

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

О. Т. Безаров

ІСТОРІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НОВИЙ ЧАС

Навчальний посібник

Чернівці

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

2023

УДК 94 (=411.16) (4-11) «14/1918» (075.8)

Б 39

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 3, від 3 квітня 2023 року)

Рецензенти:

Жерноклєєв О. С., завідувач кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
професор, доктор історичних наук;

Корновенко С. В., директор Науково-дослідного інституту
селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук.

Безаров О. Т.

Б 39 Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час :
навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023.
285 с.

ISBN

Навчальний посібник є першою спробою автора узагальнити власний досвід викладання відповідного курсу лекцій для студентів-бакалаврів із використанням сучасних підходів щодо вивчення минулого єврейського народу. Видання містить вказівки для самостійної підготовки студентів до семінарських занять, стислий конспект тем, контрольні запитання, завдання для самостійної роботи, список літератури до кожної теми, а також глосарій. Більша частина матеріалів уперше публікується українською мовою.

Для студентів історичних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться історією Східної Європи Нового часу.

ISBN

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2023

© О. Т. Безаров, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ НОВОГО ЧАСУ.....	11
2. ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЄВРЕЇВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА ЙОГО ІНСТИТУТИ.....	57
3. СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 1648–1772 РОКАХ.....	97
4. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVIII СТОЛІТТІ.....	137
5. ЄВРЕЇ В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ (1772–1918 рр.).....	160
6. ЄВРЕЇ В ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ (1772–1917 рр.).....	219
ГЛОСАРІЙ.....	275

ВСТУП

У 1778 р. англійський мандрівник В. Кокс був вражений тим, наскільки багато було євреїв у Литві та Польщі. Автор вельми популярного у Західній Європі твору під назвою «Подорожі Польщею, Росією, Швецією та Данією», який уперше з'явився англійською у 1784 р., на теренах Східної Європи скрізь опинявся в оточенні юрб жебраків і євреїв, які «траплялися всюди». «Якщо ви потребуєте перекладача, – писав В. Кокс, – вам приведуть єврея; коли ви прийдете до заїзду, хазяїн виявиться євреєм; якщо вам потрібні поштові коні, ви дістанете їх у єврея, і єврей буде вашим кучером». Мандрівник епохи Просвітництва відкривав для західноєвропейського читача Східну Європу і несподівано знаходив там «сонмища» євреїв, які мали власну економіку, мову і релігію...

Отже, історія єврейського народу Східної Європи у Новий час – це історія соціокультурного і політичного розвитку єврейських громад у країнах Східної Європи у XV – на початку XX століття.

Перед тим, як вивчати власне історію євреїв Східної Європи, доречно пригадати загальні моменти з усесвітньої історії єврейського народу, яка умовно має кілька періодів, а саме: біблійний, період Другого храму, талмудичний, середньовічний, періоди Нового і новітнього часу.

Зауважимо, що свою державність єврейський народ відновив лише у 1948 р., тобто майже через дві тисячі років після зруйнування Єрусалиму римським імператором Титом у 70 р. н. е. в результаті Іудейської війни. Євреї упродовж багатьох століть залишалися бездержавною нацією, але становили помітну діаспору серед народів, які мали іншу культуру, сповідували різні релігії. Це важлива особливість історичного розвитку єврейського народу, адже євреї – передусім релігійна нація, культурно-історична спільнота, члени якої пов'язані між собою силою релігійного імперативу, обрядовою дисципліною або національною свідомістю.

Тепер звернемо увагу на поняття *ідентичності євреїв*. Вона визначається монотеїзмом, єврейським законом (Торою) та

єврейською національною свідомістю (Ізраїлем). Наявність у ментальній структурі особистості будь-яких із вищезазначених компонентів перетворює її на представника єврейської нації. Адже іудаїзм є *національною релігією* євреїв. Іудаїзм визначає культурно-історичну місію єврейського народу, сприяє національній згуртованості іудеїв та насичує життя кожного єврея духовним і соціальним змістом, незважаючи на місце та умови його проживання, економічний і політичний статус. Усі євреї, які загинули внаслідок переслідування, особливо в роки Голокосту, в історичній традиції, зазвичай, сприймалися не як жертви агресивного оточення, але як герої – мученики віри, як ті, що загинули за святість імені Господа перед світом.

Головна теза іудаїзму полягає у тому, що Бог, який відкрив свою таємничість євреям, є Богом усього світу. Інші боги або ідоли вважалися хибними. Пригадаємо з курсу історії давнього світу, що кожний народ мав власних богів, але водночас визнавав авторитет інших богів. Проте євреї вважали, що боги неєвреїв є нонсенсом, адже існує лише один Бог, і Він відкрив свою природу людству завдяки євреям.

Перехід від політеїзму до монотеїзму був революційним процесом у розвитку античного світу. Монотеїзм євреїв виявився найбільш радикальним, адже не лише загрожував богам їх сусідів, але й кинув виклик усім цінностям неєвреїв. На тлі поширення монотеїстичного світогляду в античному суспільстві виникла нова світова релігія – християнство.

Проте у християнському суспільстві євреї були єдиною етногрупою, представники якої відкидали засадничий принцип християнства, – божественну природу Ісуса Христа, що зрештою спричинило виникнення християнської юдофобії, а у XIX ст. його політичної версії – антисемітизму.

Монотеїзм євреїв поширювалася й у VII ст. на Аравійському півострові, де від іудаїзму відокремилася ще одна гілка – іслам. Мусульмани також не вірили у святість Христа, що у певному сенсі полегшило життя євреям під владою ісламу. Проте мусульмани переслідували євреїв за те, що ті відмовлялися визнати божественну природу проповідей

Моххамеда, особливо відтоді, коли Пророк закликав євреїв повернутися в іслам.

Після завершення Тридцятилітньої війни, а особливо після перемоги Великої французької революції, у суспільно-політичному житті західноєвропейських держав релігійність, побожність були ознаками невігластва, варварської культури. Натомість націоналізм став культом для нової політичної еліти, яка перетворила станові держави на національні монархії або республіки. Євреї у західноєвропейських країнах ХІХ ст. отримали рівноправність. Щоправда, заплатили за це втратою своєю ідентичності.

Але іудаїзм не може розвиватися поза національною свідомістю євреїв, адже без неї це буде інша релігія. Менталітет євреїв визначався й визначається донині крізь призму дотримання ними духовних і морально-етичних канонів іудаїзму. Звісно, що серед євреїв завжди були диваки або атеїсти (з івриту – *«апекойрес»*), але навіть вони залишатимуться євреями доти, доки дотримуватимуться «єврейських законів» і керуватимуться національною свідомістю. Лише вихрести або ті, що свідомо зреклися іудаїзму заради сповідання іншої віри, більше не вважалися євреями. Для єврейської громади це було сумною подією.

Отже, другим компонентом єврейської ідентичності є *Торá* (єврейський закон). Крім того, що Торá є кодексом морально-етичних принципів поведінки єврея, вона постає духовною угодою між усіма євреями та Богом. Євреї мають довести справжність, щирість своєї віри у спосіб дотримання кожного принципу цієї угоди через здійснення добрих справ. Згідно із засадами іудаїзму, людина праведна в очах Господа, якщо вона робить добрі справи, на які вказує Бог в угоді або законі. Власне це той принцип, який суперечить християнству, відповідно до якого людина виправдовується не справами, а вірою, бо людина за природою своєю грішна. Оскільки Христос, як вважають християни, своєю смертю спокутував людські гріхи, то спасіння можливе тільки через щирість віри у Христа. Однак, на противагу християнам, іудеї можуть вимагати від Бога виконання його частки зобов'язань у взаємній угоді. Саме

цим іудаїзм вирізняється серед інших національних і світових релігій. Це той принцип, на якому ґрунтується ідея боговибраності євреїв, які переконані у власному месіанізмі. Тільки євреї, як вони вважають, мають рівнозначний діалог із Богом...

Отже, іудаїзм і національна свідомість були фундаментальними засадами життя євреїв у вигнанні (діаспорі). Вони визначили історико-культурні особливості життя євреїв, а саме: єврейську освіченість, професійну успішність, добродійність і громадську діяльність, культ родини та жінки, взаємодопомогу.

Незважаючи на ідеї боговибраності та релігійної самобутності, євреї були змушені поважати закони і традиції тієї країни, в якій вони жили, але за умови, якщо така держава визнавала та поважала їхні права і свободи як автономної релігійної громади. Тільки тоді євреї ставали лояльними підданими монархії і республік.

Важко не погодитися з думкою відомого російсько-єврейського історика С. М. Дубнова, котрий писав, що євреї – це «ветерани історії, на очах яких Європа зростала від варварства до цивілізації. Вони кинули людству на ходу дві світові релігії та гідно попрямували далі своїм шляхом. ... Мати у своїй багатостолітній історії обіговий капітал ідей, дотримуватися своєї безперервної лінії культури, без пробілів варварства – це така риса, яку не часто можна зустріти навіть у народів, як мають найвищий ступінь цивілізації».

Видатний французький філософ Е. Ренан вважав, що подібно до будь-якої іншої нації, яка має духовне начало – душу, що поєднує минуле і сьогодення нації, євреїв об'єднувала спільна національна ідея, яка ґрунтувалася передусім на історичній свідомості, на усвідомленні історичних подій та фактів. Тобто історія єврейського народу була національною історією народу, який століттями був сусідом для інших народів, а тому історія євреїв загалом має всесвітньо-історичне значення як оригінальна частина всесвітньої історії. Це впливає з того, що євреї мають унікальний досвід національної історії, що як вісь перетинає всю історію людства, від одного її

полюса до другого. Історія євреїв органічно пов'язана з усіма епохами, усіма культурами та майже усіма країнами. І в цьому полягає її значущість для усвідомлення досвіду збереження та розвитку національної культури в діаспорі.

Історія єврейського народу у Новий час – це історія, що не містить війн, державної політики і дипломатії, але вона має один важливий чинник – унікальну здатність євреїв зберігати духовні цінності своєї нації, які вони пронесли крізь століття. У цьому сенсі історія євреїв є найбільш філософською і найбільш моральною частиною всесвітньої історії, яка сьогодні є важливим предметом вивчення спеціальної науки про євреїв – *іудаїки*.

Звісно, що євреїв у Новий час можна було зустріти, мабуть, на всіх континентах, але найбільше – на теренах Східної Європи, на землях Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османської, Австрійської та Російської імперій. Тож історія східноєвропейського єврейства у Новий час – це єдиний історичний процес у розвитку єврейського народу країн сучасної Східної Європи.

Історія євреїв у Новий час охоплює період від кінця XV ст. до 1918 року. Ранньомодерна історія євреїв Східної Європи розпочалася у XV ст., коли литовські євреї вперше у своїй історії отримали доволі широку автономію у складі новоутвореної Польсько-Литовської держави. Упродовж об'єднання Литви та Польщі під скіпетром Ягеллонів становище євреїв в обох країнах зрівнялося, але водночас посилювалося переслідування євреїв за релігійними ознаками. Так, король Казимир Ягеллон скасував у 1454 р. усі привілеї євреїв, надані їм його попередникам та ухвалених ним особисто. У наступному році Великий князь литовський Олександр узагалі вигнав з Литви тих євреїв, які не погодилися хреститися. А Казимир і Олександр доволі активно користувалися послугами єврейських орендарів, лихварів, відкупників і взагалі «потрібних євреїв». Зрештою, у 1503 р. князь Олександр як польський король повернув назад до Литви євреїв, які були змушені переховуватися на великопольських землях. Старі привілеї були відновлені, розпочалася «золота ера» в історії польсько-

литовського єврейства, особливо після вступу на престол Сигізмунда I у 1506 році.

Водночас у Західній Європі відбулися події, які значно вплинули на історичні процеси у середовищі східноєвропейського єврейства. Це вигнання євреїв з Іспанії та Португалії у 1492 р., коли іспанський король Фердинанд Арагонський і королева Ізабелла Кастильська видали едикт про виселення усіх євреїв з областей Іспанського королівства. 31 липня 1492 р. останній єврей залишив Іспанію. Близько 120 тис. іспанських євреїв (*анусім*) попрямували до сусідньої Португалії, Італії, Османської імперії, Нідерландів і навіть до Америки. Саме зазначені події започаткували Нову еру в історії світового єврейства, яка завершилася у 1948 році.

У 1497 р. більшість анусім у Португалії була змушена хреститися. Інші потрапили у вигнання. Драматизм іспансько-португальського вигнання євреїв виявився у тому, що анусім були змушені втікати без свого майна і коштів. Навіть «конверси» (хрещені євреї) не мали поваги з боку іспанців, які принизливо називали їх *марранами* (з ісп. – свинями).

Після масової депортації євреїв з Іспанії фактично завершився процес витискування євреїв із Західної Європи, крім невеликої їх кількості у Франції, а згодом у Нідерландах. Тож у XVI ст. на значній території Західної Європи від Англії до Гібралтару євреїв практично не було.

Отже, вигнання євреїв із Західної Європи, непрості умови їх становища у Священній Римській імперії призвели до того, що центрами суспільно-культурного життя євреїв стали Польсько-Литовська держава, Османська імперія, невеликі громади євреїв у Північній та Центральній Італії, Папській області, у Богемії та Моравії.

Перший період історії, який тривав від 1506 р. до 1648 р., виявився золотою ерою в історії єврейського народу Східної Європи. Економічне життя єврейських купців, орендарів, лихварів, відкупників, ремісників стабілізувалося, а їхня соціальна організація, внутрішня система управління громадами ускладнилася. Зрештою, виникла самобутня духовна культура євреїв-ашкеназів.

Наступний період історії (1648–1772 рр.) розпочався з катастрофічного становища єврейства в період Хмельниччини і завершився першим поділом Польщі. Як зазначав польський король Ян Казимир у своєму універсалі 1658 р., «якщо у нашому королівстві щось і спричиняє значні непорозуміння, так це внутрішня ненависть поміж його підданими». Справді, економічна конкуренція поміж різними народами багатонаціональної Речі Посполитої, гострі соціальні та релігійні конфлікти, які прагнув погасити Б. Хмельницький на українських землях Польсько-Литовської держави, змінили життя десятків тисяч євреїв, які опинилися між молотом і ковадлом польсько-українського протистояння, поміж різними інтересами шляхти і козацтва. Водночас в умовах політичного й економічного занепаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., певних змін зазнала внутрішня система управління єврейськими громадами, посилилася майнова і соціальна диференціація польського єврейства, виникли різноманітні релігійні рухи у середовищі східноєвропейських євреїв, хасидизм. Зрештою, у 1795 р. територія Речі Посполитої була розподілена між Габсбургами та Романовими. На цьому і завершується другий період модерної історії східноєвропейського єврейства і розпочинається останній – у складі Австрійської та Російської імперій (1795–1918 рр.).

Певними особливостями історичного розвитку в епоху Нового часу вирізнялося соціально-економічне життя євреїв Балканського півострова та європейської частини Османської імперії.

Верхньою хронологічною межею в історії євреїв Східної Європи у Новий час можна визначити 1918 р., коли впали могутні імперії Романових і Габсбургів, завершилася Перша світова війна, а світове єврейство стало на шлях здобуття власної державності.

Тема 1

**СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД У
КРАЇНАХ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ НОВОГО ЧАСУ**

1. Причини виникнення єврейських громад у Східній Європі.
2. Становище євреїв у Польщі та Литві у XV – першій половині XVI століття.
3. Євреї у Московському царстві XVI століття.
4. Розвиток єврейських громад на Балканах.

Причини виникнення єврейських громад у Східній Європі

Щоби сформулювати причини виникнення єврейських громад у країнах Східної Європи на початку Нового часу, необхідно пригадати особливості історичного розвитку ранньомодерної Європи і стисло проаналізувати становище євреїв у Західній Європі у XIV–XVI століттях.

Економічні трансформації, формування внутрішнього ринку, становлення абсолютистських монархій, Реформація та Контрреформація покликали до життя процеси виникнення європейських націй. Ці чинники спричинили стирання відмінностей між народами, що залюднювали західноєвропейські країни, уніфікацію діалектів і формування єдиної національної мови, виникнення самобутніх культур і розвиток національної ідентичності європейців. Чимало західноєвропейських країн стали місцем проживання титульних націй (Англія, Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція, Шотландія). А на Сході Європи формуванню націй заважали аграрний характер економічного життя і османське панування. Проте й у цій частині Європи у складі багатонаціональних держав (Річ Посполита, Османська, Австрійська та Російська імперії) повільно, але неухильно

зростала національна свідомість східноєвропейських народів, у тому числі євреїв.

У XIV–XV ст. відбувалися поступові процеси перенесення центрів проживання європейських євреїв із заходу на схід континенту. Низка причин економічного, юридичного та релігійного характеру зумовила цей міграційний рух. З одного боку, протистояння християнства та ісламу, найвищим проявом якого були хрестові походи та Реконкіста в Іспанії, а з другого – виникнення численних єретичних рухів у Західній Європі та боротьба проти них. Усе це створило передумови для ідеологічного переслідування іновірців на християнському Заході, що реалізувалося у політиці жорсткої ізоляції та асиміляції. У більшості західноєвропейських країн відбулися примусові виселення або хрещення євреїв: в Англії (у 1290 р.)¹, Франції (1340 р.)² та Іспанії (1492 р.).

Релігійні заборони католиків, панування Святої інквізиції та економічна конкуренція християнських купців змусила західноєвропейських євреїв шукати притулок у Центральній Європі, зокрема у Південній Німеччині, Богемії та Моравії. У німецьких містах і селах євреї торгували вином, вовною, льоном та іншою сільськогосподарською продукцією. Згодом, у XVI ст., торговельні зв'язки німецьких євреїв

¹ У 1275 р. англійський король ухвалив «Статути про євреїв», за якими їм було заборонено займатися лихварством, але дозволялося землеробство і ремісництво. Однак після того, як виявилося, що англійські євреї зовсім не бажали ставати селянами і ремісниками, їх було вигнано з країни. У 1290 р. близько 16 тис. євреїв були змушені емігрувати з Англії до Франції та Німеччини. До 1655 р. на Британських островах не було жодної єврейської громади.

² У Франції у 1320–1321 рр. євреїв звинуватили в отруєнні колодязів за допомогою нібито найнятих з цією метою прокажених. Унаслідок цього жорстокого звинувачення Францію та інші країни Західної Європи поглинула хвиля переслідування євреїв. Особливо важкими для євреїв були 1348–1349 рр., коли Західну Європу охопила епідемія чуми. Зрештою, наприкінці XIV ст. у Франції незначна кількість євреїв могла проживати лише у деяких містах, що належали Римському папі.

досягнули країн Східної Європи, в яких незабаром були створені громади євреїв-ашкеназів.

Водночас, після того, як у 1492 р. іспанцями був захоплений останній бастіон арабів на Піренеях (півострів Гранада), іспанські монархи Ізабелла та Фердинанд ухвалили рішення про вигнання усіх сефардів, які не навернулися у католицизм. Третина іспанських євреїв була змушена похреститися, інші переїхали до Північної Африки, 120 тис. євреїв знайшли тимчасовий притулок у Португалії.

Загалом, за оцінками сучасних істориків, з тогочасної Іспанії депортовано близько 200 тис. євреїв. Власне це була перша гуманітарна катастрофа в історії єврейського народу. Едикт про вигнання євреїв заснований на вигадці про причетність євреїв до розбещення християн і навернення їх в іудаїзм. Відповідно «нові християни» (конверси, новонавернені у християнство євреї), на думку багатьох іспанців, були не здатними стати добросовісними католиками. Майно, яке вигнанці не встигли забрати з собою, конфісковувала держава та церква. Єврейські кладовища перетворилися на пасовища для худоби. Загалом від цієї депортації Ізабелла та Фердинанд отримали фантастичний прибуток, який у сучасному еквіваленті становив 60 млн. доларів. Це дозволило іспанській монархії відшкодувати витрати, які пов'язувалися із захопленням Гранади та колонізацією Нового світу.

Мабуть, що єдиною державою XVI ст., яка дозволила сефардам вільно проживати на своїй території, була Османська імперія. Султан Баязед узагалі був здивований рішенням іспанських монархів, які, на його думку, виганяли корисних підданих своєї держави. Цікаво, але королівський едикт 1492 р. щодо депортації євреїв з Іспанії скасовано лише у 1869 р., коли країна стала республікою і визнала принципи релігійної толерантності.

Едикт про вигнання євреїв з Іспанії, відомий в історії як «Гранадський едикт», ухвалено напередодні експедиції Х. Колумба до Америки (31 березня 1492 року) «У тому ж місяці, – записав у своєму щоденнику відомий мореплавець, – коли їхні величності (Ізабелла та Фердинанд) ухвалили указ, за яким усі

євреї мали б бути вигнаними з королівства та його володінь, у тому ж місяці вони наказали мені здійснити експедицію для відкриття торговельного шляху в Індію»¹.

Приводом для ухвалення «Гранадського едикту» була історія єврея Беніто Гарсії з іспанського містечка Ла Гуардія, котрий став конверсом і наприкінці 1490 р. повернувся додому після тривалої подорожі. По дорозі додому він зайшов до місцевого шинкаря хильнути чарку, але поки він частував, його пограбували. Грабіжники раптово натрапили в його особистих речах на хлібець для причастя (гостію), який тоді заборонялося тримати як особисту річ, бо вона була важливою частиною католицької літургії. Злодії донесли на Б. Гарсію місцевій владі за солідну винагороду. Його звинуватили у крадіжці священного предмета. Суддя Педро де Віллада, котрий мав тісний контакт зі Святою інквізицією, вирішив «розкрутити» цю справу в особистих цілях, адже давно мріяв посісти місце головного інквізитора. П. Віллада звинуватив Б. Гарсію у тому, що той нібито украв гостію для чаклунства. Мовляв, усі євреї, які чаклюють, беруть серце християнина та виголошують над ним свої заклинання, що мають на меті навести на усіх християн безумство і смерть. Проте Б. Гарсія відкинув усі звинувачення на свою адресу. Тоді інквізитори почали його катувати у доволі поширений тоді в Іспанії спосіб. Його прив'язали до стільця тонкими струнами, що врзалися у м'язи та кістки. Б. Гарсія не витримав тортур і зізнався, що, начебто, він, його друзі та родичі таємно сповідували іудаїзм. Усіх їх також заарештували. Один із заарештованих конверсів вирішив сповідуватися, але тільки рабину. Його прохання було задоволено, але замість справжнього рабина підіслали перевдягнутого ченця, який, на думку підступних інквізиторів, мав дізнатися про «істинні мотиви» конверсів. Новонавернений єврей справді розповів, що, мовляв, усі євреї чаклюють і використовують християнську

¹ Іспанські монархи уклали договір з Х. Колумбом 17 квітня 1492 р. у Санта-Фе (Гранада), де йому надавалися титули адмірала, віце-короля і губернатора, а також десята частина всіх здобутих у майбутній експедиції товарів і скарбів, право суду у торговельних суперечках.

дитину для ритуального обряду. У серпні 1491 р. інквізитори підписали необхідне звинувачення та заарештували ще вісьмох конверсів, яких звинуватили у «чаклунстві» та зраді католицькій вірі. Зокрема зазначалося, що вони нібито поцупили гостію, аби глузувати з неї, немовби над серцем убитої дитини у страсну п'ятницю (день розп'яття Христа) й у такий спосіб, мовляв, вони підступно хотіли вивести усіх християн та їхнє майно, аби поширити вчення Мойсея. Оскільки звинувачення інквізиторів виявилися надто плутаними й були засновані на суперечливих показах, католицькі судді вирішили додати до обвинувального вироку твір іспанського теолога А. Деспіни «Цитадель віри», розділ з якого було присвячено ритуальним убивствам в Англії та Франції.

Зрештою, на суді було оголошено вирок, за яким нібито якийсь лікар-євреї попросив Б. Гарсію дістати священного хліба для єврейського магічного ритуалу. Той погодився поцупити з церкви у Ла Гуардії гостію. Згодом він зустрівся зі співвітчизниками у печері неподалік від Ла Гуардії, де вони домовлялися про те, як їм знайти серце християнина. Один із співучасників цієї справи Алонсо Франко нібито знайшов таке серце, і «злочинці» вдалися до магічних ритуалів з метою зачаклувати голів інквізиції. На суді А. Франко описав ритуальне вбивство дитини, яку нібито знайшли розп'ятою у печері. У 1544 р. з'явилася версія про те, що цією нещасною дитиною виявився хлопчик на ім'я Кристобаль з Ла Гуардії. Незважаючи на те, що від мешканців міста упродовж суду не надходило повідомлень про зникнення дітей, інквізиторів це не засмутило і вони визнали А. Франко винним у вбивстві. Усіх обвинувачених євреїв засудили до спалення¹.

Судова справа у Ла Гуардії виявилася резонансною для усіх іспанських євреїв, адже кривавий наклеп проти них у руках

¹ Особливістю цього кривавого наклепу євреїв було те, що в його наративі відсутня жертва (християнська дитина). Зазвичай євреїв звинувачували лише після «виявлення» жертви ритуального вбивства. Крім цього, «іспанський наклеп» вперше використав сюжет християнського серця замість християнської крові, яка нібито додавалася підступними євреями до маці.

Святої інквізиції перетворювався на тяжкий злочин. Виявилося, що «нові християни» з євреїв, на думку інквізиторів, розбещували добродішних католиків і підбурювали інших конверсів до повернення в лоно іудаїзму. Інквізитори дійшли висновку, що Іспанія не може бути центром світового католицизму, якщо тут проживатимуть євреї та єретики.

Звісно, що Іспанія була далеко не першою західноєвропейською країною, в якій євреїв переслідували за релігійними мотивами¹, але саме після «іспанського вигнання» розпочалася нова сторінка в історії єврейського народу. 31 липня 1492 р. останній єврей залишив Іспанське королівство.

Єврейські вигнанці (анусім) з Іспанії, а незабаром із Португалії, попрямували до Османської імперії та Італії. Після того, як у 1579 р. була створена Республіка з'єднаних провінцій (Нідерланди), анусім заснували власні громади в Амстердамі та інших містах країни і згодом змогли відновити свою єврейську ідентичність. Однак кількість євреїв, які залишилися в Італії, у Франції та Нідерландах була незначною. Загалом у Західній Європі у XVI ст. євреїв фактично не було.

Важливою складовою тогочасної міграції євреїв була експансія Польського королівства та Великого князівства Литовського на схід і південь Європи. Після періоду руйни, що була викликана монголо-татарською навалю, ці держави поступово перебрали на себе функції відновлення Київської Русі

¹ Мабуть, уперше в історії європейського середньовіччя кривавий наклеп на євреїв зустрічається у «норвільській справі» в Англії у 1144 р., коли євреїв міста Норвіч звинуватили у тому, що вони, мовляв, закатували дитину на ім'я Вільям у Страсну п'ятницю і закопали його у землю. У 1255 р. у місті Лінкольн (Англія) дев'ятнадцять євреїв були повішані за те, що вони нібито розіп'яли маленького Х'ю. До речі, цей сюжет було взято за основу для англійської народної пісні «Сер Х'ю, або Донька єврея», а також для одного з «Кентерберійських оповідань» відомого англійського поета Джефрі Чосера. Загалом, сюжети кривавих наклепів були схожими для багатьох західноєвропейських країн, де проживали євреї. Вони стали важливою складовою в історії розвитку західноєвропейської юдофобії та антисемітизму.

та виконували роль стабілізатора колишніх руських земель (Волинь, Східне Поділля та Київщина). Ці землі, як відомо, після перемоги великого князя Ольгерда над татарами у 1362 р., увійшли до складу Великого князівства Литовського, а землі Галичини та Західного Поділля упродовж XIV ст. – першої третини XV ст. до складу Польського королівства. Утворення на теренах колишніх руських земель у XVI ст. Речі Посполитої спричинила другий напрямок міграції євреїв до Східної Європи – з Криму. Після військового походу на Крим великого князя литовського Вітовта у 1392 р., караїмські родини переселилися до Луцька, Галича й околиць Львова.

Отже, причинами виникнення єврейських громад у країнах Східної Європи на початку Нового часу були: несприятливі соціально-економічні умови (гостра конкурентна боротьба) проживання євреїв у Західній Європі, їх вигнання з Англії, Іспанії і Португалії, католицька юдофобія і становлення національних монархій. Водночас існування розрізнених і нечисленних єврейських громад на теренах колишньої Київської Русі та в Криму, приваблювало сюди західноєвропейських євреїв, які намагалися відновити втрачені економічні зв'язки. Міграція західноєвропейських євреїв (ашкеназів) розпочалася ще за часів хрестових походів у напрямку до Німеччини і посилилася у XV ст. до країн Східної Європи, передусім, до Польсько-Литовської держави, яка у XVI ст. стала найбільшою східноєвропейською країною. На Балканах єврейські громади формувалися загалом за рахунок єврейських мігрантів з Візантії, Іспанії, Італії, та Османської імперії. За винятком Московського царства, у країнах Східної Європи зберігалася віротерпимість і гарантувалися королівські привілеї для нехристиянських релігійних громад, що, звісно, цілком задовольняло членів новостворених єврейських громад.

Становище євреїв у Польщі та Литві у XV – першій половині XVI століття

У Польщі євреї були відомі ще за часів Казимира II та Лешека Білого на зламі XII–XIII ст., коли вони карбували монети у Великій та Малій Польщі. Написи на монетах

польських королів XIII ст. були зроблені єврейською мовою: «Мешко князь», «благочинний, справедливий», «веселися, Авраам, Ісаак, Іаков» (клад у Гленбоці). Звісно, що лише один цей факт ще не доводить існування єврейських громад у Польщі, адже монетники-євреї могли бути людьми, що випадково потрапили до цього краю як запрошені для карбування монет. Проте можна зустріти ухвалу Пшемисла II, наступника Болеслава V Соромливого, яка належить до другої половини XIII ст., в якій було дозволено якомусь єврею Ружинію, синові Іюшка продати «пагорб, що дістався йому у спадок», «у мастку Подгоже».

Те, що євреї були давніми мешканцями Польщі, підтверджується й у жалуваній грамоті великого князя Вітовта, в якій він дарував пільги та привілеї євреям Бреста у 1388 році. Очевидно, що використання певних фразеологізмів у грамоті Вітовта засвідчувало те, що князь був знайомий із місцевими євреями. Так, у 1380 р. Вітовт під час дарування ченцям-августинцям земельного наділу для зведення августинського храму так визначив його межі: «від єврейського кладовища до р. Вжинки». У другій грамоті Вітовта від 18 червня 1389 р. стосовно євреїв Гродно знаходимо підтвердження прав євреїв на землі «де змерлих своїх ховають». Вітовт гарантував гродненським євреям вільну торгівлю питвом і наїдками, придбання та користування пасовищами, орними землями тощо. Те ж саме стосувалося єврейських громад Вільно, Мінська та Могильова.

У Великій Польщі євреї були відомі у першій половині XIV століття. Наприклад, у 1334 р. Казимир III Великий (1333–1370 рр.) підтвердив від власного імені грамоту з привілеями для євреїв Болеслава V Соромливого від 1264 р.¹ і наказав вручити її якомусь «Фальку, єврею з Калішу». У другій половині XIV ст. помітною була єврейська громада у Познані.

¹ Йдеться про грамоту, що була ухвалена сином Лешека Білого, удільним князем Великої Польщі Болеславом V Соромливим (1243–1279 рр.) на підставі «привілея» від австрійського герцога Фридриха євреям Відня 1244 року.

У Малій Польщі перші свідчення про євреїв відомі на початку XIV століття. Так, у давніх актах Кракова від 1310 р. можна зустріти запис про «Єврейську вулицю», а від 1347 р. про єврейський квартал у місті. У 1335 р. Казимир Великий заснував біля Кракова власне місто – Казімеж. Євреї оселялися в обох містах. У Кракові вони мешкали поблизу університету, а сам Казімеж часто користувався послугами єврейських банкірів, зокрема Л. Йорданіса.

Рання історія єврейства у Кракові характеризувалася постійними конфліктами з міщанами-християнами та студентами місцевого університету. Ще 1369 р. міська рада Кракова скаржилася Казимиру, що високі відсоткові ставки, які вимагалися євреями, призводили до зубожіння міської знаті й ремісників. Від євреїв вимагалось позичати гроші студентам за нижчими відсотками (25 %), але й це не перешкодило антиєврейським виступам з боку останніх. Економічна конкуренція та релігійні відмінності призводили до частих сутичок з міськими мешканцями. Проте єврейська громада Кракова розвивалася, а її купці налагодили торговельні зв'язки із Вроцлавом, Гданськом, Львовом і Константинополем. Щоправда, конфлікти з міщанами дедалі загострювалися. У 1485 р. єврейська громада Кракова була змушена підписати з міщанами договір, за яким обмежувалася комерційна діяльність євреїв. Зрештою у 1495 р. євреїв Кракова вигнали за межі міста, і вони подалися на протилежний бік Вісли – до Казімежа.

У Львові євреї також відомі з XIV ст., коли вони отримали права від Казимира Великого разом із краківськими та сандомирськими євреями. Львівська громада була доволі впливовою у Східній Європі. Зокрема, коли євреї Бресту клопотали у Вітаутаса з приводу набуття ними прав, вони наводили у приклад вже наявні права львівських євреїв.

Зауважимо, що Львів, головне місто Червоної Русі, як і Краків, був «королівським» містом і, на противагу приватним містам, статус євреїв тут визначався дарованою королем хартією. Євреї Львова становили лише одну з кількох національних груп, у тому числі вірмен, які були запрошені сюди польськими королями, щоби розвивати місто у системі

міжнародної торгівлі. Проте ашкенази були не першими з євреїв, які мешкали у місті Лева. До першої хвилі ашкеназької імміграції наприкінці XV ст. у Львові жили караїми, а згодом сефарди. 3-поміж караїмів і сефардів було чимало впливових купецьких родин, які займалися оптовою торгівлею з Османською імперією через Балкани. З Туреччини євреї везли шовк і парфуми.

Отже, «привілей» Болеслава V Соромливого, який Казимир Великий у 1334 р. поширив на всі землі Польського королівства, уперше в історії визначив правове становище польських євреїв. Незважаючи на деякі обмеження прав євреїв і перші єврейські погроми у Польщі, які сталися у середині XIV ст., що пов'язувалися з епідемією чуми, історична традиція змальовує Казимира Великого як прихильного до євреїв польського короля. Він підтримував імміграцію єврейських купців і ремісників, опікувався ними, гарантував автономію єврейських громад, безпеку життя і майна, дозволив їм власне судочинство, за винятком тих справ, які стосувалися кримінальних злочинів, які розглядалися винятково у королівському суді. За легендою, прихильність Казимира Великого до євреїв пояснювалася його романтичними почуттями до «прекрасної єврейки Естер», могилу якої у Кракові відвідав свого часу вищезгаданий англійський мандрівник В. Кокс.

Насправді позитивне ставлення до євреїв визначалося їхніми важливими економічними функціями, які вони виконували у феодальному господарстві Польщі. Нагадаємо, що у XIV ст. у Великій Польщі найвищим станом була шляхта, права та привілеї якої залежали від походження. Стати шляхтичем в інший спосіб було неможливо. Великі князі та королі ще не володіли правом жалування чином «шляхтича». Можна було лише народитися «шляхетним». Тобто євреї апріорі не могли бути приписаними до шляхетського стану, однак вони відіграли вельми значущу роль у розвитку польських міст, в яких, крім них, жили німці, шотландці, представники інших народів, які сприяли поживленню міжнародної торгівлі у Польському королівстві.

У «привілеї» Болеслава V Соромливого не йшлося про права та обов'язки євреїв, але визначалися права та обов'язки кожного єврея, засади внутрішньої організації єврейської громади. Наприклад, згідно до грамоти 1334 р. польські євреї визнавалися особисто вільними людьми. За вбивство єврея усе майно злочинця мало бути конфісковано, а сам убивця карався у «гідний спосіб».

Євреї користувалися правом недоторканності помешкання: будинки звільнялися від постою війська. Грамота Болеслава V Соромливого зобов'язувала сусідів-християн охороняти євреїв від нападів. Наприклад, у §36 зазначалося, що «будь-хто із сусідів, який не з'явився уночі на крик єврея про допомогу, мали сплатити штраф у 30 солідів». Євреї користувалися релігійною свободою. За напад на синагогу або цвинтар, за глум над могилами євреїв, за «жбурляння каміння в синагогу» призначалася конфіскація майна або штраф у два фунти перцю» (§14). (Зазначимо, що синагога та кладовище тоді ще розташовувалися на одній території).

Також Болеслав V Соромливий гарантував євреям захист від звинувачення на їхню адресу у ритуальних убивствах. У грамоті визнавалося, що подібне звинувачення хибне, адже євреям заборонялося, відповідно до їх релігійних приписів, уживати не лише кров християн, а і взагалі будь-яку кров. Було визначено особливий порядок доведення за такими звинуваченнями. Злочин єврея мав бути засвідчений показами не двох, як того вимагали інші судові справи, а шістьох свідків. Водночас половина свідків повинна бути з християн, а друга – з євреїв. «Якщо християнин не доведе свого обвинувачення, то він сам має бути притягнений до покарання – того самого, до якого було б засуджено єврея (§ 32).

Крім цього, королівський «привілеї» 1264 р. містив доволі цікаву пільгу щодо отримання відсотків від грошової позики. Відомо, що християнська церква засуджувала отримання прибутків від позики, посилаючись на тезу Аристотеля про те, що «гроші не народжують грошей». Проте, враховуючи, що готівки завжди не вистачало для сплати невідкладних потреб, церква сама користувалася дрібним

єврейським кредитом. Але знайти безвідсотковий кредит було нелегко. Вихід було знайдено. Оскільки церква забороняла готівкову позику лише християнам, то на євреїв це правило не поширювалося.

З іншого боку, Талмуд забороняв позику під відсотки як євреям, так і неєвреям. Але вихід і тут було знайдено. Оскільки Талмуд забороняв винагороду за позиковий капітал або річ, то стосовно продажу речі однієї особі іншій з тим, аби продавцю згодом було надано право викуповувати цю річ, у Талмуді заборони не було. Тобто, якщо немає позики, то немає відсотків. На сферу купівлі-продажу відома заборона не поширювалася. Договір, який відомий в історії під назвою «договору продажу з правом зворотного викупу» (нім. – *Wiederkauf Contract*), став для євреїв основою для усіх кредитних операцій. Завдяки такому розумінню талмудичних приписів євреї отримали можливість безперешкодно займатися готівковими операціями й отримувати прибуток. А церква і держава завжди мали в обігу «живі гроші» за необхідності.

Отже, євреї перетворилися на «слуг державної скарбниці»: чим заможнішими були євреї (тобто чим більше у них було привілеїв від держави), тим більшими податками вони обкладалися з боку королівської влади. Водночас євреї самі могли поставати в ролі фіскальних агентів, адже були зацікавлені у тому, аби податки з підданих польського короля швидше потрапляли до його скарбниці. Цим пояснюється дивна, на перший погляд, обставина, що всі кредитні операції були гарантовані державою проти тих, хто надавав заставу.

Грамота Болеслава V Соромливого визначала головні інституції єврейської автономії: синагогу та цвинтар. Щоправда, поняття «кагал» або «жидівство» (загальна назва представників єврейської громади) тоді ще не було, хоча у грамоті вже зустрічається опис судових органів для євреїв, найвищою інстанцією для яких був монарх.

Майже усі привілеї щодо євреїв від Болеслава V Соромливого були підтверджені у 1453 р. у грамоті Казимира IV Ягеллончика (1447–1492 рр.), який навіть збільшив кількість пільг, привілеїв та юридичних норм. Наприклад, у §XIII грамоти

йшлося про те, що найближчий родич убитого єврея у тому випадку, якщо він доведе, що вбивство скоєне християнином, мав би вбити цього християнина. Така юридична норма відповідала практиці судочинства польсько-литовської держави, за якої внаслідок нерозвиненості державної влади, виконання судового вироку за відсутності виконавчих органів покладалося на самих зацікавлених осіб або на їхніх свідків. Зокрема, злочинця, якого згідно з Талмудом засудили до побиття камінням, «один зі свідків повинен скинути зі спеціально влаштованого майданчика заввишки у два людських зрости... Якщо засуджений не помер від падіння, то інший свідок піднімає каміння та кидає йому на груди. Якщо ж він і після цього лишається живим, то увесь народ має взяти участь у побитті камінням».

Подібні інтерпретації можна зустріти у середньовічному праві Франції або Німеччини. Навіть у XIX ст. суд у деяких європейських країнах ще збирав платню за виконання судового вироку особливими найманцями, яких обирала зацікавлена сторона.

Відомі привілеї польсько-литовських євреїв були запозичені з Богемії, звідки власне переселилися євреї до Польщі. Тому богемське право визначило статус і польських євреїв. Однак грамота Казимира IV Ягеллончика містила зовсім нові юридичні норми, зокрема право на продаж трєфного (некошерного) м'яса християнам. Євреям дозволявся забій худоби за релігійними приписами (§20). Дозвіл на спільне користування із християнами лазнями (§19) засвідчував про брак санітарно-гігієнічних об'єктів або невелику кількість євреїв у містах польсько-литовської держави. Але головним юридичним приписом залишалась особиста недоторканність вільної людини, що складала одну з давніх норм польського права. Свободи позбавляли лише злочинця, якого затримали на місці злочину, або ж він був «відомою лихою людиною».

Отже, правові засади автономії єврейської громади у Східній Європі, які були гарантовані Казимиром Великим, у XV ст. стали визначальними принципами взаємин між євреями і державною владою. Наприкінці XV ст. головне місто кожного

воеводства польського королівства охоплювало й головну єврейську громаду, яка презентувала в місті державну владу.

У другій половині XV ст. в економіці польсько-литовського єврейства відбулися глибокі зрушення, які засвідчували про становлення нових капіталістичних відносин у ранньомодерному європейському суспільстві. Християнські мешканці міст вступили у запеклу боротьбу проти єврейських купців і спробували захопити позиції, які їх посіли євреї. У 1485 р. краківські міщани змусили євреїв дати зобов'язання не «торгувати жодними товарами, крім наших установ за несплачені борги». Проте спроба різко обмежити економічну діяльність євреїв і на кшталт західноєвропейських держав змусити їх займатися лише лихварством, успіху не принесли. У Польщі нечасто можна було зустріти єврейського лихваря. Навпаки, чимало з євреїв ставали боржниками християн. Євреї займалися торгівлею та ремеслами. Натомість тиск на євреїв дедалі посилювався. У 1495 р. їх було примусово виселено з Кракова до його передмістя – Казімежа, в якому вони жили ізольованою громадою. Створення єврейського гетто у Кракові, очевидно, було наслідком наклепу на місцевих євреїв, яких звинуватили у підпалі, що знищив майже всю польську столицю. Не виключено, що свідчення про вигнання євреїв з Іспанії вплинули на поведінку християн у Польщі та Литві. Загалом у 1500 р. у Польському королівстві проживало близько 30 тис. євреїв.

Водночас великий князь литовський Олександр Казимирович наказав: *«Жидову з землі вон вибити»* та вигнав усіх євреїв з Литви, але у 1503 р. знову дозволив повернутися. Те ж саме стосувалося Манкермана (Києва)¹, в якому наприкінці

¹ Караїмська назва Києва (Манкерман), очевидно, походить з тюркської назви цього міста. Так, назва Манкерман зустрічається у перського автора Шеріф Еддіна-Алі, який повідомляв, що Тамерлан досягнув фортеці Манкерман на Узі (Дніпрі). У своєму творі «Подорож до Персії» відомий купець, посол Венеціанської республіки А. Контаріні два рази згадував про Київ (Маграман), який у 1475 р. знаходився під управлінням литовського воеводи Мартина. У творах грецького архімандрита Н. Доксопатрія Київ подається як Манкарія, а

XV ст. існувала численна єврейська громада, що складалася з раданитів і караїмів¹.

Очевидно, що перші євреї з'явилися у Київській Русі з Хазарії, а наприкінці XI ст. єврейська громада у Києві збільшилася завдяки гнаним євреям із Західної Європи, які рятувалися від погромів, спровокованих хрестоносцями. Цілком природно, що частина ашкеназьких євреїв Центральної Європи суходолом через Чехію та Червленські міста, намагалася переселитися на територію Русі, яка не була охоплена хрестовими походами. Вірогідно, що частина біженців осіла й у Києві.

У 1482 р. Київ був захоплений татарами, які пограбували його та забрали частину його мешканців, передусім жінок і дітей, у полон до Криму. Згідно зі звичаями кримських татар, полонених вони продавали у себе вдома. Хто міг відкупитися, звільнявся з рабства. Після вигнання з Києва у 1495 р. євреї обрали новим місцем проживання Крим, який мав традиційні економічні відносини із Києвом. Не виключено, що у Криму вони знайшли своїх знайомих або родичів, які потрапили свого

персидський письменник Рашид-Еддін переповідав, що Батий підкорив у 1240 р. великий та значний Маккерман. У XIV ст. ця назва видозмінилася на Магар або Маяр. Наприклад, у китайському творі XIV ст. Жуан Чао, який присвячений військовій історії Чингіз-хана 1224 р., Київ згадується як Ківа та Манкер.

¹ Серед східноєвропейських караїмів побутувала думка, що караїми були нащадками хозар, а тому, мовляв, вони не були «справжніми» євреями. Це пропаговане твердження врятувало абсолютну більшість європейських караїмів від загибелі у роки Голокосту. Проте з наукової точки зору воно неправильне, адже на противагу караїмам, які визнавали лише Біблію, хозари сповідували ортодоксальний талмудичний іудаїзм. Крім цього, караїми з'явилися у Криму з Візантії не раніше другої половини XII ст., але версія про те, що східноєвропейські євреї походять від хозар також не відповідає дійсності. Абсолютна більшість польських, російських, українських, білоруських і прибалтійських євреїв були нащадками ашкеназів, які емігрували з Рейнської області до Східної Європи та асимілювали невеликі групи євреїв, що були у слов'янських країнах. Багато з цих євреїв оселилися у Польщі.

часу у татарський полон. Наприклад, Хана-дочка-Якова померла у кримському селищі Кале в 1509 р., тобто через 14 років після її вигнання з Києва. На мацеві її могили було викарбовано: «З вигнанців Манкерману». На мацеві караїма Данила, сина Іошуї, котрий прибув до Криму як полонений або як мандрівник у квітні 1483 р., було викарбовано: «Це каміння, покладене над прахом Данила, сина Іошуї, у пам'ять, з Манкерману, який помер у місяці Тувоті 5243 р. від створення світу».

Вигнання євреїв із Великого князівства Литовського, яке сталося у квітні 1495 р., було не менш ганебним за іспанське, але вочевидь не таким масовим¹, хоча стосувалось усіх єврейських громад Бреста, Гродно, Троку, Луцька, Володимира та Києва. Гнані євреї попрямували до Польщі та Криму.

Оскільки Київ наприкінці XV ст. був єдиним містом на південному кордоні Литви, який мав безпосередні торговельні зв'язки із Кафою (Феодосією) у Криму, а також із Туреччиною, то не дивно, що єврейська громада Києва була найвідомішою у східноєвропейському регіоні. Недарма поміж тодішніми євреями популярним було прислів'я про те, що «з Києва поширюється Тора», як своєрідний парафраз біблійного вірша про світло Сіону. Так, відомим талмудистом і кабалістом був Моше Київський (Моше бен Яків із Києва) (1449 – 1520 рр.), котрий був автором граматики з івриту, єврейського календаря («Основи високосного року») і творів з Кабали. Після своєї подорожі до Кушти (з івр. – Константинополь), де він познайомився з євреями-рабанітами і караїмами, Моше поселився у Києві, де написав трактат проти караїмів. У 1482 р., після нападу татар на Київ, діти Моше потрапили у полон, з якого їх вдалося викупити за гроші київської єврейської громади. Щоправда, у 1506 р. сам Моше Київський опинився у

¹ Вигнання євреїв із Литви не було винятковим історичним явищем і вочевидь не мало катастрофічних наслідків для єврейської громади Східної Європи, адже у 1454 р. євреї були вигнані з Брюну та Оломоуцу, із Швайдніца (1457 р.), з Ерфурту (1458 р.), з Нейсе (1468 р.), із Майнца (1470 р.), із Бамбергу (1475 р.), з Глогау (1480 р.), з Вюрцбурга (1489 р.) та з Магдебурга (1493 р.). Однак відчутними для євреїв виявилися наслідки їхнього вигнання з Іспанії та Португалії.

татарському полоні в Криму. Незабаром кримські громади його викупили з полону, і він оселився у Кафі, де став головним рабином місцевої громади.

Отже, київські євреї, як традиційні посередники у торгівлі Польщі з Кримським ханством та Османською імперією, мігрували саме до цих країн. Вигнання євреїв з Литви позбавляло їх права на нерухоме майно, а також боргових зобов'язань як підданих князівства. Проте зобов'язання євреїв не могли бути скасованими в односторонньому порядку. В якості митних відкупників вони мали постійні відносини як із самим великим князем Литви та його чиновниками, так і з величезною кількістю субпідрядників, які були пов'язані з євреями митними зобов'язаннями.

На противагу Іспанському королівству у Великому князівстві Литовському вигнання євреїв не супроводжувалося актами насильства або пограбування. Зрештою, після того, як їм дозволили повернутися до Литви у 1503 р., їхні права були відновлені, адже вигнання євреїв з Литовської Русі стосувалося лише тих з її частин, які у XV ст. були заселені православними, а саме: Дорогочинська, Белзька, Жемайтійська землі, Віленський і Троцький повіти.

Якщо південні громади євреїв Києва, Володимира і Луцька мали більше економічних зв'язків із кримсько-турецьким напрямом торгівлі, то північні (Троцька, Берестейська і Гродненська громади) схилялися до відносин зі Львовом, Любліном і Краковом. Ці зв'язки були традиційними. Зокрема, жалувана грамота великого князя Вітовта єврейській громаді Бреста від 1388 р. була списана з грамоти львівських євреїв. Владислав Ягайло підтвердив у 1432 р. права та привілеї мешканців Луцької землі: «Євреям і вірменам належить користуватися тими правами, якими вони користувалися у Кракові та Львові». У 1498 р., згідно з грамотою польського короля Яна Альбрехта, литовським євреям було дозволено жити у Польщі.

Міграція євреїв до країн Східної Європи відбувалася тоді, коли у Західній і Центральній Європі розпочалися процеси соціокультурного оновлення європейського суспільства, відомі

в історії як рух Реформації, який став продовженням попередньої епохи – Відродження. Реформація і Відродження схожі у тому, що спрямовувалися проти середньовічного світогляду в тому вигляді, в якому він сформувався під впливом римо-католицької церкви. Але ця схожість була чисто формальною. Різниця виявлялася у тому, що, якщо Відродження означало повернення до античної культури, то Реформація – повернення до канонів Біблії, до ідеалів Старого і Нового Заповітів, а, по суті, до переосмислення іудаїзму як старозавітного християнства.

Якщо в епоху Відродження переважали начала давнього еллінізму, то в епоху Реформації – біблійного іудаїзму, давнього ворога «еллінської мудрості». Реформація – це своєрідна ідейна реставрація Біблії, яка нерідко виявлялася в теоретичному обґрунтуванні Святого Письма в оригіналі. Переклади Біблії або окремих її частин здійснювалися з давньоєврейської мови, а для цього спеціально вивчався іврит. Наприклад, професор гебраїстики Лейпцизького університету Е. Гуттер у Нюрнберзі у 1599 р. заснував спеціальну школу, в якій студенти водночас вивчали єврейську, німецьку, грецьку мови, а також латину.

На противагу країнам Західної Європи, у Польщі та Литві соціальні та релігійні рухи під гаслами Реформації вирували аж до початку XVIII ст.

Отже, початок Реформації у Польщі збігався із процесами, коли польські євреї ставали доволі помітною духовною і культурною силою. Якщо у XV ст. у Польщі, як відомо, були лише поодинокі, малочисленні групи євреїв, то на початку XVI ст. ці групи сконцентрувалися на півдні країни, зокрема у Кракові, який водночас був центром польської Реформації.

Серед єврейських мігрантів у Польщі з Богемії та Італії були відомі лікарі, науковці, рабини та успішні підприємці. Так, великим князем литовським і королем польським Олександром Ягеллоном у 1502 р. були надані привілеї «іудею Єзекіїлю, досвідченому лікарю та знавцю латини», І. Медіну зі Львова, іспанському єврею І. Фізику у 1504–1506 роках. Польський король Сигізмунд I Старий офіційно визнав заслуги останнього,

котрий жив тоді у передмісті польської столиці – Казімежі, а також лікаря М. Фішеля.

Узагалі, до Польщі з Італії для вивчення медицини приїжджало чимало євреїв. У 1512 р. Сигізмунд I призначив Абрама Богемського збирачем податків і «префектом» євреїв Великої Польщі, а у 1532 р. – рабином і правителем «польської синагоги» у Кракові М. Фішеля. Останнє призначення було незвичним, адже поєднання в одній посадовій особі наукового й духовного звання було нехарактерним явищем для польського єврейства, що свідчило про помітний вплив ідей Реформації у польському суспільстві.

У 1530-х рр. у Кракові засновано першу друкарню для єврейських книг. У 1530 р. у польській столиці з'явилася перша друкована книга на івриті «П'ятикнижжя Мойсея». У 1540 р. П. Гелич видав унікальну книгу «Новий Заповіт німецько-єврейською мовою». Унікальність цього видання у тому, що П. Гелич, вихрест і місіонер католицької церкви, звернувся до євреїв із лютеранським Євангелієм. Приводом до цього видання стало хрещення 14 польських євреїв за католицьким обрядом у 1537 році.

У Любліні виник новий духовний центр польських євреїв. У 1533 р. тут відбувся перший з'їзд рабинів («докторів жидівських») – прототип майбутнього Вааду Чотирьох Земель. Рабин люблінської громади євреїв Шалом Шахна (1495–1558 рр.), батько якого був особистим банкіром польського короля, заснував у 1515 р. місцеву ешиву для цілої генерації польських рабинів.

Водночас, наприкінці правління Сигізмунда I Старого, у Польщі загострилися польсько-єврейські відносини. У 1532–1534 рр. шляхта на сеймах виступала за вигнання євреїв, обмеження їхньої економічної діяльності. Незважаючи на пропозиції деяких польських депутатів щодо запровадження «справедливих відносин із євреями», у 1538 р. на сеймі у Петрокові було ухвалено низку дискримінаційних законів стосовно євреїв, зокрема їх зобов'язали носити жовтий капелюх, щоби вони вирізнялися серед християнських мешканців міст.

Однією з причин несподіваного, на перший погляд, загострення польсько-єврейських відносин стала Реформація, яку у тогочасному суспільстві сприймали як пропаганду ідей іудаїзму з метою «зваблення добродішних католиків до єврейства». А спроби польських діячів Реформації навернути євреїв до християнства додавало особливої гостроти цим процесам.

Першим резонансним судовим процесом доби Реформації у Польщі з приводу «пропаганди іудаїзму» була «справа К. Залішевської-Мальхерової», котру звинуватили у звабленні католиків до іудаїзму. Католицьких суддів не засмутив поважний вік підсудної, якій закидали звинувачення у запереченні таїнства причастя і навіть догмату католицької трійці. Щоправда, коронний канцлер, єпископ Кракова П. Томіцький був змушений визнати безглуздість подібних звинувачень і виправдати підсудну. Проте у 1538 р. новопризначений єпископ Кракова П. Гамрат відновив «справу Залішевської-Мальхерової», аби зрештою покінчити з реформатами та євреями, яких він однаково ненавидів.

За словами очевидця судового процесу над Залішевською-Мальхеровою Л. Гурницького, коли єпископ запитав її на суді, «чи вірить вона у сина Божого Ісуса Христа, Господа нашого, який був зачатий від Духа Святого», стара відповіла: «Не мав Господь Бог ані жінки, ані сина. Йому взагалі цього не потрібно було, адже сини потрібні лише тим, хто помирає, але Господь Бог є вічним, і якщо він не народився, так він і не помре. Нас він вважає за синів своїх, а синами бувають усі ті, хто прямує накресленим ним шляхом». Члени єпископського суду перервали її палку промову вигуками: «Дурниці кажеш, нещасна! Отямся! Адже є пророцтво про те, що Господь Бог мав надіслати свого сина для спокутування гріхів наших». Зрештою К. Залішевську-Мальхерову за рішенням інквізиції було визнано винною та спалено.

Польські протестанти були вкрай схвильовані рішенням суду і стратою К. Залішевської-Мальхерової, постать якої дискредитувала реформаційний рух в очах християнської громади тим, що зрадила канонам свої віри заради іудаїзму.

Згодом, протестантські історики намагалися применшити факти «зваблення жидівством» у поглядах відомої краківської мучениці, адже, мовляв, вона постраждала за свій винятково протестантизм, тобто вона заперечувала лише євхаристію. Однак насправді вона заперечувала тотожність Бога-Отця та Бога-Сина, що вже було на думку католицьких священників злочинною оманю.

Для євреїв Польщі ця справа спричинила набагато більше галасу, аніж для протестантів. Усіх євреїв звинуватили у звабленні християн до своєї віри.

У зв'язку з цим у 1539 р. краківські євреї видали латиною брошуру «*Ad, quaerelam mescatorum cracoviensium responsum judaeorum de Mercatura*»¹, в якій, зокрема, йшлося про те, що релігії змінюються, але люди не повинні переслідувати один одного за віру. Автори підкреслювали, що державі вигідно мати євреїв зі щирою (вільною) релігією, аніж примушувати їх прикидатися або переховуватися.

Проте, краківське аутодафе (з ісп. – «акт віри»), як виявилося, було лише початком кампанії переслідування польсько-литовського єврейства, яке звинуватили в тому, що віровідступники (протестанти) за допомогою євреїв «здійснюють обрізання», виокремлюються з християнського товариства й знаходять собі притулок у своїх нових одновірців. Чутки про це дійшли навіть до Сигізмунда I, котрий був не на жарт стурбований з приводу потужної пропаганди протестантизму у Польщі.

Неспокійно було й на східних кордонах Польсько-Литовської держави. У Великому князівстві Московському, за півстоліття до справи Залішевською-Мальхеровою, спалахнула «жидівська ересь» («*ересь жидовствующих*»). Якийсь єврей з Києва на ім'я Схарія (Захарія) нібито звабив християнських священників у Новгороді, звідси, власне, ця ересь поширилася на Москву і навіть «причалася» у царських палатах.

Очевидно, що «зваблення у жидівство» у Польщі у 1539–1540 рр., мабуть, пов'язувалося із подібними процесами у

¹ «Реакція євреїв на скаргу краківських купців».

Москві. Щоправда, прямого взаємозв'язку між ними сучасним дослідникам встановити не вдалося. Адже перші сектанти «жидовствуючих» з'явилися у Новгороді у 1470 р., тобто за 70 років до «справи Залішевської-Мальхерової», а у 1504 р. у Московії їх уже майже не було. Але Польща завжди була більш чутливою до західноєвропейських ідей та рухів, аніж до того, що відбувалося у сусідній Московії. Тобто Польща часто була джерелом поширення усіх тогочасних у Східній Європі політичних і релігійних ідей. Очевидно, що лідери «жидовствуючих» М. Бакшин і Ф. Косой у середині XVI ст. поширили єретичне вчення у Москві з Білорусії та Литви. І відгомін «єресі» «на Москві» спонукав польський уряд до посилення репресій проти місцевих євреїв.

Першим апостолом протестантизму в Литві виявився доктор богослов'я з Німеччини А. Кульва, котрий у 1539 р. у Вільно створив перший лютеранський прихід і школу. Навернені в іудаїзм юрбою попрямували до Литви. Це розлютило польського короля, котрий відправив до Литви своїх емісарів для розшуку християнських віровідступників. Почалися відверті переслідування євреїв по всій Литві, після чого вони були змушені звернутися до Сигізмунда I із депутацією, яка спробувала відкинути усі звинувачення на їхню адресу. Зокрема, єврейські депутати жалілися польському королю на образи з боку королівських емісарів, на занепад торгівлі у Литві, адже усі литовські євреї були змушені переховуватися від репресій.

Скарги євреїв підтримала «Литовська Рада» (Державна рада Великого князівства Литовського), яка звернулася до Сигізмунда I із проханням припинити необґрунтоване цькування литовських євреїв, які «не в змозі навіть приїхати на ярмарок у Люблін, внаслідок чого скарбниці завдаються численні збитки».

Проте ці аргументи не переконали Сигізмунда I, котрий, щоправда, погодився перекласти функції розшуку віровідступників на Литовську Раду, яка, на думку польського короля, повинна самостійно ухвалювати рішення у кожному окремому випадку. Насильство щодо євреїв миттєво припинилися, яким було простіше домовитися з місцевими

чиновниками за допомогою «єврейської конституції» – хабаря. Чутки про зваблення в іудаїзм припинилися, і польська влада заспокоїлася, але ненадовго.

Поширювалися чутки про те, що євреї, котрі навернули християн у свою віру, обрізали і навіть зарізали християнських дітей, нібито збиралися втекти із новонаверненими до Османської імперії, куди їх, мовляв, покликав султан.

Справді, за Сулеймана I Пишного (1520–1566 рр.) Османська імперія досягла своєї могутності, а турецькі євреї користувалися значними привілеями, навіть більшими за польсько-литовських. Частина гнаного з Піренейів єврейства оселилася у Палестині. Дехто навіть мріяв про відновлення Єрусалиму, а також про те, що Сулейман I звільнить усіх європейських євреїв з «неволі». Наприклад, рабин І. Делатес писав у 1543 р.: «Надійшла звістка зі Святої Землі про те, що Бог згадав про свій народ і про свою землю і що євреї там мають вплив, відзнаки та багатства». Порта була зацікавлена в євреях, яких виганяли з Європи, адже це давало привід султану підігрівати протурецькі настрої на європейському континенті. З іншого боку, для європейських християн посилення впливу ісламської держави загрожувало новими походами проти «невірних». Натомість євреїв звинуватили у таємній змові проти всіх християн. Саме під таким приводом їх вигнали з Богемії у 1542 р. за наказом імператора Священної Римської імперії Фердинанда I, який мотивував своє рішення турецькою загрозою.

До Сигізмунда I також надходили загрозливі чутки про те, що, мовляв, польські євреї відправили всіх новонавернених в іудаїзм до Угорщини і Туреччини. Вони нібито звернулись до Сулеймана I із проханням про сприяння щодо їх безперешкодного виїзду з Польщі, на що останній відповів: «Немає необхідності про це хвилюватися, адже я сам незабаром приїду до Польщі, вижену християн, а вам повідкриваю усі шляхи». Про це писав Сигізмунд I у своєму листі до краківського воєводи П. Кміти від 9 липня 1540 року. Польський король, який тоді перебував у Вільно, у своєму листі спирався на свідчення якогось єврея з Кілії, котрий нібито бачив

сотні обрізаних християн і євреїв поблизу Тигини (Бендер), які прямували до Туреччини. «А ті з обрізаних християн, які не хотіли полишати своїх дружин і дітей, були вбиті євреями в синагогах. Вони також вивозять коштовності, які були закладені християнами».

Мабуть, наведені у листі Сигізмунда I факти загалом відповідали дійсності, крім одного – вбивства євреями «обрізаних християн» і «величезної маси новонавернених в іудаїзм». Після того, як Сигізмунд I приїхав до Вільно, він здивувався, що йому не вдалося розшукати жодного віровідступника. Однак польському королю «допомогли» місцеві юдофоби, які підробили «повідомлення» від кілійського єврея, якому, на їхню думку, варто було довіряти. Сигізмунд I, котрий зіставив «повідомлення» кілійця із чутками та реальними фактами еміграції євреїв з Польщі та Литви, дійшов висновку про організовану політичну змову. Це загрожувало польським євреям звинуваченням у державній зраді.

Знову було відряджено до короля численну депутацію з євреїв Берестейських, Гродненських, Волинських, Луцьких, Острозьких, Ковельських громад, які намагалися спростувати безглузді звинувачення на їхню адресу. *«Никогда они христиан не обрезывали в свой закон, а ни о том слышали, а ни до турок со своими маетностями не вывозятся, а ни хотят вывозится»*, – йшлося у зверненні до польського короля. Щоправда, на Схід прямували кілька груп литовських євреїв, а саме до Єрусалиму з релігійною метою та мали для цього відповідний дозвіл від польського короля. Інші євреї навіть і не думали виселятися з Литви. Депутати переконливо просили короля розібратися у цій справі в суді, але у королівському суді, у справедливості якого вони не сумнівалися. Було призначено слідство, в результаті якого головний скаржник плувався у показах і зрештою не переконав слідство щодо своїх підозр. Сигізмунд I погодився з рішенням Литовської Ради й у 1540 р. видав грамоту, в якій він заперечив усі закиди на адресу литовських євреїв.

Проте королівська грамота забороняла не лише «обрізати християн або переховувати вже обрізаних у своїх помешканнях», але й наймати для себе християнських

служниць, жінок-годувальниць для своїх дітей, «але повинні користуватися лише мамками єврейського сповідання». Закупів (слуги, що працювали за борги) євреї могли брати лише до себе на службу не більше, ніж на один рік. Ці та інші заборони унормовані у Литовському статуті 1566 р., але в редакції 1588 р. вони значно пом'якшені¹.

Якщо світська влада Польсько-Литовського королівства була, загалом, переконана в упередженості громадської думки щодо євреїв, то католицьке духовенство спробувало підбурити суспільство проти євреїв за допомогою новітніх технологій – друкарського верстата. У 1541 р. у Кракові з'явилася книжка під назвою: «*De stupendis errorus judeorum*»². У цьому памфлеті анонімний автор викривав «хибність» єврейства та вимагав суворих заходів стосовно єврейського населення, зокрема зруйнувати усі новозаведені синагоги. У 1543 р. католицький священник С. Львовчик у своїй книзі із промовистою назвою «*De sanctis interfectis a judaeis*»³ взагалі запропонував вигнати усіх євреїв з Польщі.

Голова католицької церкви у Польщі П. Гамрат хвилювався з приводу того, що у деяких польських школах єврейські діти навчалися разом з християнськими. У своєму посланні від 15 липня 1542 р. він «доводив» шкідливість від такого сумісного навчання для християнської віри на тлі «епідемії» Реформації, що сунула на Польщу із Заходу. У 1542 р. у Петрокові була ухвалена «Синодальна конституція», за якою поновлювалися середньовічні заборони стосовно євреїв у Польщі. Зокрема, їм заборонялося торгувати у християнські свята у громадських місцях, тримати християнських слуг. У містах відтворювалися гетто, поза межами яких євреям заборонялося проживання, усі новозаведені синагоги мали бути зруйновані, євреї не могли обіймати управлінські посади. Вже у

¹ Наприклад, якщо за Литовським статутом 1566 р. приневолення християнок бути «мамками дітей татарських і жидівських» каралося смертю, то за редакцією 1588 р. Статут передбачав лише сплату нав'язки (штрафу) тому, хто повідомив про такий факт.

² «Про дивовижні омані євреїв» (пер. з латини).

³ «Про святих, які вбиті євреями» (пер. з латини).

1544–1545 рр. Сигізмунд I примусово вигнав з Познані «чужих» євреїв, заборонив проживання євреїв поза межами гетто і навіть збиратися юрбою у дні християнських свят.

Однак навіть на тлі посилення юдофобії з боку католицької церкви економічна активність польських євреїв не припинялася. На початку XVI ст. помітно пожвавилася єврейська торгівля. У 1521 р. мешканці Львова звернулися з листом до жителів Познані, в якому звинуватили місцевих євреїв у тому, що вони, мовляв, «залишили наших містян без засобів до існування..., захопили торгівлю у містечках і селах, позбавили християн усього». Очевидно, що автори листа «обурених єврейською зухвалістю» «мешканців Львова», були незадоволені конкуренцією з боку єврейських підприємців, польські купці, які навіть пожалілися Сигізмунду I з цього приводу. Але він не задовольнив їхню скаргу, хоча й заборонив євреям торгувати певними видами товарів. Щоправда, з-поміж заборонених товарів не було головного – сукна, яке користувалося неабияким попитом серед аристократичних кіл тогочасної Польщі та було дефіцитним імпортним продуктом. Водночас євреї залишалися монополістами у сфері торгівлі шкірами, воском, худобою ті іншими сільськогосподарськими товарами.

У XVI ст. Польсько-Литовська держава збільшила експорт лісу, деревини і сільськогосподарської продукції до країн Західної Європи, що призвело до закріпачення шляхтою селянства, опанування родючих українських земель. Тож на Україні виникли величезні латифундії польських королів і шляхти, які визискували прибутки зі своїх маєтків. Однак безпосередньо поміщицькими маєтками управляли єврейські орендарі, перед якими відкривалися нові економічні перспективи. Зазвичай єврейська родина оселялася у певному містечку або селі, щоби гуртом купувати зерно або деревину для єврейських експортерів сільськогосподарської продукції. Єврейські купці у Гданську продавали голландським і англійським торговельним компаніям селітру, поташ, ліс, дьоготь, зерно тощо. Єврейські підприємці також були головними постачальниками продуктів харчування для

польських міст і армії, сировини для будівництва човнів. Географічне сусідство з Османською імперією, легкий доступ до балтійських портів сприяли розвитку транзитної торгівлі суходелом через Польщу та Україну. Торговельна діяльність польських євреїв поширювалася від гаваней Балтійського моря до Криму і Туреччини.

Євреї у Московському царстві XVI століття

На противагу Польсько-Литовській державі, у Московському царстві ставлення до іноземців зазвичай було підозрілим. Московська великокнязівська влада обмежувала спілкування московитів з іновірцями, адже вважала останніх єретиками. Проте економічні інтереси купецького стану змушували московських князів допускати іноземців у місто у справах торгівлі. Навіть за наявності дозволу на проживання вони могли жити лише у певних частинах Москви. Московитам заборонялося ходити до них у гості або їсти з ними за одним столом. Траплялися випадки, коли іноземцям у Москві вдавалося залишатися більше визначеного терміну, хоча зазвичай їх виганяли достроково.

Очевидно, що за таких умов євреї не завжди могли сподіватися на прихильність московських вельмож, але вони все ж таки з'являлися на теренах Великого князівства Московського. Зокрема, за часів великого князя Івана III іноземні євреї впливали на зовнішню політику Москви. За посередництва впливового єврея з Кафи Х. Кокоса Іван III установив доволі дружні відносини з кримським ханом Менглі-Гіреєм. Коли у березні 1474 р. московський посол у Криму М. В. Беклемешев збирався до кримських татар, йому було наказано вклонитися Х. Кокосу та просити його, аби він клопотав стосовно отримання московським князем від кримського хана *«ярлыка докончателного»*, за що Х. Кокосу було обіцяно жалування. Цікаво, що Кокос мав повідомити Москву про результати своєї аудієнції *«не жидовским письмом»*, а *«русским или басурманским»*. «Кримська» дипломатія Х. Кокоса виявилася вельми успішною. Наприклад, послу Московської

держави Семену Борисовичу, котрий збирався у 1486 р. до Менглі-Гирея, було наказано звернутися до Х. Кокоса, аби він допоміг Семену Борисовичу здобути прихильність кримського хана.

У 1490 р. у Москві проживав якийсь «*жидовин Леон из Венеции*», котрого незабаром стратили за наказом Івана III. Проте для останнього відносини із Кримом були пріоритетними у зовнішній політиці, а тому він усіляко загравав з кримськими євреями. Так, у 1484 р. московський правитель запросив до себе на службу князя Таманського п-ва, єврейського купця з Генуї З. де Гвізольфі, але вочевидь той від пропозиції відмовився.

За Василя III ставлення московських властей до євреїв стало більш ворожим у зв'язку з боротьбою Московського князівства проти «жидівської ересі». Відомий московський дипломат Д. Герасимов (Дмитрий Толмач, Дмитрий Схоластик), якого у 1525 р. відрядили до Риму з метою укладання унії між православною та римо-католицькою церквами, зауважив італійському історику-гуманісту, Ночерському єпископу П. Джовію (Новокомському), «що євреям не дозволено приїжджати до Росії». До речі, у московсько-польському договорі 1610 р. ця заборона була виписана як обов'язкова умова.

Отже, у Московській Русі євреї, мабуть, уперше з'явилися наприкінці XV ст. у зв'язку із виникненням «жидівської ересі», проти якої Іван III особливо не виступав із політичних міркувань. Очевидно, що він не хотів псувати відносини з Литвою.

У 1471 р. у Новгороді виник релігійний рух, який відомий в історії як «*ересь жидовствующих*» («жидівська ересь»), а її учасниками стали двоє місцевих священників. Незабаром цей релігійний рух здобув чимало своїх прихильників у Москві і навіть з-поміж членів великокнязівської родини. Літописець пов'язував виникнення «жидівської ересі» з тим, що до Новгорода у 1471 р. приїхало кілька євреїв, серед яких був якийсь Схарія (Захарія). Вони приїхали у світлі литовського князя до Новгорода. Цікаво, що у поширенні ідей «ересі» власне євреї вочевидь участі не брали. Мабуть, що назва «жидівська» лише відображала негативну

конотацію, як для православної церкви, цього релігійного руху. Навіть тоді, коли московські власті наприкінці XV ст. жорстоко придушували будь-які виступи сектантів, ставлення офіційної Москви до власне євреїв було стриманим.

Узагалі у XV ст. у Великому князівстві Московському зустрічалося чимало різноманітних релігійних рухів, учасники якого сповідували есхатологічні ідеї. Не дивно, що «жидівська ересь» виникла у часи, коли православні чекали на кінець світу, який, на їхню думку, повинен статися у 1492 році. Наближення цього рубіжного року посилювало страх вірян і хвилювало священників. Саме у 1492 р. (за візантійською системою літочислення 7000 років від створення світу) православна церква очікувала на Страшний суд, кінець земної історії.

Відомо, що наприкінці 1470 р. Великий Новгород прагнув обмежити вплив Москви, яка зазіхала на його землі. Тому новгородці звернулися до великого князя Литовського з проханням призначити на князювання у Новгороді київського князя Михайла Олельковича. Серед радників київського князя був учений єврей, астролог із Кафи Захарія (Скара), котрий, за свідченнями літописців, був *«изучен всякому изобретению, чародейству, чернокнижию, звездозаконию и астрологии...»*. Невідомо з якою метою Захарія опинився у Новгороді (Михайло Олелькович залишив місто уже в березні 1471 р.), але вочевидь саме Захарія «звабив» у «жидівство» священника Діонісія, а згодом і протопопа Олексія.

Очевидно, що Захарія впливав на тих новгородських священників, які і без нього схилялися до еретичного вчення. У звабленні в ересь Захарії начебто допомогли литовські євреї І. Скаравей та М. Хануш, які були купцями. Проте не відомо, як вони познайомилися з православним духовенством. Можна припустити, що в руках церкви тоді знаходилися служби ваги і міри, а отже, єврейські купці могли звертатися до них у справах торгівлі.

Також до «жидівської ереси» долучилися зять протопопа Олексія Івашка зі своїм батьком Максимом, Гридя Ключ (о. Григорій), Мішук Собака, Васюк Сухой (зять о. Діонізія), д'як Макар, о. Наум і навіть протопоп Софійського собору Гавриїл.

Як зазначав літописець, *«потом же Алексей научил многих жидовству»*. Кілька десятків новонавернених хотіли навіть зробити собі старозавітне обрізання, але їхні єврейські наставники відмовили їм у цьому, адже вважали, що *«...держите тайно жидовство, явно же христианство»*. У таємниці вони тримали також свої імена. Наприклад, протопоп Олексій став Авраамом, а його дружина стала Сарою. Згодом євреї залишили місто, але єретичне вчення поширювалася вже без них.

У 1478 р. після захоплення Новгороду московитами, уся новгородська земля була приєднана до Великого князівства Московського. Занепад давньої феодальної республіки сприяв посиленню есхатологічних настроїв у Москві. У 1479 р. Іван III прибув до Новгороду, де поширювалися чутки про благочинність і мудрість Олексія та Діонізія. Іван III запросив їх до Москви, де призначив їм високі посади. Олексій став служити в Успенському соборі у Кремлі, а Діонізій – в Архангельському соборі.

У такий спосіб Москва стала центром єретичного руху. Головні єретики користувалися в столиці значним впливом і повагою. Серед єретиків були впливовий придворний д'як Ф. Куріцин та його брат І. Волк, дяки Істома і Сверчок і навіть велика княгиня Олена. Мабуть, що Іван III також симпатизував єретикам, підтримував їх, за словами літописця, *«склонял слух к ереси»*. Головні ідеї «жидівської єресі» були викладені у «Лаодікейському посланні» Ф. Куріцина – анонімному «Написанні про грамоту», але, очевидно, також за авторства останнього.

У 1487 р. новгородському архієпископу Генадію донесли, що кілька священників з його єпархії у нетверезому вигляді поглумилися над «святими іконами». У Новгороді та його околицях розпочався розшук, в якому архієпископу та його людям допомагав о. Наум, який розчарувався в єресі та передав Генадію зошити, за якими, начебто, єретики «молилися по-жидівські». У заарештованих також були вилучені подібні зошити. Очевидно, це відомий серед єретиків «Псалтир Федора Жидовчика», який був перекладом старослов'янською

єврейського молитовника (Махзора). Частина підозрюваних унаслідок катування зреклися «жидівської єресі». Інші (о. Григорій, його син Самсонка, о. Єреса, д'як Грідя) втекли до Москви під захист Івана III.

Новгородський архієпископ відправив до Москви матеріали, що викривали діяльність єретиків. Утікачів було схоплено та засуджено у 1488 р. на помісному соборі Російської православної церкви. Їх побили батогами, після чого повернули до Новгорода. Незабаром вони знову втекли до Москви, де пожалілися на о. Геннадія за те, що він їх, мовляв, *«имал, и ковал, и мучил, да грабил животы»*. Єретики відкидали церковні обряди та свята, а віру розглядали як особисту справу людини.

Після того, як у 1489 р. новим головою церкви, митрополитом усієї Русі, став архімандрит Зосима, новгородський архієпископ Генадій вимагав скликати Церковний собор, на якому єретики мали бути проклятими. Він навіть наводив у приклад іспанську інквізицію. Собор Російської православної церкви відбувся у 1490 р., на якому «жидівська єресь» була засуджена. Єретиків звинувачували у глумі над іконами, хрестами, у тому, що не визнавали Ісуса Христа сином Божим, *«хулы изрекали на Иисуса и Марию»*, відкидали Святу Трійцю, вважали, що Месія ще не прийшов, *«чтили субботу паче воскресения Христова»* та визнавали єдиного Бога. За словами літописця, сектанти святкували єврейську Пасху.

Багатьох священників Собор позбавив духовного сану та ув'язнив. Інших відправили до Новгорода, де, за наказом архієпископа, їх вдягли у брудні одежі, берестяні шоломи із написом *«се есть сатанино воинство»*. Вони їхали містом на конях обличчям до хвостів, під образливі вигуки натовпу. Зрештою, на головах нещасних єретиків підпалили берестяні шоломи. Багато з них зійшли з розуму та померли від катування, але єресь не зникла.

У січні 1491 р. над Новгородом з'явилася зловісна комета, а у травні того ж року сталося затемнення Сонця. Природні явища посилювали переконання єретиків у наближенні кінця світу, адже вони послуговувалися іудейським

літочисленням, за яким тоді було не 7000, а 5252 роки від створення світу. Це було переконливим аргументом у дискусії еретиків із православними стосовно другого пришествя Христа, на яке ті марно чекали сім тисяч років. «Якщо Христос був Месією, то чому ж він не з'являється у славі, як ви того очікуєте?», – дивувалися з православних сектанти.

Узагалі, еретики були вельми освіченими людьми, які поширювали власну «космографію», або теорію «*звездозрительной прелести*», як тоді на Русі називали астрономію. У своїй теорії вони посилалися на «Шестокрил» (шість місячних таблиць, за якими можна було завдяки нескладним математичним обчислюванням визначати місячні фази і затемнення). Очевидно, що «Шестокрил» був російським перекладом з давньоєврейської мови твору відомого астронома Е. Я. Бонфіса (Еммануїл бен-Якобі) «Шеш кнафаїм» (1365 р.), який, мабуть, зробив Захарія і познайомив із ним допитливих новгородців. Однак усі переклади з давньоєврейської тоді були небезпечними, адже, як застерігав новгородський архієпископ Геннадій, еретики Псалтир «*правят по-жидовски*». Попри такі застереження, у 1498 р. з'явився перший повний переклад Біблії церковнослов'янською, який містив посилання на «Шестокрил».

У боротьбі проти «жидівської ересі» Геннадія Новгородського підтримував ігумен Волоколамського монастиря І. Волоцький (канонізований Російською православною церквою наприкінці XVI ст.). У своїх полемічних «Словах», що були спрямовані проти еретиків, І. Волоцький писав: «Від того часу, як сонце православної віри зійшло у землі нашій, у нас ніколи ще не бувало такої ересі: у домах, на дорогах, на базарі усі, ченці та віряни із сумнівом міркують про віру, виходячи не з вчення пророків, апостолів і святих отців, а зі слів еретиків, відступників Христа, з ними дружать, п'ють та їдять, навчаються їхньому жидівству. А від митрополита – вмістилища сатани і диявола – еретики не виходять з дому і сплять у нього».

Під тиском І. Волоцького еретик о. Зосіма зрікся митрополії. Проте столичні еретики завдяки д'яку Ф. Куріцину домоглися призначення архімандритом у Юріїв монастир у

Новгороді ще одного свого прихильника о. Касіяна, навколо якого почала збиратися уся новгородська громада жидовствуючих. Однак Геннадій Новгородський не припинив переслідування, і майже усі єретики з Новгорода втекли до Литви, де зрештою стали іудеями.

Апогею у розвитку «жидівська ересь» сягнула у середині 1490-х рр., коли невістка Івана III, дочка молдавського господаря Стефана III, тверська княгиня Олена стала прихильницею єретиків, а її сина Дмитра було проголошено спадкоємцем великокнязівського престолу. Проте на початку XVI ст., після смерті Ф. Куріцина, Олену Стефанівну із сином ув'язнили, а у 1502 р. спадкоємцем було призначено сина великого князя Василя Івановича, якого підтримав І. Волоцький. Після того, як церква припинила свою опозиційність великокнязівській владі, Іван III вирішив не підтримувати прихильників «жидівської ересі», але й страчувати їх не наважувався.

Натомість І. Волоцький на Церковному соборі наприкінці 1504 р. звинуватив усіх єретиків та оголосив їм анафему. Дехто з них публічно покався, але це вже не мало значення, адже, як зауважував І. Волоцький, каяття під страхом смерті є нещирим. Багатьох стратили (спалили), а одному з активістів руху Н. Рукавому вирізали язика і відправили до Новгорода, де разом із юрьєвським архімандритом Касіаном спалили.

Незважаючи на запеклу боротьбу православного духовенства проти «жидівства» і масові страти єретиків, «жидівська ересь» збагатила духовне життя Великого князівства Московського, загострила політичну проблему взаємин церкви і держави у Московському царстві. Переслідування євреїв було наслідком панічного страху православних навіть від самої думки про те, що на чолі Московської держави могли стати єретики.

Відгомоном «жидівської ересі» стали виступи московських реформатів у середині XVI ст. Так, М. Башкін, який походив із «дітей боярських», став популярним при дворі Івана IV. Він згуртував навколо себе однодумців, які

заперечували Святу Трійцю, не вважали Христа Боголюдиною, відкидали ікони, покаєння тощо. Церковний собор 1553 р. М. Башкіна визнав єретиком та ув'язнив до Волоколамського монастиря. Подальша доля його невідома. Заарештований у 1553 р. у справі М. Башкіна ченець Ф. Косой не лише відкидав ідею Святої Трійці, божественне походження Христа, його «самопожертву», але й головні догмати християнства. Очевидно, що вчення Ф. Косого наслідувало ідеї «жидівської ересі». У 1554 р. Ф. Косого за поширення «нового вчення» кинули до в'язниці, але незабаром йому вдалося втекти до Литви, де він став іудеєм та одружився з єврейкою. Протягом наступних двох десятиліть після втечі Ф. Косого православна церква згадувала його ім'я у своїй анафемі.

За царювання Івана IV Грозного євреям узагалі було заборонено приїжджати до Московської держави, навіть тимчасово. Коли єврейські купці з Бресту все ж таки прибули до Москви для продажу мумій, усі їхні товари були спалені. Посол польського короля Сигізмунда II Августа звернувся у 1539 р. до Івана IV за дозволом на вільну торгівлю для литовських євреїв. Однак цар відмовив, посилаючись на шкоду, яку євреї нібито чинили місцевому населенню. Іван Грозний посилався також на те, що євреїв, мовляв, вигнали «з Волоської землі», і зазначив польському послу, що *«и нам, в свои государства жидам никак ездити не велети, занятие в своих государствах лиха никакого видети не хотим, а хотим того, чтобы Бог дал в моих государствах люди мои были в тишине безо всякого смущения. И ты бы брат наш, вперед о жидех к нам не писал»*. У Москві у середині 1550-х рр. відбувся судовий процес у справі контрабанди прянощів, захованих у муміях. За словами флорентійського посла Джованні Тетальзи, котрий у той час перебував у Москві, бальзамовані трупи завозилися до Москви з Африки через Константинополь і були своєрідною рекламою надзвичайних властивостей східних прянощів, які коштували дуже дорого й обкладалися високими митами. Одного разу польський купець надіслав до Москви свіжий труп страченої людини. Підприємливий поляк запхав у тіло ароматичні трави для того, щоби не платити за них мито. Московські митники

запідозрили єврейських контрабандистів з Бресту в організації такого оригінального способу уникнути оподаткування. Незабаром у Москві поширилися зловісні чутки про те, що, нібито кмітливі євреї продавали трупи навмисно вбитих людей. Очевидно, що Іван IV не став перевіряти правдивість цих чуток, адже мав стійку упередженість щодо євреїв узагалі.

Відомо, що Іван Грозний був ревним православним царем, а на його ставлення до євреїв, крім сумнозвісної «жидівської ересі», вплинули ідеї Реформації, в хитромудрих догматах якої він не дуже був обізнаний. Проте скрізь, де панували єретичні думки, він підозрював «жидів». Так, у полеміці з представником протестантської громади чесько-моравських братів Я. Ракитою цар писав: «Стосовно інших слів Другозаконня, то якщо є необхідність їх дотримуватись, то треба бути обрізаним й усіх законів Мойсея дотримуватися. Й тому ви жидовствуючі, але не істинні християни». Підозри Івана IV з приводу того, що начебто польські євреї зваблювали християн, підтвердилися, коли деякі московські єретики незабаром ставали іудеями.

Релігійна упередженість царя щодо євреїв особливо виявилася під час Лівонської війни, коли московські війська вбивали євреїв разом з їх дітьми лише за те, що ті відмовлялися хреститися. Наприклад, у 1563 р., коли московські війська захопили Полоцьк, Іван Грозний наказав усім євреям міста хреститися. Тих, хто відмовлявся (а таких виявилось близько 300 осіб), він наказував утопити в Двіні. Хрещених євреїв забирали в полон, іноді навіть закріпачували. Так, у документі 1576 р., за яким власник селища Починок, поблизу Твері, відписав свій маєток на користь Троїце-Сергієвого монастиря і зазначав, що люди «жидівського живота», а також угіддя залишаються в його власності.

Отже, євреїв у Московському царстві у XVI ст. майже не було. Очевидно, що деякі винятки для тимчасового перебування євреїв на території Московії у справах міжнародної торгівлі або суду були. Проте навіть у цьому випадку вимагалось, зокрема, особисте клопотання польського короля на в'їзд його підданих до Московського царства.

Розвиток єврейських громад на Балканах

Відомо, що Балкани – це особливий регіон Європи, в якому немає одноманітності. Кожний субрегіон вирізняється етнокультурною унікальністю. Усередині кожного з них єврейство розвивалося своєрідно. Наприклад, у словенських князівствах євреї з'явилися дуже рано, наприкінці XIII ст., а у сусідніх областях, на адриатичному узбережжі, євреї з'явилися поодинокими групами або масами, але усі вони житимуть тут аж до початку наполеонівських війн.

Ще одна група євреїв мігрувала до внутрішніх областей Балканського півострова – Сербії та Боснії. Тут вони встановили контроль за торговими караванами, які доставляли товари з балканської провінції на великі європейські ринки.

Виходячи з багатоманітності й строкатості історико-культурного та етнічного ландшафту Балкан, можна виокремити кілька культурно-історичних регіонів, у яких жили євреї.

Сербські та боснійські області, що знаходяться у центрі півострова. У цьому регіоні у XIV ст. навколо вузлових транспортних шляхів виникли держави Сербії та Боснії, які незабаром увійшли до складу Османської імперії. Євреї тут знайшли власне місце у державній структурі, адже Порта, як уже зазначалося вище, дотримувалася у своїй внутрішній політиці принципів етноконфесійної толерантності. У жодній з християнських держав в історії Нового часу нічого подібного не було.

«Венеціанський» регіон, в якому проживали євреї. Це узбережжя Адриатичного моря (Далмація), вздовж якого розтягнувся ланцюжок приморських міст-комун. Це західні ворота Балкан, які повернуті до Італії з її унікальною культурою, правом, ремеслами і торгівлею. На початку XV ст. майже всі далматинські міста були захоплені венеціанцями і незабаром увійшли до складу їх материкових володінь – «Терраферм». Щоправда, місто Дубровнік (Рагуза) змогло вистояти і зберегти незалежність від Венеції, з якою воно успішно конкурувало аж до наполеонівських війн. Власне

Дубровнік із його кількатисячним населенням виявився своєрідним дзеркалом західнобалканського економічного життя.

«Габсбурзький» регіон: північний басейн р. Дунай, у якому протягом XVI–XVII ст. вирували австро-турецькі війни. Лише у XVIII ст., після підписання Карловицького миру 1699 р., тут остаточно встановлено панування Габсбурзької монархії. Князівства Штірії, Карінтії та Крайни, які у 1335 р. також потрапили до володінь Габсбургів.

Зрештою, *болгарсько-македонський* регіон, що обіймав територію поміж Дунаєм на півночі та узбережжям Егейського моря на півдні, Чорноморським узбережжям на сході та озерами Охрид і Преспа на заході. Особливістю цього краю можна вважати його спрямованість не на захід (на Адріатику), а на схід у напрямку Чорного та Егейського морів. Уздовж головних річкових магістралей Дунаю, Струми і Вардару виникли важливі центри балканського єврейства – Софія та Скоп'є. Власне міграційний потік євреїв із Західної Європи був спрямований саме сюди. Не дивно, що столиця Македонії Фесалоніки (Салоніка, Салунь) стала головним місцем розселення євреїв, метрополією середземноморського єврейства. Жодне місто на Балканах не могло конкурувати із Салонікою за щільністю єврейського населення, за рівнем їхньої активності майже в усіх сферах життя.

Крім названих регіонів, у структурі єврейського населення Балкан треба розрізнати мовні групи європейських євреїв, а саме: ашкеназів, сефардів і романіотів.

До 1492 р., тобто до «іспанського вигнання» євреїв, на Балканах жили винятково ашкенази, які спілкувалися на їдиш. Сефарди з'явилися на Балканах лише на початку XVII століття. Вони поділялися на тих, хто мігрував прямо з Іспанії морем через Марсель до Салонік, і тих, хто прямував суходолом спочатку до Італії, а звідти до Сербії, Болгарії, Румунії та Греції. Романіоти з'явилися в Болгарії у XI ст. із Візантії.

Сефарди доволі швидко асимілювали ашкеназів і романіотів, які абсорбували мову та звичаї іспанських євреїв. Наприклад, у Софії, Адріанополі, Смирні, Салоніках сефардські громади збереглися аж до кінця XIX ст., а їхньою мовою у

побуті залишалася іспанська або навіть давньоіспанська («еспаньольська»). Деякі сефарди зберегли свої іспанські імена. Наприклад, *Ventura* (щастя), *Benvenisty* (бажаний), *Oro* (золото), *Luna* (місяць), *Esperanza* (надія) (звідси німецько-єврейське прізвище Шпранде). Турецькі імена *Celibi* (пан), *Zimbul* (троянда), *Boalissa* (пані), нагадують про 400-річне панування арабів над іспанськими євреями. Водночас з-поміж болгарських євреїв зустрічалися і болгарські імена (Борис, Азен, Крум). Чимало сефардів прямували не лише на схід, але й до Нідерландів. Наприклад, мати видатного голландського філософа Б. Спінози була сефардкою. Одним з перших єврейських мігрантів на Балканах був дон Ісаак Абрабанель та його син Іуда, який був відомий як Лео Гебреус.

Узагалі, на думку сучасного дослідника М. Фрайденберга, перші свідчення про балканських євреїв з'явилися у словенських землях, де євреї відомі вже у XI ст., але фактична їх міграція до цього краю розпочалася у 1327 р., коли герцог Карінтійський і граф Горицький Генріх, якому бракувало грошей, дозволив євреям переселятися до Словенії та займатися тут фінансовими справами. Зрештою, це перетворило євреїв на монополістів у галузі фінансів, адже усім іншим лихварям це було заборонено.

У другій половині XIV ст. у всіх трьох словенських князівствах (Крайні, Карінтії та Штірії) спостерігався розквіт єврейського життя. Лише на початку XV ст. становище словенських євреїв дещо погіршилося. Клопотів завдала конкуренція з боку християнських бюргерів у словенських містах. Євреїв відверто переслідували в австрійських герцогствах. Наприклад, у 1421 р. євреїв масово спалили поблизу Відня («Віденська гейзера»). Упродовж усього XV ст. євреїв переслідували у словенських містах, що зрештою привело до їх повного вигнання спочатку зі Штірії, а згодом із Карінтії та Крайни на початку XVI століття.

Найбільшим «єврейським» містом у Словенії був Марібор (Нижня Штірія), в якому проживало у XV – XVI ст. кілька сотень євреїв. У Маріборі існувало єврейське гетто, хоча євреї жили не лише у своєму кварталі, але мали власні будинки по

всьому місту. Марібор (Марбург) виник на перехресті торговельних шляхів, а отже, торгівля для місцевих євреїв була важливішою за інші професії. Євреї тут торгували кінями, яких вони привозили з Панонії (Угорщини). Інші торгували лісом, який вони сплавляли по р. Драві. Хоча асортимент товарів у Маріборі був, очевидно, набагато більшим. Наприклад, у 1478 р. Фрідріх III дозволив євреям-купцям з Марібору щорічно завозити до Карінтії 24 діжки вина, а рабі Іссерлейн рекомендував купцям продавати на свято *Суккот* цитрусові (*etrogim*) лише з Апулії, адже у римських *etrogim* «немає ані смаку, ані запаху». Займалися євреї у Маріборі, звісно, і лихварством.

За Фрідріха III становище словенських євреїв значно поліпшилося, адже цьому Габсбургу, що правив у Священній Римській імперії у 1458–1493 рр., завжди бракувало грошей, які були необхідні йому для ведення виснажливих війн проти угорців або турків. Євреї часто були спонсорами таких війн. У відповідь імператор підтвердив усі привілеї євреїв XIII ст., виступав за лояльне ставлення до єврейського населення імперії, а отже, отримав в історії звання «єврейського правителя». Однак після його смерті, за правління Максиміліана I наприкінці XV ст., ситуація погіршилася. Вигнання усіх євреїв зі словенських князівств було відновлено.

Щоправда, у Відні не могли вирішити, куди виселяти євреїв, адже в Люблянні (Лайбаху) та інших містах Крайни кількість єврейських біженців, яких примусово виганяли із Штірії та Карінтії, щороку зростала. У 1516 р. їм було дозволено оселятися в Егензбурзі, що у Нижній Австрії. Ініціаторами «словенського вигнання євреїв» виявилися німецькі бюргери з Крайни, яких підтримали дворяни із Штірії та Карінтії. Тобто до кінця XVI ст. усі три князівства опинились «без євреїв».

Гнані словенські євреї попрямували на північ (до німецьких князівств) і на захід (у графство Горицьке), де їм було дозволено вільно селитися, а також на південь до Трієсту на Адріатичному узбережжі, що мав зв'язки із середземноморською торгівлею і був єдиним морським портом в імперії Габсбургів.

На Адриатиці, зокрема на півострові Істрія, євреї були відомі у XIV ст. як вільні громадяни Венеціанської республіки. Однак після того, як наприкінці XV ст. там з'явився орден францисканців, діяльність євреїв в Істрії припинилася.

Серед «єврейських» міст Далмації найбільш помітними були Спліт і Дубровник. Спліт – це давнє місто Далмації, що сягає корінням своєї історії у часи античності, адже було засноване як римська колонія Салон. Однак євреї тут з'являються лише на початку XVI ст., після перетворення Спліта у 1592 р. на сучасне портове місто. Відбувся справжній демографічний вибух у місцевій єврейській громаді. Так, якщо у 1607 р. у місті нараховувалося близько 60 євреїв, то у 1638 р. їх було 271 або 10 % від усього населення Спліту.

Євреї Спліту у XVII ст. були монополістами у транзитній торгівлі Балкан. Увесь Спліт перетворився на величезний базар, на якому щоденно продавалися 250 коней з Боснії. З 54 єврейських родин, які проживали у Спліті, 32 мали крамниці і навіть своєрідні «торговельні школи» (*banchetti*), в яких єврейська молодь училася торгувати.

Єврейство Спліту також було задіяне у місцевих ремеслах, яке вирізнялося своєю специфікою. Місцеве неєврейське населення тут одягалось в одяг з грубого домотканого сукна, яка називалася «раша» та «склавіна». Їх фарбували та вишивали. Відомо, що вишиванням національної одяг хорватів у Спліті зазвичай займалися євреї. Чимало євреїв були кравцями та чоботарями, хоча найпривабливішою сферою діяльності для євреїв залишалася торгівля.

У XVII ст. євреї Спліту були монополістами у торгівлі зерном, олівами, фруктами, які вони завозили з Апулії та Албанії. Коли у 1713 р. під тиском християнських купців князь Дональдо заборонив єврейську торгівлю, то незабаром у Спліті розпочалися заворушення через голод, який охопив населення міста. Євреям знову було дозволено торгувати. Мир у Спліті одразу відновився.

У 1777 р. венеціанський уряд Спліту ухвалив низку дискримінаційних стосовно євреїв законів, унаслідок яких становище місцевого єврейства ставало нестерпним. Більшість

євреїв Спліту (близько 200 осіб) були вимушені емігрувати до Англії, Голландії або Австрійської імперії.

У Дубровніку (Рагузі) євреї з'явилися у першій половині XIV ст. Після «іспанського вигнання» міграційна хвиля євреїв посилилася. Чимало сефардських біженців залишилися у Дубровніку, але їхня доля була не менш драматичною, ніж на батьківщині. У 1502 р. у Дубровніку вибухнув перший ритуальний процес над єврейським лікарем М. Мараліо, якого задушили у в'язниці. Ще троє обвинувачених у ритуальних убивствах єврея були спалені. Це змусило перших євреїв Дубровніка втікати з міста.

Друга хвиля єврейської імміграції розпочалася після того, як Сулейман I Пишний рушив у похід на Відень на початку 1530-х рр., а Дубровнік відігравав важливу роль військово-морської фортеці Південної Європи для венеціанського флоту. Це приваблювало сюди єврейських купців, які, незважаючи на офіційну заборону 1515 р., знову оселилися у Дубровніку. У середині XVI ст. тут виникла значна єврейська громада, хоча у місті було запроваджено режим гетто. До кінця XVIII ст., незважаючи на поодинокі ритуальні процеси та переслідування, єврейська громада Дубровніка зросла до 220 осіб, що становило 4 % від усіх мешканців міста.

Цікавий документ місцевої католицької церкви 1606 р. стосовно правового статусу євреїв Дубровніка, в якому єпархіальний синод дубровницького духовенства ухвалив спеціальну постанову «Про євреїв», в якій на підставі відповідних папських булл (Климента VIII і Павла IV) євреям заборонялося виходити з гетто вночі, жити з християнами в одному будинку, ночувати поза межами гетто, тримати вдома служниць, молодших за 50, а іноді й за 40 років, мати з християнами особисті справи, сперечатися з ними, пригощати їх мацою тощо. Антиєврейські настрої у Дубровніку поширював хорватський філософ і державний діяч М. Гучетич (Нико Вита Гоззе), котрий закликав місцеву владу навертати євреїв у християнство.

Восени 1622 р. у Дубровніку вибухнула резонансна судова справа І. Єшурни, якого звинуватили у ритуальному вбивстві.

Його катували, а після цього ув'язнили на 20 років. Щоправда, місцеві правителі незабаром оговталися та звільнили невинного І. Єшурну. Проте дубровницькі євреї, налякані цим процесом, почали залишати місто разом із греками. Це змусило адміністрацію Дубровницької республіки піти на деякі поступки національним громадам міста-держави. Оскільки в Османській імперії, васалом якої саме і була Дубровницька республіка, подібні переслідування за релігійними мотивами не схвалювалися, то у 1622 р. єврейське гетто у Дубровнику було скасоване.

Важливим культурно-історичним регіоном балканського єврейства був «габсбурзький», що охоплював боснійські, сербські та хорватські землі з двома відомими культурно-історичними центрами Балкан – Сараєвом і Белградом.

Проте відомостей про життя євреїв у середньовічному Сараєві вкрай мало. Очевидно, що до «іберійського (іспанського) вигнання» євреїв у Боснії взагалі не було. Лише у 1541 р., за турецькими свідченнями, у Сараєво вже мешкали близько 40 євреїв із Салонік, які торгували у Сараєво. Наприкінці XVI ст. балканська торгівля була спрямована на західні ринки. Місцеві євреї активно залучилися у цей процес. Чимало євреїв потрапляли до Сараєво зі сходу, з Константинополя через «levantійський шлях» (із заходу на схід, і знову на захід). Дехто перебував у світі османських сановників. Так, у 1614 р. на роль намісника Сараєво претендував великий візир Б. Мехмед-паша, якого супроводжував його особистий банкір Н. Манджурі разом із тридцятьма єврейськими родинами.

На початку XIX ст. у Сараєво проживало близько 1200 євреїв, а наприкінці століття майже 2100, або 10 % від усіх мешканців міста. Майже усі євреї Сараєво були сефардами. Перші ашкенази з'явилися тут лише наприкінці XVII ст., але масова імміграція ашкеназійських євреїв до Сараєво розпочалася вже після окупації міста австрійцями наприкінці XIX століття.

Сефарди були зісламізованими євреями, а Сараєво протягом багатьох десятиліть вважалося центром сефардської

літератури та освіченості. Одним із яскравих представників сараєвської династії єврейських мудреців був Ш. Я. Пардо, котрий мав чудову освіту і став у 1765 р. рабином Сараєво, заснував місцеву єшиву, яка згодом стане загальновідомим навчальним закладом для підготовки рабинів. У Палестині Ш. Я. Пардо відкрив справжню академію для навчання єврейських філософів, письменників тощо.

Життя євреїв у Белграді поділяється на два періоди: до і після турецького панування. Мабуть, що уперше євреї з'явилися у Белграді у 1360 р. за угорського короля Лайоша (Людвіка) I, котрий, щоправда, незабаром їх вигнав із міста.

Поразка угорців поблизу Могача у 1526 р. і початок турецького панування на Балканах створили для євреїв Белграда вельми привабливі перспективи, передусім на новоствореному балканському ринку. Після взяття турками Буди, до міст Османської імперії були депортовані понад дві тисячі євреїв, з яких більшість потрапила до Белграда. Принаймні до взяття австрійцями міста у 1688 р. тут мешкало не менше 500 євреїв, що перетворювало Белград на привабливе густозаселене єврейське місто на Балканах.

Белградські євреї-купці були серйозними конкурентами євреям з Добровніку у справах торгівлі, але здебільшого вони співпрацювали з ними, були кредиторами багатьох торговельних справ єврейських підприємців із Дубровницької республіки. Белградські євреї торгували передусім шкірою, воском і навіть металами (ртуть, олово), незважаючи на заборону турецької адміністрації вивозити з країни метали.

У вересні 1683 р. турецька армія зазнала відчутної поразки від австрійців поблизу Відня, які у 1686 р. взяли в облогу Буду, а у серпні 1688 р. Белград. В історії балканського єврейства розпочався найдраматичніший період. У вересні 1688 р. австрійські війська після запеклих боїв захопили Белград і вчинили справжню різанину місцевих євреїв, які намагалися вмовити австрійського командувача, баденського курфюрста М. Еммануїла зглянутися над ними та взяти їх під високу руку його імператорської величності. Але дарма. Першими різанину розпочали яничари, а продовжили вже австрійці. Частина євреїв

Белграда (640 осіб) потрапила в австрійський полон, за яких австрійці вимагали викуп від заможних єврейських родин Амстердаму та Лондону. Проте не всім полоненим вдалося звільнитися. Серед тих, хто загинув у полоні, був і рабин Белграда Й. Альмосніно. Після того, як турки повернули собі Белград у 1690 р., вони побачили тут справжню пустелю: синагоги спалені, будинки і школи зруйновані, а в місті залишилося лише 33 єврея. За Пожаревацьким миром, у 1718 р. австрійці знову повернули собі Белград. Стосовно євреїв вони прагнули триматися того принципу, що «євреї – це зло, яке неможливо знищити, але яке можна зупинити».

Однак двадцятирічне панування австрійської адміністрації у Белграді позитивно відобразилося на життєдіяльності місцевої громади євреїв, які поступово увійшли до сфери інтересів німецького єврейства. Тому, коли у 1739 р. австрійці були змушені залишити Белград, чимало євреїв пішли з ними.

Поступово зросла і сефардська громада за рахунок мігрантів з Пловдиву, Салонік і навіть Константинополя. Період 1787–1849 рр. був позначений в історії євреїв Белграда австро-турецькими війнами, сербським повстанням 1804–1807 рр., унаслідок якого значна кількість євреїв Белграда переселилася до його передмістя – Земуну.

У Хорватії, яка від початку XII ст. була частиною Угорського королівства, мабуть, уперше євреї з'явилися лише у середині XIV ст., про що свідчить судовий позов проти якогось єврея Іллі у м. Градці (Загребі). У 1360 р. угорський король Лайош Великий вигнав усіх євреїв зі своєї країни. Проте у XV ст. єврейське населення Угорщини очевидно збільшилося, про що засвідчувало рішення Станових зборів (сейму) Угорського королівства у 1526 р. щодо вигнання усіх євреїв з королівства. Щоправда, йшлося про ту частину королівства, яка ще не була захоплена турками після битви поблизу Могача. Однак рішення угорського сейму не були виконані, євреї залишилися на місці. Ба більше, відтепер вони могли переселитися у маєтки угорської аристократії, адже не король, а дворяни тоді стали захисниками євреїв.

У 1729 р. хорватський сейм заборонив постійне проживання євреїв у «Хорватському королівстві», але насправді ця заборона в житті ніколи не виконувалася. Взагалі хорвати виступали за емансипацію єврейського населення країни. Реформи Йосифа II Габсбурга фактично реалізували такі прагнення в юридичній площині.

Що ж до «болгарсько-македонського» регіону проживання євреїв на Балканах, то у сучасній історичній науці відомостей небагато. Відомо, що болгарський цар Іван Олександр був одружений з єврейкою. Хоча це не завадило Церковному собору 1352 р. засудити євреїв як єретиків. До початку турецького панування у Болгарії, наприкінці XIV ст. єврейські громади існували у Відині, Нікополі, Сілістрії, Плевені, Пловдиві та Софії. Більшість з них, як уже зазначалось, були романіотами, яких турки масово депортували під іменем «сюргун». Щоправда, після того, як Сулейман I Пишний у 1541 р. приєднав Буду до своєї імперії, чимало єврейських родин з Буди потрапило до Софії. У Македонії, першій балканській країні, захопленій турками після битви 1371 р. поблизу Черномена, що на р. Мариця, важливим центром єврейського життя до турецького панування був Охрид – відомий духовний центр місцевого слов'янства.

Також відомо, що у 1366 р. у столиці Сербсько-Грецького царства (Душанове царство) – Скоп'є вже існувала синагога, а в самому місті – навіть єврейський квартал. Крім Скоп'є, у XVI ст. євреїв можна було зустріти у Крагово, Штіпе та у Бітоле. У Салоніках у XII ст. проживало 500 євреїв, а у XVI ст. у місті налічувалася 21 єврейська громада, в яких проживало близько тисячі євреїв. Громада допомагала єврейським іммігрантам влаштувати своє життя на новому місці та забезпечувала своєчасну сплату ними обов'язкових стягнень до міської скарбниці.

Отже, у процесах становлення єврейських громад у країнах Східної Європи на початку Нового часу вагомими причинами їх виникнення була міграція єврейського населення західноєвропейських країн і сприятливі соціально-економічні умови проживання на Сході Європи, передусім у Польщі, Литві

та Османській імперії. Незважаючи на те, що однією з найбільших країн Східної Європи у XVI ст. було Московське царство, внаслідок релігійних забобонів, які визначали ставлення самодержавства до іноземців, євреїв там майже не було. Незначною була їх кількість на Балканах, що пов'язувалося із політичною нестабільністю у південному регіоні Східної Європи і частими війнами між Османською імперією та східноєвропейськими монархіями. Водночас поширення ідей Реформації у Польсько-Литовській державі посилювало реакцію католицької церкви, представники якої переслідували євреїв за релігійними мотивами. З іншого боку, євреї виступали корисними для королівської скарбниці орендарями, відкупниками і купцями, а їх економічні зв'язки змушували польсько-литовських правителів вдаватися до низки привілеїв на користь єврейських громад.

ЛІТЕРАТУРА

- Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2008. С. 38–59.
- История еврейского народа: под ред. Ш. Этингера. М., Иерусалим, 2001. С.266–315.
- Балух В. О. Ранньомодерна Європа: підручник. Чернівці, 2016. С. 15–33.
- Бершадский С. А. В изгнании. Очерк из истории литовских и польских евреев в конце XV в. *Восход*. 1892. № 1, 2, 6.
- Гаркави А. Я. История евреев из Киева и других городов Литвы (1495–1503) (по еврейским источникам). *Книжки Восхода*. Журнал учено-литературный и политический. 1900. № 5. С.3–19.
- Панченко А. А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. М., 2002. С.161–168.
- Рот С. История евреев с древнейших времен по шестидневную войну: пер. с англ. Иерусалим, [Б. г.]. С.225–254.
- Фрейденберг М. М. Евреи на Балканах на исходе средневековья. М., Иерусалим, 1996. 236 с.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. Назвіть не менше двох причин «іспанського (іберійського) вигнання євреїв.
2. Проаналізуйте напрямки міграції євреїв у XVI столітті.
3. У яких містах Речі Посполитої запроваджено єврейське гетто? Якими мотивами керувалися при цьому польські правителі?
4. Чи змінилася правова відповідальність за приневолення християнок бути «мамками» у єврейських жінок за Литовським статутом 1588 року?
5. Відомо, що в економічному житті Польсько-Литовської держави значну роль відгравала ярмаркова торгівля, в якій євреї були найактивнішими учасниками. На ярмарках в Ярославі та Любліні вони користувалися грошовим кредитом, який називався «мамраном». Поясніть, у чому його суть. Відповідь можна знайти на сторінках рекомендованого у списку літератури підручника за редакцією Ш. Етінгера.
6. Проаналізуйте причини виникнення та розвитку «жидівської ересі». Чи були причетні до організації цього релігійного руху власне євреї?
7. Чому євреям заборонялося жити у Московському царстві?
8. Чи можна вважати Івана IV Грозного юдофобом? Відповідь обґрунтуйте.
9. Проаналізуйте відмінності між ашкеназами, сефардами і романітами.
10. Підготуйте есе на тему: «Розвиток культури польсько-литовських євреїв на початку Нового часу» .

Тема 2

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЄВРЕЇВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА ЙОГО ІНСТИТУТИ

1. Політика стосовно єврейського населення у Польсько-Литовській державі у другій половині XVI ст. – на початку XVII століття.
2. Структура управління єврейськими громадами на землях Литви та Польщі.
3. Розвиток культури польсько-литовського єврейства.
4. Повсякденне життя євреїв.

Політика стосовно єврейського населення у Польсько-Литовській державі у другій половині XVI ст. – на початку XVII століття

У XVII ст. найбільшими діаспорами євреїв у світі були єврейські громади Речі Посполитої (близько 300 тис. євреїв) та Османської імперії (близько 450 тис. євреїв). На землях цих держав на початку Нового часу проживала більша половина усього світового єврейства. Щоправда, визначити точну кількість єврейського населення у Литві та Польщі у зазначений період історії не просто¹.

¹ За приблизними оцінками дослідників, кількість єврейського населення у Польсько-Литовській державі становила 500 тис. у середині XVII ст. і більше мільйона наприкінці XVIII століття. Тобто в середині XVII ст. близько 30 % від усього світового єврейства проживало в межах Речі Посполитої, а наприкінці XVIII ст. вона була батьківщиною для 44 % євреїв світу. Однак справжня чисельність єврейського населення у Литві та Польщі залишається дискусійним питанням. Критерієм визначення кількості населення був розмір зібраного подушного податку, вперше зафіксованим на сеймі Польського королівства у 1563 р., за яким кожний єврей мав сплачувати 1 злотий, хоча незаможні звільнилися від сплати цього податку. Наприклад, прибутки від цього податку у Польщу у 1569 р. становили 6 тис. злотих, а у 1578 р. – 10 тис. злотих. Відповідно, у такий спосіб, можна вирахувати приблизну кількість населення. Зрештою, на підставі однакових джерел кількість єврейського населення у Польщі у другій половині XVI ст. оцінюється дослідниками від 30 до 300 тисяч осіб. Загалом, у 1076 містечках Польщі (без урахування українських земель) присутність євреїв зафіксовано щонайменше у 294.

Щоби висвітлити особливості розвитку традиційного суспільства євреїв у Речі Посполитій, необхідно проаналізувати політику Польсько-Литовської держави стосовно єврейського населення у другій половині XVI ст. – на початку XVII століття. Пригадаємо з попередньої теми про ті привілеї, які отримали польсько-литовські євреї у XVI столітті. Проте, правова емансипація єврейського населення ще не означала того, що євреї та шляхта опинилися в однаковому соціальному, правовому та економічному становищі. Спільним було те, що між ними не існувало якихось проміжних рівнів влади. Тобто вони (шляхта та євреї) підпорядковувалися не місцевим церковним або світським властям, але винятково королівським. Євреї у Великому князівстві Литовському були підданими короля.

Звісно, що привілеї євреям просто так не давали. За це королі вимагали значні кошти. Євреї також сплачували високі податки для того, аби отримати легальний статус релігійної меншини, що перебувала під королівським захистом. Подібно до інших європейських монархів, польський король виступав захисником і гарантом прав і свобод єврейського населення, але усе майно і коштовності євреїв належало також королю.

У Литві євреї були найбільшими орендарями поміщицьких земель і найспритнішими відкупниками королівських мит. За оренду землі або відкуп королівських мит (право на стягнення найбільш прибуткових королівських податків) євреї надавали королям безвідсоткові кредити. Траплялися випадки, що навіть прибуток від продажу конфіскованих контрабандних товарів, від шинкарства розподілялися порівну між євреями-орендарями (кредиторами) і королівською скарбницею. Тож євреї-орендарі могли сподіватися на захист короля і судитися у королівському суді. Наприклад, у грамотах Сигізмунда II Августа від 13 листопада 1567 р. та від 20 жовтня 1568 р. польський король закликав «міщан та інших мешканців» Великого князівства Литовського сприяти євреям у стягненні митних та інших податків, припинити погрози на адресу єврейських відкупників і не займатися контрабандою товарів.

Королівські привілеї застосовувалися скрізь, за винятком міст і земельних маєтків, які належали католицькій церкві або шляхті¹. Проте євреї могли отримати дозвіл і на поселення у містах, які належали шляхті. Наприкінці XVII ст. євреї, зокрема, мали право жити у 31 місті Речі Посполитої, але жодне із цих міст не належало церкві. До кінця XVIII ст. кількість таких міст скоротилася до 18, хоча формально євреї могли оселятись і в інших містах, які належали шляхті. Очевидно, що кількість легальних місць для проживання євреїв штучно скорочували, адже нелегали, які не мали законної підтримки та захисту з боку держави, ставали для шляхти додатковим джерелом визиску та прибутку. Наприклад, у Кременці, який після Люблінської унії став великокнязівським містом, місцеві євреї отримали рівноправність, могли орендувати шляхетські маєтки, ліси, озера, брати у відкуп стягнення на користь короля і шляхти, бути кредиторами, лихварями тощо. Надання кредитів в обмін на оренду різноманітних стягнень було взаємовигідною справою. Євреї ніколи не відмовляли королю та шляхті у кредитах в обмін на отримання прибуткових оренд. Так, за орендним договором від 15 грудня 1557 р. кременецькі євреї Л. Іцхакович і П. Хаймович орендували горілчані шинки у Кременці на три роки на суму у 300 коп литовських грошей². У 1565 р. М. М. Докторович орендував у Кременці два стави і млини. Коли у 1565 р. місцеві чиновники спробували прибрати до своїх рук орендовані стави і млини, у справу втрутився Сигізмунд II Август і через суд захистив свого підданого єврея, який через свавілля королівських чиновників не міг сплачувати кошти до скарбниці.

З іншого боку, за Литовським статутом 1588 р., євреї не могли позиватися щодо шляхтича з приводу боргових

¹ У Великому князівстві Литовському, яке навіть після Люблінської унії формально зберігало широку автономію, усі міста поділялися на великокнязівські, приватні і міста з магдебурзьким правом (з різним ступенем дії останнього). Міщани і селяни, на протигагу євреям, не бралися під опіку Господаря (Великого князя Литовського).

² 1 копа дорівнювала 60 грошам. 1 литовський рубль = 100 литовським грошам.

зобов'язань. Євреї були єдиними в Польсько-Литовський державі, хто позбавлявся великокнязівського привілея на отримання «залізних листів», який надавав боржникові право відстрочки сплати боргу на три роки¹. Крім цього, євреїв не брали до війська упродовж «земської оборони» або «посполитого рушення» (земського ополчення у Великому князівстві Литовському).

Також були деякі винятки у королівських привілеях стосовно проживання у містах. Наприклад, частина міст, яка отримала у XVI – XVII ст. королівські привілеї, могла обмежувати відповідними статутними поправками право постійного проживання євреїв у місті за принципом *Privilegium de non tolerandis Judaeis*². Одним із таких міст була Варшава і прилегла до неї провінція Мазовія. Тут євреї могли перебувати лише тимчасово, у період ярмарків. У 1527 р. Сигізмунд I Старий надав усій Мазовії право не приймати євреїв. Також привілеєм *de non tolerandis Judaeis* послуговувалися Вільно та Краків, за винятком передмістя столиці – Казімежу. У Лівонії, яка після занепаду Лівонського ордену була приєднана у 1561 р. до складу Польського королівства, євреї взагалі були позбавлені будь-яких прав. Однак, незважаючи на суворі заборони, вони активно торгували у Ризі. Зрештою, ризькі бюргери поступилися й дозволили євреям торгівлю уродзів і лише на ярмарках, але за умови, якщо сіль, залізо, вино і прянощі єврейські купці не продаватимуть у Ризі (аби не створювали конкуренції місцевим підприємцям).

Як зазначалося у попередній темі, Польсько-Литовське королівство вирізнялося серед інших східноєвропейських держав лояльністю щодо єврейського населення. Польські та литовські правителі майже ніколи не виганяли євреїв, не конфісковували їхнє майно та не відмовлялися від своїх зобов'язань. Мабуть, що єдиним винятком із цього правила був

¹ «Залізні листи» видавалися Господарем особам, чиї маєтки постраждали внаслідок стихійних лих або війн, а їхні власники визнавалися неплатоспроможними.

² «Привілея про нетерпимість євреїв» (пер. з латини).

період 1495–1503 рр., коли євреїв вигнали з Литви, але не із Польщі.

Однак навіть тоді, коли у 1556 р. всупереч волі короля було страчено трьох євреїв за обвинуваченням у тому, що ті, мовляв, прокололи гостію, яку вони придбали у служниці Д. Лазецької, християнки із передмістя Львова Сохачева, після чого, нібито, з гостії почала сочитися кров, Сигізмунд II Август заявив, що він «безмежно сумує з цього приводу, але не настільки, щоби повірити у те, що у цій гостії містилася кров»¹.

Проте «Сохачевська справа» 1556 р. поновила католицьку юдофобію у Польщі. Так, у 1564 р. литовські міщани Бельська-Підляського (за Люблінською унією у 1569 р. став повітовим

¹ Справа у Сохачеві стосувалася одного з місцевих євреїв Беняша, котрий, начебто, вмовив Д. Лазецьку вкрасти для нього в церкві Козлова або у домініканців Сохачева гостію. Проте архієпископ Гнєзненський М. Дзежговський і папський нунцій А. Ліпомано «подбали про те, щоби цей вчинок не залишився без належного покарання». У 1557 р. Д. Лазецьку, Беняша і ще трьох євреїв спалили на вогнищі. «Сохачевська справа» сколихнула християнську громадськість Польщі. На неї посилювалися навіть протестанти в анонімному документі «Про сохачевського Бога, змороданого й спаленого євреєм, і про його облудні дива» («*O sochaczewskim wymęczonym a wypalonym na Żydzie Bogu i o fałszywych jego cudach*»), в якому йшлося не про захист євреїв, а про заперечення присутності Христового тіла та крові в гостії. Зрештою, у 1557 р. Сигізмунд Август наказав розглядати справи з ритуальних убивств й осквернені гостії в суді сейму. 12 липня 1617 р. у Сохачеві антиєврейські настрої посилилися через те, що місцеві євреї нібито купили сина у жінки на ім'я Малгожата за 3 гроші. Вони начебто виточили з її сина кров і кинули тіло до річки Бзура. Із запису в парафіяльних документах домініканської церкви виявилось, що євреям вдалося втекти, аде декого було засуджено до смертної кари. Дивно, але з-поміж тих, кого засудили до смерті, була матір хлопчика, яку спалили на вогнищі. Однак ця сумна й заплутана історія мала продовження й у наступних століттях. Так, у 1877 р. під час реставрації вівтаря церкви св. Якова у Сохачеві було знайдено маленьку соснову труну з рештками дитини і запискою на пергаменті, що це тіло Якуба, мовляв, замордованого євреями.

містом Підляського воєводства Польського королівства) звинуватили єврейського відкупника у тому, що він, мовляв, закатував християнську дівчинку¹. Насправді, цей наклеп був звичайною помстою за те, що євреї прибрали до своїх рук винні відкупи.

Незважаючи на те, що на захист євреїв знову виступив король, здолати опір місцевих магістратів йому було усе важче. На сеймах 1562 і 1565 рр. були відновлені дискримінаційні стосовно євреїв закони від 1538 р., а за Литовським статутом 1566 р., євреям заборонялося носити однакову з християнами одягу та обіймати посади у християнських установах. Але влада дискримінувала євреїв не за національною, а релігійною ознакою, адже, приміром, стосовно вірмен і татар подібних обмежень не було. Хоча, звісно, можновладці пильнували й за мусульманами, аби вони не зваблювали християн до ісламу.

Однак Стефан Баторій у 1576 р. заборонив порушувати справи з приводу звинувачення євреїв у ритуальних убивствах і глуму щодо церковних святинь. Так, 5 липня 1576 р. польський король видав указ, в якому відкидалися обвинувачення євреїв у вбивстві сина шляхтича Студзенського з гміни Гостинін (Равське воєводство) і наголошувалося на застереженні від висунення подібних обвинувачень у майбутньому. Стефан

¹ Дівчинку з литовського міста Нарва, нібито, вбив слуга єврейського купця з Бельська І. Бродавки – Бернат, який перед своєю стратою заявив, що містяни обвинуватили його через ненависть до місцевих євреїв-відкупників. Євреї поскаржилися на дії королівських урядовців Сигізмундові II Августу. Вони вимагали від польського короля надання таких самих прав, яким користуються євреї Польщі, особливо у випадках обвинувачення у скоєнні вбивств християнських дітей. Спираючись на даровані раніше привілеї і на заяву Римського папи, що євреї не вживають християнської крові, польський король вирішив, що справи про ритуальні вбивства та блюзнірство мають розглядатися винятково королем і лише упродовж загальної асамблеї за присутності Королівської ради. Крім того, обвинувачів зобов'язали обґрунтовувати свої позови свідченнями щонайменше чотирьох християн і трьох євреїв. Той, хто був не здатен представити таких свідків, ризикував своїм життям і майном.

Баторій визнавав за євреями їхні корисні для держави функції, виступав за емансипацію євреїв, дозволив їм торгувати у християнські свята. Проголошена королівською владою толерантність стосовно польських євреїв спричинила у 1577 р. єврейський погром у Познані, який було інспіровано християнськими купцями, незадоволеними «єврейською» політикою Стефана Баторія. У відповідь польський король наклав стягнення на познанський магістрат за те, що той учинив заворушення. Призначили слідство, яке не виявило жодної провини місцевої влади у зазначених подіях. Зокрема, було відомо, що погром розпочався з того, що євреї не відпускали дружину на побачення зі своїм єврейським чоловіком, який вирішив похреститися. Незважаючи на те, що Стефан Баторій виявляв прихильність до євреїв, підтримка єзуїтських орденів дещо зіпсувала його імідж «єврейського короля».

В «елекційний» період історії Речі Посполитій, коли упродовж 1588–1648 рр. королів обирали на сеймах, країною правила шведська династія Ваза. За Сигізмунда III було ухвалено і запроваджено Брестську унію (1596 р.), що значно посилила позиції єзуїтів і католицької партії у Польщі. Єврейськими справами країни відтоді займалася заможна сеймова шляхта, яка, незважаючи на свій католицький клерикалізм, узяла євреїв під свій захист. У в цьому не було нічого дивного, адже євреї в якості орендарів, крамарів, шинкарів, млинарів, броварів приносили шляхтичам-землевласникам чималий прибуток у той час, як вони розважалися у столичних сеймах. З іншого боку, іще від часів Литовської держави, вважалося, що шляхтич, який селився у місті і починав займатися там торгівлею, шинкарством чи ремеслом, зрештою, ганьбив шляхетський стан. Такий шляхтич не міг користуватися шляхетськими правами і вольностями, але, за винятком його синів, якщо ті відмовлялися від подібного життя й в усьому наслідували шляхетську поведінку¹.

У 1588 р. Сигізмунд III Ваза ухвалив право євреїв на вільну торгівлю у містах, але переслідування євреїв з боку

¹ Литовський статут 1566 р., розділ III, арт. 20.

християнських купців не припинялися. Погроми вибухали у Вільно, Любліні та Познані і супроводжувалися традиційними ритуальними процесами. Так, у 1598 р. Люблінський трибунал засудив трьох євреїв за нібито вбивство християнського немовляти, труп якого було знайдено у болоті поблизу селища Возняки. Тіло немовляти єзуїти принесли до одного з костьолів Любліну, аби розпалити юдофобію католиків. Нещасних євреїв катували в інквізиції та згодом четвертували.

У тому ж році ксьондз П. Моєцький видав у Кракові доволі злісну юдофобську книгу про «єврейське бузувірство»¹, а польський лікар і філософ С. Слешковський у своєму памфлеті 1623 р. звинуватив єврейських лікарів у тому, що вони, мовляв, систематично труять і винищують «добрих католиків»². Чума, що тоді лютувала у Польщі, пов'язувалася С. Слешковським винятково з божим гнівом за те, що євреїв тут захищають.

Проте найбільш злостивим юдофобом виявився польський письменник, академік, професор філософії Ягеллонського університету Кракова С. Мичинський. Автор твору «Дзеркало польської корони» 1618 р. і випускник єзуїтського колегіуму, він зібрав відомі на той час у польському суспільстві забобони та звинуватив євреїв у всіх відомих і невідомих гріхах³. Зрештою, М. Мичинський звернувся з полум'яною промовою до депутатів сейму та закликав їх вигнати усіх євреїв із Польщі. Незважаючи на бурхливі оплески депутатів, на щастя для євреїв,

¹ *Mojecki, Przecław*. Żydowskie okrucieństwa, mordy, y zabobony. Krakow, 1598.

² *Iasne Dowody O Doktorach Zydowskich*: Ze nie tylko dubę, ale y ciało swoje w niebezpieczeństwo zginienia wiecznego wdaią, ktorzy Zydow, Tatarow y innych niewiernych [...] za Lekarzow vżywaią [...] Od Niektorego Zakonnika [...] zabrane y spisane A Przez M. Sebastyana Sleszkowskiego [...] Roku Pańskiego 1623. z dokładem y Drukiem Wydane, A teraz powtore Roku Pańsk. 1649 przedrukowane.

³ *Miczyński, Sebastian*. Zwierciadło Korony polskiej, urazy ciężkie, y utrapienia wielkie, które poności od Żydow wyrażające, synom koronnym na seym walny w Rokou Pańskim 1618. Przez M. Sebastiana Miczynskiego philosophię doktora wystawione, teraz znowu porządniey y dostateczniey wydane.

шляхта не пристала до пропозицій цього навіженого «апостола правди», хоча й не засудила його промовистих ідей. Щоправда, публікація «Дзеркала польської корони» у 1632 р. була заборонена як така, що розпалювала релігійні пристрасті.

Владислав IV Ваза на противагу Сигізмунду III не був ревним католиком, а отже, спробував погасити суперечності у польсько-єврейських стосунках, які загострилися на тлі релігійних заборонів. У 1642 р. він дозволив краківським євреям вільну торгівлю в місті, але через два місяці несподівано скасував своє рішення. З метою зниження цін на продукти харчування у Вільно євреям дозволено торгувати уроздамі, але водночас єврейським ремісникам заборонялося оселятися поза межами «Жидівської вулиці» міста.

Усі ці дрібні заборони негативно вплинули не економічне життя міських євреїв, які були змушені згорнути торгівлю та ремесла й попрямувати до сіл. Там вони орендували прибуткові маєтки польської шляхти, гуральні та броварні. Не лише заможні пани, але навіть церковнослужителі залюбки віддавали свої маєтки в оренду. Варшавський церковний синод різко засудив подібну практику тих єпископів, які мали у своїх маєтках орендарів-євреїв, адже, як зазначалося у зверненні Синоду, такі єпископи «надають владу невірним над своїми кріпаками-християнами», що, на думку католицьких священників, суперечило канонічним приписам 1643 року. Синод у Познані обурювався з приводу «нестерпної зухвалості євреїв», яким «замало того, що вони прибрали до своїх рук ремесла, які годують християн». Євреї, мовляв, дозволяють собі торгувати на площах і вулицях у християнські свята. У 1642 р. Синод ухвалив клопотання про безумовну заборону святкової торгівлі.

На тлі переслідування євреїв з мотивів економічної конкуренції, у 1630-х рр. у Польщі відновилися ритуальні процеси, в яких взяли участь єзуїти. Так, чернець ордену кармелітів Павло у 1636 р. заявив, що євреї нібито підступно (насправді він сам попросив про хірургічне втручання) заманили його до себе та зробили кровопускання за допомогою німецького хірурга-лютеранина Я. Сміта, а вибрану кров

позбирали у посудини та натуркували при цьому якісь молитви. Після тортур і слідства коронний трибунал у Любліні у серпні 1636 р. засудив місцевого цирульника Мордехая Меєра (М. Марковича), у помешканні якого було вчинено злощасну операцію, до смертної кари через четвертування за, мовляв, «ритуальний злочин проти Святої церкви»¹.

Однак кармелітам «справа Мордехая» видавалася незавершеною. 25 серпня 1639 р. коронний суд у Любліні звинуватив у вбивстві християнського немовляти з селища Комажиці двох старійшин єврейської громади з сусіднього м. Ленчице (Л. Пшемиського і служника місцевої синагоги Меєра), а також Лазара з м. Собота і поляка Т. Кокошку. Незважаючи на протести ленчицького старости, нещасних євреїв колесували, а шматки їх тіл порозкидали на дорозі². Водночас бернардинці встановили у своєму костьолі труну із тілом начебто вбитого євреями немовляти та картину з деталями вбивства. Юрба навіжених католиків кинулася до костьолу, аби доторкнутися до праху святого немовляти, замученого «у звірячих лапах євреїв». Завдяки «благочестивій брехні» єзуїти досягли своєї мети. Костьол бернардинців перетворився у Ленчице на справжній центр католицького паломництва.

¹ Вирок коронного суду у Любліні викликав міжнародну реакцію завдяки тому, що одним із обвинувачуваних у справі ритуального вбивства був хірург-лютеранин. 19 вересня 1636 р. польський протестант Є. Слупецький написав листа відомому правнику і філософу з Нідерландів Г. Гроцію, котрий у своєму листі у відповідь 12 грудня 1636 р. заявив про хибність обвинувачення євреїв у вживанні християнської крові й висловився проти здобуття свідчень за допомогою тортур.

² Щоправда, Л. Пшемиського (Лейзера Руснака) та іншого підсудного з євреїв І. Самуєловича було виправдано. Т. Кокошку четвертували через те, що він нібито неодноразово викрадав і продавав місцевим євреям християнських дітей для ритуальних вбивств. Після допитів і тортур до страти засудили також єврейського орандаря із Соботи А. Шиповського стосовно якого також під тортуррами дав свідчення його земляк Лазар. Судовий процес у Любліні був украй заплутаним і вочевидь сфальсифікованим.

Незважаючи на цькування з боку католицької церкви, періодичні хвилі репресій у польських містах¹, єврейське населення у Речі Посполитій неухильно збільшувалося, особливо на сході Польсько-Литовської держави. У Литві євреї були компактною, аніж у Польщі, діаспорою. Цікаво, що євреї могли володіти землею навіть за нових обмежень. У жодній іншій європейській державі такого права євреї не мали. У Литві євреї володіли землею колективно або індивідуально.

Структура управління єврейськими громадами на землях Литви та Польщі

У XVI ст., а особливо на початку XVII ст., тогочасні автори зазначали про Річ Посполиту як про країну із «небом для шляхти, раєм для євреїв і пеклом для селян»².

Справді, Річ Посполита була однією з найбільших держав на території Східної Європи у ранньомодерну добу історії. Вона поступалася за своїми розмірами і кількістю населення лише Московському царству. За своїм державним устроєм Річ Посполита була федеративним утворенням із високорозвиненою структурою самоуправління її земель. Існували місцеві, земські (регіональні) та державні органи самоврядування. Вони обиралися майже демократичним шляхом і практично самостійно управлялися членами релігійної громади.

Місцева єврейська громада (*кегіла*) була змішаною формою громадського та релігійного адміністративного інституту. Адміністративною радою, що управляла громадою, а також органом, який відповідав за деякі світські види діяльності, був *кагал*. Необхідною умовою для його формування

¹ На думку сучасних польських дослідників З. Гульдона і Я. Віячки, у XVI – XVII ст. у Польщі відбулося щонайменше 50 судових процесів із ритуальних убивств, в результаті яких було страчено або вбито (понівечено) під тортурами понад 200 євреїв. Зазвичай усі судові процеси із ритуальних убивств супроводжувалися антиєврейськими виступами або навіть погромами.

² «*Clarum regnum Polonorum – Est coelum Nobiliorum – Paradisus Judaeorum – Et infernus rusticorum*» (латина).

була чисельність громади, достатня для утримання синагоги, цвинтаря і мікви. Не у всіх громадах був кагал. Невеликі громади підпорядковувалися кагалам великих міст.

У діяльності кагалів узгоджувалися функції традиційного рабинського суду (*бет дін*) і деякі елементи, що були запозичені з польської традиції. Зокрема, євреї могли, в обхід особливих єврейських судових інстанцій, звертатися до королівського і магнатського суду, до воєводського правління, до інших органів влади. Чимало євреїв, з різних причин прагнули вирватися з-під опіки кагалів, зверталися й до неєврейських судів. Проте кагали пильнували, аби євреї судилися саме у бет-дінах. Крім цього, у Речі Посполитій функціонували «єврейські воєводські суди», в яких розглядалися справи, в яких відповідачем міг бути єврей, а позивачем - християнин. Засідали такі суди зазвичай у синагогах.

До головних функцій кагалу належали економічна, адміністративна, судова, освітня, благодійна. Для виконання цих функцій громада обкладала своїх членів податками, яких було кілька. Отримані від оподаткування кошти перерозподілялися всередині громади. Польські чиновники вимагали податків у вигляді фінансової суми, що збиралися з єврейської громади загалом. Тому податки обчислювалися всередині кегілі, але кожна родина мала сплачувати певну частку до загальної суми. Тобто податковий тягар для кожної родини у різні роки був неоднаковим, тому що залежав від кількості домогосподарств або кількості тих, кого звільняли від оподаткування. Існували також податки на продаж м'яса, солі та вина. Деяка частина коштів від оподаткування спрямовувалася на хабарі, подарунки польським властям. У періоди економічного піднесення прибутки громади загалом зростали та були більшими за їх видатки. Проте за умови політичного й економічного занепаду Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. видатки громади значно перевищували її прибутки, що, звісно, призводило до стрімкої соціальної диференціації всередині громади та її розпаду.

Кагали обиралися щорічно в період Пасхи за двоступеневою системою. Зі складу прихожан усіх синагог

громади призначали у спосіб жеребкування виборців (*борерім*), які обирали старшин (*парнасім*) у кількості від 4 до 10 осіб. Хоча єврейські поселення у середньовічній і навіть ранньомодерній Європі були взагалі нечисленними, та у Польсько-Литовській державі у XVII ст. кегіли могли перевищувати навіть 10 тис. осіб. Рішення у громаді ухвалювалися у демократичний спосіб, і лише згодом влада в кагалах ставала відверто олігархічною.

Посада голови Ради старшин (*парнасім*) була тимчасовою, а тому він упродовж свого одномісячного правління був одноосібним правителем у кегілі. Крім *парнасім*, існували і нотаблі (*товім*), які служили радниками, *габаїм* – відповідали за благодійництво, а також *мемунім* (наглядачі) – контролювали ціни та ваги на ринку. Усі чиновники кагалу працювали на громадських засадах, адже це вважалося почесним обов'язком, але деякі службовці – писарі, сторожа, прибиральники, кур'єри – мали платню з бюджету кагалу.

Узагалі організація кагалу була доволі громіздким бюрократичним утворенням. Наприклад, у найбільшій в країні єврейській громаді Кракова у 1595 р. було чотири голови (*рошим*), які управляли громадою, 5 товім, 14 членів ради, 3 рахівники (бухгалтери), 3 сторожі, проповідник, рабин, який очолював рабинський суд, 3 старших судді для великих судових справ (справи до 100 злотих) і 3 судді для дрібних справ (справи менше 10 злотих). Крім того, було кілька призначених службовців – сторож у мікві, шойхети (фахівці з ритуального забиття худоби), меламенти, кантори тощо. Кагальна адміністрація мала неабиякі важелі впливу на справи в громаді міста, а також авторитет поза її межами.

Рабина обирали виборщики у численних громадах, а в невеликих містечках (*итетлах*) – головами поважних родин. Зазвичай рабина обирали на певний термін (на 3 роки), а його функції детально визначалися у контракті. Громада виплачувала рабину заробітну плату. Він також брав платню за весілля, розлучення та судові позови щодо майнових прав після розлучення.

Отже, рабин, даяни (судді) і габаї (старости) уособлювали собою верхівку кагалу, але рабини очевидно вирізнялися за своїм статусом. Наприклад, без підпису рабина жодні кагальні постанови не мали юридичної сили. Рабин поставав духовним лідером громади, неупередженим арбітром, знавцем релігійних канонів, а отже, його моральний авторитет мав бути непорушним.

Щоправда, у Східній Європі на початку Нового часу обов'язки рабина були водночас символічними і реальними. Він не був проповідником, адже проповіді у громаді читали *магіди*, які навіть могли не бути членами кегіли, а мандрівниками поміж громадами. Рабини за відсутності даянів виконували функції суддів у комерційних і релігійних спорах. Більшість традиційних євреїв вважали, що їх особисте спасіння та спасіння громади залежать від дотримання Галахи, у лабіринтах якої рабин виступав обізнаним гідом. Але для того, щоби тлумачити релігійні приписи, особливих повноважень не треба. Більшість практичних справ розв'язувалися поважними членами громади з точки зору здорового глузду та загальних уявлень про релігійну доброчесність. Хоча рабин і мав монополію на формальне ухвалення шлюбів і розлучень, його наймали не тільки для цього.

Унікальною функцією рабинів була символічна презентація громади. Тобто громада могла функціонувати й без рабина, але тоді вона втрачала повагу з боку інших громад. Особистий авторитет рабина визначав самооцінку членів громади, її престиж. Саме це було переконливим аргументом для пошуку відповідного рабина.

Кожний кагал мав свою територію. Місцевості, що виникали в результаті збільшення сусідських кагалів, називали *прикагалками*. Кагали штетлів підпорядковувалися більшим кагалам міст. Мережа невеликих кагалів і прикагалків утворювали *кагальний округ*. Іноді між кагалами відбувалося тривале протистояння з приводу того, кому мав би належати той чи інший прикагалок. Останні могли оголосити про створення кагалу. Траплялися випадки, коли різні частини громади підпорядковувалися різним міським властям, наприклад,

старості та воєводі. Дехто з євреїв, які мешкали поза межами єврейських кварталів, шукали прихисток у шляхти, аби не сплачувати податків до кагалу.

Засоби примусу, які кагали могли застосовувати щодо своїх членів, залежали від дозволу польської влади. У повноваженнях громади було відлучення або прокляття (*герем*), яке накладалося на її члена за непристойну поведінку. Герем міг бути застосований як у вигляді вигнання з громади, так і у формі штрафів або конфіскації майна. Чи застосовувалися у такому випадку тілесні покарання або ув'язнення, достеменно не відомо.

Члени кагалу також виступали як присяжні у цивільних і кримінальних справах у суді. Вердикти ухвалювалися відповідно до місцевого законодавства. Важливою функцією кагалу було надання права на постійне проживання в громаді. Герем було вельми суворим покаранням для єврея, адже його фактично позбавляли членства у громаді, що перетворювало засудженого на ізгоя.

Відома автономія єврейських громад у Речі Посполитій сформувалась у 1550–1580-х роках. До цього польські королі призначали головного рабина. Проте у 1551 р. Сигізмунд II Август дозволив контролювати правосуддя самим єврейським громадам¹. Згодом були ухвалені інші рішення, що сприяли

¹ Королівський привілей щодо єврейського судочинства був зафіксований і в Литовському статуті 1588 р., за яким кримінальні справи між євреями мали розглядатися відповідно до єврейського права у спеціальних єврейських судах (бет-дінах). Натомість судові справи між євреями та неєвреями були компетенцією великокнязівського суду. Наприклад, за вбивство єврея як шляхтич, так і посполитий (простолюдин) каралися смертю, але звільнялися від сплати головщини (компенсація родичам убитого). Неумисне вбивство єврея каралося і для шляхтича, і для посполитого таким штрафом, як за вбивство шляхтича. Поранення єврея каралося сплатою нав'язки (штраф) або вартості ліків; за побиття єврея винний мав бути ув'язненим. Якщо злочинцем був єврей, то його мали судити без позовів, як і християнський простолюд. Однак євреї-вихрести автоматично набували спадкових шляхетських прав (XII, арт. 7).

розвитку єврейської автономії. Львівським євреям, зокрема, у 1569 р. було дозволено проводити у себе вибори та контролювати місцеве управління. Польським губернаторам і місцевим радам заборонялося втручатися у справи судочинства в єврейській громаді.

У 1581 р. створено єврейський парламент (сейм), який регулярно збирався під час ярмарку в Любліні та Ярославі та діяв під назвою *Vaad arba aratzot* (Рада чотирьох земель: Великої Польщі, Малої Польщі, Червоної Русі та Литви). У 1623 р. литовські євреї виокремилися із цього сейму та сформували власну раду (*Литовський ваад*), який зазвичай збирався у Брест-Литовську. Волинь посіла місце Литви, а тому цей парламент не змінив своєї назви. Він функціонував аж до середини XVIII століття.

Принцип самовизначення для поляків і литовців, що містився у Люблінській унії 1569 р., призвів до відповідних наслідків у сфері релігійного життя. У Львові указом 1569 р. «на вічні часи» було обмежено вплив воєводи (найвищого королівського чиновника в місті) на управління кагалом. Він більше не міг примушувати старшин призначати на посаду рабина свого власного кандидата. Відтепер свобода вибору покладалася на старшин, а воєвода міг лише ухвалювати їх вибір. Головні принципи Львівського указу щодо воєвод поширювалися також на інші міста і стали частиною генеральних привілеїв для євреїв, що були гарантовані королем Стефаном Баторієм у 1576–1586 роках. Унаслідок цих змін почали швидко розвиватися органи місцевого самоврядування.

Отже, ваади стали вінцем кагальної організації євреїв у Речі Посполитій. По суті, ці сейми євреїв наслідували практику рабинських судів, які були автономними судовими інстанціями та спиралися у своїх рішеннях на талмудичне законодавство, в якому регламентувалися питання релігійного, сімейного, громадського та повсякденного життя євреїв, визначалися різноманітні види правопорушення та покарання. Проте у цій складній системі законодавства зустрічалися вельми суперечливі тези, для тлумачення яких однієї лише компетенції рабина було недостатньо. Іноді траплялися випадки апеляції на

рішення одного рабинського суду іншим, більш авторитетним духовним судом. Зрештою, судові процеси могли стосуватися різних груп громади або їх інтересів.

Головним центром Вааду став Люблін, де відбувалися щорічні ярмарки. Тут жив відомий серед польських євреїв рабин Шахна, котрого визнали «старшим рабином Малої Польщі». У Любліні ще за часів Сигізмунда I збиралися «доктори жидовські» (головні рабини). У другій половині XVI ст. ярмаркові з'їзди почастишали та незабаром перетворилися на періодичні сейми, в діяльності яких брали участь представники головних єврейських громад з усієї Польщі. Діяльність ваадів визначала порядок кагальних виборів, компетенції рабинів і суддів, право друкування книжок тощо. Іноді засідання ваадів санкціонувалися польськими властями. Так, у 1580 р. люблінський ваад схвалив королівський указ, який забороняв євреям у «короні» займатися відкупамі державних повинностей унаслідок того, що «люди, які прагнуть прибутку та збагачення у спосіб оренд, можуть накликати на багатьох велику небезпеку».

Наприкінці XVI ст. у ярмаркових з'їздах брали участь єврейські депутати від Познані, Кракова, Любліна, Львова, Острога, Кременця, Бреста, Гродно. У вааді було декілька головних рабинів Польщі та по одному делегатові від великих кагалів (близько 30 осіб). Зазвичай навесні ваад засідав у Любліні (між святами на Пурім і Пасхою), а в Ярославі – наприкінці літа.

«Ваад чотирьох земель» стояв на сторожі інтересів польських євреїв і періодично відряджав своїх штадланів до Варшави, де збиралися державні сейми. У 1623 р. литовські кагали заснували власні сейм із трьох кагалів Бреста, Гродно та Пінська. Згодом до них приєдналися кагали Вільно (1652 р.) і Слуцька (1691 р.). Литовський ваад отримав назву «Ваад головних общин литовського краю» з аналогічними до «великого вааду» функціями. Литовський ваад у 1626 р. призначив трьох штадланів, які мали бути посередниками у королівських і князівських дворах, зобов'язувалися спостерігати

за засіданнями сейму, за словами керівників вааду, «дивитися на всі очі, аби знайти будь-які шляхи для сприяння нашого блага».

У Польсько-Литовській державі штадлани мали репутацію активних противників будь-яких законодавчих ініціатив, які дискримінували євреїв. У них були власні видатки, що фінансувалися з бюджету єврейських громад, але звітували штадлани безпосередньо у ваадах. Наприклад, Познанський договір від 1690 р. гласив, що штадлан повинен завжди «підпорядковуватися головам кагалів з усіх питань, що стосуються дорученої йому місії, як усередині нашої громади, так і в межах земства». Люблінський договір від 1730 р. визначав штадлана як «довіреного представника тих, хто його відрядив у чистій та світлій справі шукати блага та порятунку єврейства як у Сеймі у Варшаві, так і перед державними комісіями». Величезні кошти були спрямовані на хабарі правителям і високопосадовцям. За сучасними підрахунками, у XVII ст. 85 % від усіх прибутків кагалів спрямовувалися на подарунки королівським, церковним, земським і міським чиновникам.

Проте головна функція ваадів була зосереджена на проблемі врегулювання внутрішнього життя громади. Так, за регламентом «Вааду чотирьох земель» від 1607 р., євреї зобов'язувалися звертати особливу увагу за дотриманням ритуальних законів про питво, їжу та одягу. Євреям не рекомендувалося бути схожими на християн в одязі, розпивати з ними вино у шинках, піклуватися про жіночу цноту, особливо в селах, де родини орендарів розкидані поміж християнами.

Водночас існували обласні кагальні сеймики, які займалися розподілом податків поміж окремими громадами у кожній області за пропорційною щодо кількості населення системою. Сеймики також відігравали роль проміжних органів самоврядування, що функціонували між окремими кагалами та загальними ваадами, коронними та литовськими сеймами.

Уся ця струнка організація общинного самоврядування повинна була підтримувати в єврейському суспільстві законність та порядок. Вона цивілізувала єврейську масу, що була виокремленою організацією у загальнодержавному житті

Речі Посполитої та самоізолюваною поміж іншими народами країни. Вона надавала бездержавному народові щось на кшталт національно-політичної самодіяльності, підтримувала у ньому соціальність і громадянськість, зберігала його традиційну культуру. Наприклад, за рішенням вааду 1623 р., євреям заборонялося носити прикраси, крім наречених і осіб, які мали статки понад дві тис. злотих. Заборонялося запрошувати у гостей тих осіб, які не вказувалися рабином. Шлюб молодика, якому не виповнилося 18 років, що був укладений проти волі та без погодження батьків, вважався недійсним. Під загрозою суворого тілесного покарання й штрафу заборонялася гра в карти та кості. Чоловік, який одружився з дівчиною потайки, тобто не в присутності 10 свідків і без балдахину (*хупи*), мав бути проклятим разом з усіма свідками.

Особливого значення ваади надавали регламентації благодійницької діяльності євреїв. Зокрема, кожний кагальний старшина за кошти громади зобов'язувався придбати 10 книг релігійного змісту та роздати їх бідним учням.

У 1623 р. Литовський ваад ухвалив рішення, що рабини трьох головних общин мали зобов'язати своїх вірян щороку забезпечувати приданим 30 дівчат, не молодших 15 років. Зокрема, Брестська громада забезпечувала приданим 12, Гродненська – 10, а Пінська – 8 дівчат. Кожна дівчина отримувала по 30 злотих. Якщо кількість безталанних була більшою, то претенденток визначали через жеребкування. Інші дівчата повинні були чекати до наступного року. Крім того, на утриманні громад перебували 57 бідних хлопчиків, які навчалися за кошти громади. Найбільш обдарованих дітей віддавали до єшиви. Усі інші ставали ремісниками або комерсантами.

Євреї Речі Посполитої вважали за свій почесний обов'язок допомагати євреям у Палестині. У великих містах Польщі та Литви навіть існувала посада особливого старшини, який займався збиранням коштів для палестинських євреїв і мав почесний титул «князя країни Ізраїль».

Розвиток культури польсько-литовського єврейства

Соціальна автономія та відносний економічний добробут єврейських громад сприяли духовному розвитку євреїв у Речі Посполитій. Широке кагальне самоврядування попідносило авторитет рабинів, які виконували в громаді роль духовних наставників, директорів та інспекторів шкіл, законодавців і суддів. Талмудичні законодавчі акти регулювали внутрішнє життя польських євреїв, як це було вже колись у Вавилоні за часів автономних екзилархів і *гаонів*. Звісно, що від часів перших гаонів єврейське вчення значно просунулося вперед і до талмудичного іудаїзму додався рабинський. Талмудизм і рабинізм перетворилися на релігійно-правове вчення, яке ставало особливо популярним у «другому Вавилоні», тобто в Речі Посполитій.

Важливим центром єврейської культури у Польщі був Краків, у передмісті якого (Казімежі) у 1407 р. зведено синагогу, а у 1480 р. ринкову площу, мікву та єврейський цвинтар. На початку XVI ст. відомий знавець талмудизму з Баварії, рабин Я. Поллак заснував у Казімежі першу ешиву в місті та очолював її до самої смерті у 1552 році. У 1503 р. його було призначено головним рабином Польщі. У XVI ст. єврейська громада Казімежу збільшилася до 2 тис. осіб за рахунок нових іммігрантів з Праги, які звели у 1553 р. ще одну синагогу в місті. У 1564 р. Казімеж фактично перетворився на суцільне єврейське місто (гетто), адже неєвреям було заборонено придбавати там нерухомість або здійснювати торгівлю. Наприкінці XVI ст. Карків став світовим центром єврейського друкарства. Відомий кодекс галахічних приписів Й. Каро (1488–1575 рр.) «Шулхан Арух», який уперше надруковано у Венеції у 1565 р., вдруге видано у Кракові у 1571 році.

Одним із піонерів польського талмудизму став Ш. Шахна (1500–1558 рр.), котрий був ініціатором створення вааду. Його син, Ізраїль, після смерті батька обіймав посаду верховного рабина в Любліні. На жаль, ані Ш. Шахна, ані його вчитель Я. Поллак не залишили після себе жодної літературної спадщини, що як для знавців Талмуду було дивним явищем. Однак вони свідомо уникали самого акту писання, бо, на їх думку, написати книгу означало б установити остаточний закон, а саме цього

обидва прагнули уникнути. Галахічні норми – тимчасові, а отже, не підлягають записуванню, адже Галаха – це прямий діалог «учитель – учень» (у цьому сенсі значення письмового тексту є другорядним). Зрештою, закон формулює сама людина. Не існує жодного тексту, до якого можна було б звернутися замість неї. Отже, Ш. Шахна запропонував глибоке розуміння галахічного принципу: «Закон відповідає найостаннішим законовчителям», тобто закон повинен тлумачитися на підставі думки останнього вчителя.

Відомими діячами рабинізму були учні Ш. Шахни – М. Ісерліс (Рема) (1520–1572 рр.) і С. Лурія (Магаршаль) (1510–1573 рр.). До них за коментарями з приводу релігійних ритуалів і права зверталися навіть західноєвропейські рабини. Обидва рабини дискутували між собою, листувалися. Якщо С. Лурія був кабалістом, то М. Ісерліс залишався філософом. Наприклад, С. Лурія казав, що мудрість «необрізаного Аристотеля» до добра не приведе. А Рема доводив, що багато чого у Кабалі суперечить Талмуду, що, мовляв, містицизм більш небезпечний для віри, ніж поміркована філософія. Узагалі М. Ісерліс, мабуть, був найбільш помітною інтелектуальною постаттю серед краківських євреїв у другій половині XVI століття. Він був непохитним захисником філософської науки, адже, на його думку, «ліпше вивчати філософію, ніж зваблюватися Кабалою». Щоправда, Рема не відкидав містицизм і сподівався на примирення його з науковим мисленням, захоплювався астрономією та історією.

Тісний зв'язок рабинізму з повсякденним життям ставав особливо помітним, коли почали функціонувати ярмаркові рабинські з'їзди та Ваад чотирьох земель. Ваад, як відомо, розв'язував вельми складні питання адміністративного, цивільного і навіть кримінального права, процедур судочинства, ритуалів з метою їх застосування у практичному житті. Поважні рабини, які брали участь у засіданнях Вааду, докладали чималих інтелектуальних зусиль, аби розв'язати різноманітні, почасти дріб'язкові, але глибокі за своїм релігійним змістом, практичні задачі.

Відомими знавцями Талмуду були М. Яффа (помер у 1612 р.) з Богемії та Є.-Ф. Коген (помер 1616 р.) з Любліну, ректор Львівської єшиви, а також рабин у Кракові, Львові та Любліні М. Люблінський (Магарам) (1554–1616 рр.), котрий читав лекції з талмудизму перед численною аудиторією слухачів, писав дотепні казуїстичні коментарі з приводу найскладніших розділів Талмуду та відповідав на численні письмові запитання правознавців. Наприклад, Магарам відповів на запитання такого змісту: Чи можна вважати жінку зрадницею подружньої вірності, якщо вона мала статеві відносини з дияволом, який постав перед нею в образі її чоловіка, а згодом в образі польського шляхтича?

У сфері шкільної діалектики з Магарамом успішно конкурував рабин Познані, Любліну та Острогу С. Едельс (Магарша)¹. У своїх розлогих коментарях до всіх розділів талмудичної Галахи (івр. – *«Кидуш галахат»*) він прагнув головно загострити розумові здібності та пам'ять учнів завдяки витонченим зіставленням текстів і різноманітних тонкощів талмудичної схоластики. Коментарі Магарша стали найліпшими посібниками у викладанні Талмуду в хедерах та єшивах аж до ХІХ століття.

¹ Едельс Самуїл (Магарша) (1555–1631 рр.) походив із відомої родини рабинів Кракова, одружений з донькою рабина Познані М. А. Гальперіна. Теща Едельса була заможною жінкою, котра за свої кошти утримувала у 1585–1605 рр. єшиву в Познані, яку очолював Едельс. Власне прізвище Едельс – це прізвисько, що утворене від імені його тещі. У 1571 р. Едельс брав участь у засіданні Вааду в Ярославі, де разом з іншими відомими на той час рабинами ухвалив постанову про заборону набуття титулу рабина за гроші. Чимало рабинів з Польщі та Литви зверталися до нього за рецензіями на свої твори. У 1612–1624 рр. Едельс був рабином та керівником єшиви у Любліні, а згодом, до своєї смерті, був рабином Острогу, де заснував єшиву, що мала загальноєврейський авторитет серед рабинів Східної Європи. Магарша вирізнявся доброчесністю, допомагав нужденним. Пам'ять про дивовижну моральність рабина з Острогу зберіглася у легендах і переказах польського, українського та єврейського народів.

Пожавлення літературної діяльності євреїв пов'язувалася із бурхливим розвитком книгодрукування у Речі Посполитій. Уперше єврейську книгу (П'ятикнижжя) у Польщі було надруковано у Кракові у 1530 р., а у другій половині XVI ст. уже діяли дві великі друкарні – у Кракові та Любліні. У 1566 р. Сигізмунд Август надав краківському єврею Б. Левіту монопольне право привозити до Польщі закордонні видання, а у 1578 р. Стефан Баторій дозволив якомусь Кальману друкувати книжки у Любліні. Однією з причин посилення книгодрукування у Польщі була папська цензура, запроваджена в Італії у 1564 р. стосовно Талмуду. Відтоді друкарні Кракова та Любліна з успіхом конкурували з технічно модернізованими друкарнями Венеції та Праги.

Талмудизм, який поглинав найліпші сили польського єврейства, залишав надто мало місця для інших галузей літературної діяльності. Проте, ще до утвердження рабинського абсолютизму на початку XVI ст. з-поміж «плавців моря талмудичного» зустрічалися і світські євреї, котрі займалися медициною та фізикою, передусім серед сефардів. Також відомо про молодих польських євреїв, які у 1501 р. вивчали медицину в університеті Падуї. У другій половині XVI ст. С. Лурія жалівся, що *бахури* (студенти талмудичних єшив) потайки захоплювалися філософією Аристотеля. Проте навіть таке захоплення було вкрай винятковим явищем. Вивчати філософію було неможливо й небезпечно, адже у середовищі, де панувала традиція і диктатура рабинизму, усі спроби протистояти догматичному мисленню припинялися авторитетом рабинів. Так, головний рабин Кракова Й. Сиркес (1561–1640 рр.) стверджував, що філософія – це мати єресей, що вона, мовляв, була тією «розпусницею», про яку наймудріший Соломон казав: «хто прийде до неї, той назад уже не повернеться». Отже, на думку Й. Сиркеса, той, хто захоплювався філософією та відкидав таємну мудрість кабали, мав бути проклятим синагогою та вигнаним зі спільноти добродесних євреїв¹.

¹ В ашкеназькому суспільстві XVI ст. філософія вважалася позаканонічною наукою, а отже, небезпечною дисципліною, що ледь

Справді, кабала поставала контрфілософією ортодоксальних євреїв, що поступово поширилася у Польщі завдяки італійцю М. Делакруту, котрий видав у Кракові систему теоретичної кабали сефардського письменника XIV ст. І. Джикатілі під назвою «Брама світла». Відомими польськими кабалістами також були познанський рабин Є. Горовиць (1565–1630 рр.) і ректор краківської єшиви Н. Шапіро, котрий написав книгу «Викриття глибинних таємниць», в якій йшлося про те, як Мойсей начебто молив Бога про прихід двох месій з роду Йосифа і Давида, що він прагнув позбавитися нечистої сили та задалегідь спокутувати гріхи, які будуть скоєні ізраїльським народом. Міркування Н. Шапіро ґрунтувалися на довгому ланцюгу кабалістичних словотворень і символічних натяків, а також на ґрунті рабинського методу *пільул* (зіставлення текстів і коментарів до них).

Апологетична єврейська література з'явилася у Польщі наприкінці XVI ст. як результат Реформації. Дуже близьким до догматичного іудаїзму (талмудизму) став рух антитринітаріїв («унітарії», «аріани», «социніани»), які відкидали догмат Св. Трійці та божественну природу Христа, але визнавали морально-релігійне вчення Євангелія. Серед лідерів антитринітаріїв були віленський богослов С. Будний та люблінський богослов М. Чехович. Оскільки католицьке духовенство презирливо називало таких вільнодумних

не межувало з ерессю. Наприклад, М. Ісерліса обвинувачували у викладанні філософії в єшиві Кракова. Гостроти до справи додала публікація у 1560 р. у Празі його філософського трактату «Тора гаола», в якому її автор спробував примирити арістотелізм із містицизмом кабали. Однак у празьких і краківських єшивах незабаром спалахнула запекла дискусія з приводу вивчення «Наставника заблудлих» відомого єврейського філософа середньовіччя Маймоніда (1135–1204 рр.) та філософії взагалі. Студенти єшив поділилися на дві непримирених групи – палких прихильників філософії та їх опонентів. Для останніх поняттям «філософія» охоплювалася уся сукупність нових книг, які ринули до східноєвропейських університетів з італійських друкарень, але жодна з них не визнавалася традиційним рабинізмом.

богословів «юдофілами» або навіть напівєвреями, то ті намагалися у будь-який спосіб довести, що їх вчення не мало нічого спільного з іудаїзмом.

Помітною апологетикою іудаїзму стала творчість караїмського теолога з Трок Ісаака (Іцхак бен Абрагам) (1533–1594 рр.), котрий у 1593 р. написав, але не встиг завершити, твір «Хізук емуна» (з івр. – «Засади віри»), в якому він захищав іудаїзм від критики християнських богословів і навіть спробував сам критикувати вчення церкви.

Певний час цей «жахливий» трактат навіть не наважувалися друкувати. Лише у 1681 р. єврейський примірник «Хізук емуни» із перекладом латиною було вперше видано німецьким гебраїстом, фахівцем з церковного права І.-Х. Вагензейлем у збірнику антихристиянських творів із символічною назвою «Вогняні стріли сатани», щоби, на його думку, «християни змогли відкинути цю книгу, що здатна посилити євреїв у їхніх «хибах». Цікаво, що «Хізук емуна» у перекладі та з коментарями І.-Х. Вагензейля згодом стала настільною книгою для відомого французького філософа Ф. Вольтера, котрий завдав рішучого удару по вченню церкви. Вольтер, зокрема, писав, що «найрішучіші противники віри не винайшли ще таких аргументів, яких неможливо було знайти у цих «Засадах віри» рабина Ісаака». «Хізук емуну» перекладено майже усіма європейськими мовами.

Важливим показником ідентичності євреїв була система єврейської освіти, яка, власне, й визначала характер традиційного єврейського суспільства. Освіта в єврейських громадах була винятково релігійною. Умовно усі заклади єврейської освіти складалася з початкових (*хедерів*) і вищих (*ешив*). Хоча побожний єврей навчався усе своє життя, адже вивчення Тори, а особливо коментарів до неї (Талмуду), було зовсім непростю справою навіть для освіченого іудея.

У хедерах навчалися усі хлопчики віком від 6 до 13 років. Навчання у хедерах було обов'язковим і тривало близько десяти років. Там послідовно вивчали Біблію, різноманітні нескладні трактати Талмуду (*Мишну* і *Гемару*) з коментарями. Іноді вивчали граматику івриту та чотири дії з арифметики.

Функціонування хедерів покладалося на приватну сферу. Будь-який *меламед* (вчитель) міг відкрити хедер, але за кошти батьків хлопчиків, які мали там навчатись. Для бідних дітей або сиріт хедери утримувалися за кошти громади і називалися *талмуд-торами*. Проте кагал контролював діяльність обидвох шкіл. Кагальна організація визначала програми викладання у хедерах і талмуд-торах, влаштовувала іспити учням, встановлювала розмір платні вчителям, тривалість навчання тощо.

Отже, освіченість могла замінити єврею шляхетність його походження і високу посаду у громаді. Освіченість забезпечувала стабільність соціального статусу. У східноєвропейському єврейському суспільстві рівень освіченості не визначався жодним формальним титулом. Вміння і здатність дискутувати з рабинами, цитувати релігійні та філософські тексти, аргументовано переконувати співбесідника були єдиними критеріями освіченості єврея. Не було жодних академічних звань і ступенів, а запорукою об'єктивної оцінки знань була звичайна дискусія або співбесіда. Освічений єврей, без різниці заможний він чи ні, міг завжди розраховувати на повагу і допомогу з боку громади. Навіть багатії намагалися бути освіченими, утримували за власний кошт хедери, єшиви або окремих талановитих єврейських учнів.

Власне тому в Речі Посполитій система єврейської освіти вважалася ефективним інструментом у політиці стосовно єврейського населення країни. Так, у 1561 р. якомусь Соломону зі Львова королівською владою дозволялося відкривати школи у різних містах, аби, на думку польських чиновників, «випробовувати учнів у науках». У 1567 р. єшива отримала урядову санкцію від Сигізмунда II Августа.

Повсякденне життя євреїв

Єврейська громада складалася з представників різних класів. У традиційному східноєвропейському суспільстві євреїв ідеальний єврейський чоловік був заможною людиною, знавцем Тори або мав поважний родовід. У підсумку, еліта єврейської громади представлена відомими релігійними діячами та успішними купцями. Це – виокремлена, привілейована група

серед маси містечкового єврейства, що складалася з неосвічених і незаможних ремісників, маклерів, лихварів, шинкарів, броварів, візників тощо, які жили одним днем, але сподівалися на ліпші часи. Найнижчий статус у громаді мали ремісники.

У польсько-литовських містах євреї зазвичай жили в одноповерхових, переважно дерев'яних будинках. Та коли у Бресті значна частина міста була знищена внаслідок пожежі, Сигізмунд Август у 1568 р. ухвалив рішення про будівництво кам'яних споруд. Зустрічалися будинки з мезоніном замість другого поверху, в якому проживала молода сім'я сина або дочки господаря. Водночас сам голова родини з малолітніми дітьми та дружиною тулилися у кімнатах нижнього поверху. У багатьох єврейських хатах були кімнати, які винаймалися комірниками, а самі кімнати називалися *коморами*. Внаслідок того, що винаймати житло або ж навіть його придбати було дорого, то євреї мешкали по кілька родин в одному будинку. Щоправда, тисняви це не створювало, адже у Польщі XVI ст., на противагу західноєвропейським містам, як такого, єврейського гетто не існувало. Тому євреї у польських або литовських містах навіть мали присадибну ділянку, якщо їх помешкання знаходилося у передмісті.

За своїм зовнішнім виглядом (одежею) середньостатистичний єврей майже не відрізнявся від поляків і литвинів. Євреї одягали *зіпун*и (балахони без рукавів), бідні – *сукман* (кожух із грубої тканини), а заможні – *жупан* (національний костюм шляхти) зі срібним паском. У далеку подорож вдягався *копеняк* (дошовик). Сюртуки або шинелі, які підбивалися хутром, у євреїв називалися *пелицями*, *футрами* або шубами. Жінки взимку носили шуби з лисячим хутром з яскравою кольоровою тканиною. Заможні єврейки носили срібні та золочені паски, а також підбиті золотом комірці.

Католицька церква виступала проти того, аби євреї та християни були схожими навіть в одязі. Католицьке духовенство на сеймі в Петрокові у 1538 р. ухвалило рішення про обов'язковий елемент єврейського одягу – головний убір жовтого кольору, щоб вирізнити євреїв з-поміж християн.

«Литовські статuti» 1566 і 1588 рр. забороняли євреям взагалі носити коштовне вбрання, за винятком жіночих прикрас¹.

Проте ці заборони не мали жодних наслідків, адже, наприклад, закон про жовтий головний убір майже ніколи не виконувався ані в Польщі, ані в Литві. Теж саме стосувалося і заборон у Литовських статутах. Зокрема, краківський кагал у 1595 р. зобов'язав єврейок дотримуватися заборони стосовно пишного вбрання і встановив штраф за порушення цієї заборони. Але й ця постанова не виконувалася єврейськими жінками, які мали пристрасть до яскравого вбрання. Взагалі, розкіш для євреїв навіть середнього достатку була тоді звичним явищем, що вказувало на задовільний економічний стан єврейських громад у Речі Посполитій. Бідний єврей, за свідченнями тогочасних рабинів, завжди «мав змогу на шабат вдягнути чисту сорочку».

Серед хатнього начиння польського єврея XVI ст. можна було зустріти доволі незвичні речі – шаблю та рушницю. Кардинал Коммендоні у 1561 р. зазначав, що польські євреї користувалися мечем та іншою зброєю. Так, гродненські євреї Шломо і Натан Козельські кинулися із шаблями на служників місцевого ксьондза, які увірвалися до їхньої хати з підозрами у вчиненні ними крадіжки. У подорожі євреї часто користувалися вогнепальною зброєю, хоча зазвичай це призводило до нещасних випадків. Наприклад, на Волині, де напади татар були доволі частими, місцева влада зобов'язала усіх мешканців міст тримати у хаті вогнепальну зброю. Одного разу місцевий єврей, тренуючись у стрільбі, поцілив в іншого єврея, який прямував вулицею навпроти його будинку та вбив його на місці. Нещасний стрілець пішов до люблінського рабина Магарама за *епітемією* (прощення, спокутування). Рабин ухвалив рішення, що той вчинив злочин у хворобливому стані та був обтяжений великою родиною і жив у бідності. Епітемія полягала в тому,

¹ «Жиди з ланцюгами і клейнодами золотими ходити, так теж і срібла на пасах, на кордах, на шаблях носити не мають. Проте один перстень з печаткою на пальці і один перстень кожному з них мати, і жидівкам перстні, пояс і убори, згідно з заможністю своєю, носити вільно» (1588 р., XII, арт. 8).

аби вбивця два рази на тиждень йшов до найближчого міста і там спокутував свій гріх у місцевій синагозі. Спочатку він мав йти до Острогу, лягти на порозі синагоги у той час, як віряни виходитимуть звідти, і вголос розповісти про свій гріх і зрештою отримати від *шамеса* (служника синагоги) встановлену кількість ударів ременем по спині. Теж саме він мав зробити по черзі у Вінниці, Заславі, Гострополі, Синяві та Старокостянтинові. Така процедура тривала півроку, впродовж якої нещасний мав поститися три дні на тиждень, відмовлятися від м'яса та горілки, крім суботи та святкових днів, спати на твердому ліжку, не митися, не чесатися, не відвідувати світські заходи, перевдягатися лише один раз на місяць.

Повсякденна кухня євреїв Речі Посполитої визначалася рабинськими приписами та зазвичай складалася з *шмальц-кухенів* (плациків на гусячому жирі), *паштетів*, *леккухів* (чорний або білий хліб із медом), *фанкухенів* (налисники, оладки, млинці), *фремзлехів* (локшина), борщу, курячого бульйону, квасу, горілки, меду тощо. Крім цього, євреї частувалися різноманітні ласощі на свята, особливо на Пурім і Хануку, зокрема *цумес* (припущена медом і корицею морква), *фладен* (пиріг з ягідною начинкою або страви з молока та сиру), *пурім-креппех* або *гомонташі* (медове печиво, пиріжки з маком або варенням, які за традицією святкування Пурім, називали «вушками Гамана»), варену риб'ячу голову на Новий рік, *латкес* (деруни) на Хануку. Щотижня, на шабат, євреї пекли *халу* (плетінку), готували *тефілте фіш* (фаршированого коропа або щуку¹), *чолнт* (гарячу м'ясну печеню з ячменем і картоплею), *кишке* (фаршировану кишку). На Пейсах, упродовж восьми днів, євреї мусили постити прісним хлібом (*мацою*), але могли їсти овочі, яйця та м'ясо, вживати *пейсахівку* (горілку з

¹ Традиції вживання фаршированої риби саме на шабат визначалися ритуальними заборонами на працю у Святу суботу. Чищення риби від кісточок також вимагало певних фізичних зусиль, а отже, потрапляло до системи заборон на шабат. Власне сама страва готувалася напередодні шабату. Зрештою, *тефілте фіш* була смачною і недешевою стравою, яку могли собі дозволити лише заможні єврейські родини Речі Посполитої.

картоплі). За суворими приписами *кашруту* сліdkували єврейки, які у 1595 р. у Кракові отримували «велику платню» (7 злотих за літо і 8 злотих за зиму).

Крім єврейських кухарок, які знали правила кошерної кухні, у заможних єврейських родинах можна було зустріти християнських служниць. Їхні послуги були особливо важливі у суботу, коли уся хатня робота для євреїв заборонена. За релігійними законами, у шабат євреї не могли проходити більше, аніж дві тисячі кроків на день. А католицьке духовенство пильнувало за тим, аби євреї не перевищували встановлених норм у правилах найму християнських служниць, яким за Литовськими статутами заборонялося служити у євреїв «мамками» (годувальницями). Хоча мало хто з євреїв і неєвреїв дотримувалися цієї заборони. У 1595 р. краківський кагал посилив відповідальність євреїв за порушення вказаної заборони, але дозволяв за особливих обставин (наприклад, догляд за хворими, породіллям у суботні та святкові дні) наймати християнських служниць.

Важливим соціальним інститутом традиційного єврейства, як відомо, була родина. У традиційному східноєвропейському суспільстві літні батьки зазвичай не проживали зі своїми дітьми, ані у будь-якому іншому закладі. Вони жили самотійно. Типове єврейське домогосподарство складалося тільки з подружжя та їх неповнолітніх дітей. Як тільки діти досягали шлюбного (13 років) або працездатного (16 років) віку, вони створювали власні сім'ї або окремі домогосподарства. Така модель шлюбної поведінки вирізняла євреїв на тлі аграрного суспільства Речі Посполитої. Селяни дотримувалися моделі багатопокілінної родини через постійний брак робочих рук на полі. Тому сумісне проживання кількох поколінь польських селян під одним батьківським дахом було звичним явищем. Натомість євреї не були селянами, і зазвичай не жили у місцях свого народження, а отже, економічний добробут їхніх домогосподарств залежав від кон'юнктури на ринку послуг, аніж від урожайності зернових культур фільварків.

За Талмудом єврейський чоловік мав право вступати до шлюбу у 13 років. Якщо йому було вже за 20 років, то духовний

(рабинський) суд міг його примусити одружитися, якщо, звісно, не було поважних перешкод. Шлюбний вік для єврейських жінок визначався з моменту її статевого дозрівання, але навіть і до цього моменту батько мав право на заручення своєї доньки без її згоди. Якщо її заручини відбувалися після 13 років, то її згода ставала обов'язковою. Зазвичай у процесі заручин брали участь свати (*шадхонім*), діяльність яких була особливо помітною упродовж ярмаркової торгівлі у Любліні або Ярославі, кули приїздили купці з усіх куточків Речі Посполитої. На з'їздах польських рабинів у 1583 і 1594 рр. були визначені особливі правила врегулювання заручин, першим кроком до яких ставав *тноім* (попередні умови), коли між батьками наречених укладався контракт, в якому визначалася кількість та умови приданого з обох боків, термін весілля тощо. Майже у всіх *тноім* фіксувалася теза про те, що батьки нареченої або нареченого після весілля мають надати їм квартиру, харчування упродовж кількох років. Згодом витрати на утримання молодят розподілялися порівну між їхніми батьками. Також у контракті зазначалися санкції (*кнас*) стосовно того, хто порушив умови договору. Зазвичай подібні дошлюбні контракти не освячувалися владою рабинів, тобто не мали юридичної сили, а тому часто порушувалися, але тоді весілля відкладалося.

За єврейським законом заручення вважалося дійсним, коли чоловік у присутності двох свідків зробив своїй нареченій пропозицію «руки та серця» або дав жінці, яку він зустрів першою, монету чи каблучку зі словами: «Ти мені є нареченою». Рабини іноді були змушені розбирати доволі курйозні випадки за такою незвичною процедурою заручин. Наприклад, одного разу якийсь *бахур* (неодружений молодик) сидів за столиком на ринку і випадково випустив монету, яка впала на землю. Монету підняла якась удова. Бахур вимагав віддати йому монету, але вона не захотіла, намагаючись його подразнити. Тоді він її попередив, що якщо вона не поверне монету, «вона буде заручена з ним». Удова лише посміхнулася та пішла геть. Рідні вмовляли її скористатися таким шансом та вийти заміж за цього бахура, але батьки його були проти і розпочали судовий процес. Проте єдиної думки рабини з цього

питання не мали. Чим завершилася ця курйозна справа, на жаль, невідомо. Хоча в іншому випадку, коли 15-річний підліток віддав обручку 12-річній дівчинці, справа завершилася зарученням дітей. Адже коли дівчинка одягнула цю обручку собі на палець і повернулася додому, було зрозуміло, що акт заручення відбувся, на що люблінський рабин ухвалив рішення, за яким розірвати ці заручини можна було тільки через розлучення.

Зазвичай жарти або дитячі забави з приводу заручення завершувалися серйозними наслідками. Так, один заможний єврей заручив свого сина з дочкою іншого багача, але згодом передумав. Тоді родичі нареченої стали поширювати чутки, що нібито пара вже заручилася за інших обставин. У зв'язку із цим рабини ухвалили рішення про герем щодо тих, хто поширює ганебні для дівчат чутки.

За традиціями польських євреїв, заручення відбувалося на момент укладання шлюбу під балдахіном на ганку біля синагоги перед шабатом, тобто у п'ятницю ввечері. Традиція укладати шлюб просто неба символізувала те, що наречені планують мати стільки дітей, скільки зірок на небі. Перед весіллям наречені тримали піст. Наречений перед весіллям одягав білий саван, який символізував смертність людини і сум усього єврейства. Після завершення нескладної шлюбної церемонії рідня крутила над головами молодят півня та курку як символи родючості.

Також упродовж шлюбної церемонії освячувалася *кесуба* (шлюбний контракт), в якому визначалися моральні та матеріальні зобов'язання чоловіка і дружини, кількість приданого тощо. Іноді наречений або наречена відмовлялися «йти під балдахін», якщо їх не задовольняли певні умови кесуби. Траплялися кумедні випадки, коли, наприклад, одна бідна удова подарувала своєму зятеві як придане місце в синагозі, що належало її померлому чоловікові...¹. Бідні родичі

¹ За традицією, в ашкеназьких синагогах почесними місцями були ті, що ближче до Ковчегу Заповіту (*Арон Кодеш*, шафа із Сувоєм Тори), тобто вівтаря. Там сиділи рабини і поважні члени громади, за якими місця зберігалися пожиттєво. Жінки молилися окремо від чоловіків, зазвичай на другому поверсі (балконі) синагоги.

обмежувалися у кесубі лише тим, що зобов'язувалися утримувати молодят за свій кошт у перші роки після весілля.

Узагалі у шлюбних традиціях євреїв наречені були не єдиними учасниками шлюбно-сімейних відносин. Крім вищезазначених шадхонім, важливу роль відгравали *мехутанім* (батьки наречених), які брали на себе зобов'язання щодо фінансової підтримки наречених до укладання шлюбу, після чого подружжя ставало незалежним родинним осередком.

Незважаючи на те, що шлюби єврейських родин характеризувалися відносною стійкістю та ґрунтувалися на взаєморозумінні та взаємоповазі один до одного, рабинськими судами часто розглядалися справи з приводу розлучення або сімейних конфліктів. Зазвичай рабинський суд ставав на бік жінки. Так, у практиці рабинських судів зустрічалося поняття «умовне розлучення». Суть такого розлучення полягала у тому, що коли чоловік у справах залишав на тривалий час свою дружину, він мав дати їй письмовий дозвіл на розлучення, але за умови, якщо він не повернеться у визначений час. Це надзвичайно важливий припис, адже у ті часи чоловіки часто пропадали безвісті, а їхнім дружинам загрожувало залишитися вічними удовами (*агунами*). Тобто без «умовного розлучення» вдруге одружитися агуна не могла, адже формально перебувала у шлюбі. Крім цього, у традиційному єврейському суспільстві панувала норма левірату (давньоєврейського релігійного права), за якої бездітний брат померлого чоловіка мав дати дозвіл удові на укладання повторного шлюбу.

У прикордонних з Османською імперією польських містах Поділля, Галичини та Волині татарські погроми були звичним явищем. У першу чергу, у полон брали дівчат і жінок, яких повертали за викуп. Тому рабинські суди розглядали непрості справи на кшталт того, «чи повинен чоловік перебувати у шлюбі з жінкою, яка повернулася з татарського полону?». Зрештою, краківський рабин І. Кац розв'язав це питання у позитивному сенсі та заборонив поширювати про колишніх єврейських бранок образливі чутки.

Узагалі єврейський закон суворо карав за образу жінки. Подружжя зрада була доволі рідкісним явищем у традиційній

єврейській родині. Символічно, що покарання чоловіка за подружню зраду було суворішим за аналогічний вчинок з боку жінки, яку примушували розлучитися з чоловіком без публічного каяття. Рабини зазвичай керувалися старим талмудичним приписом: «Дочки ізраїльські мають вважатися чесними».

Частіше зустрічалися аморальні вчинки у сфері позашлюбних відносин або «раннього статевого життя», адже євреї, що жили серед християн, також не були позбавлені спокуси щодо загальнолюдських пристрастей. Так, у 1548 р. віленський єпископ жалівся Сигізмунду II Августу на те, що чимало жінок у його єпархії залишають своїх чоловіків і живуть з євреями, турками і татарами, що вони, мовляв, навіть народжують від них дітей. Польський король призначив слідство і наказав покарати динних.

У 1550 р. якась православна жінка Маруся звернулася з позовом до Холмського міського суду на колишнього рабина Іуду, в якого вона служила, та звинуватила його в тому, що той звабив її та змусив стати його співмешканкою. Як наслідок, у них народилася дитина...

У місті Опатові єврейського юнака звинуватили у зв'язках із повією. Місцеві можновладці, які взагалі вороже ставилися до євреїв, схопили юнака і вимагали під загрозою смерті охреститися, адже повія була християнкою. Тоді захвилювався кагал, адже примушування євреїв до хрещення вважалося неабиякою резонансною подією. Проте у цьому випадку кагал не знав як правильно вчинити, адже юнака підозрювали в аморальній поведінці. Кагал звернувся за допомогою до люблінського рабина Меєра, котрий зазначив, що за законом євреї зобов'язані захищати навіть останнього єврейського грішника, якщо йому загрожує небезпека смерті або насильницького хрещення. Тому кагал Опатова мав докласти максимум зусиль, аби звільнити нещасного, проте додав, що, з одного боку, юнакові не загрожувала смертна кара, адже за польськими законами він звабив нечесну жінку, а блудницю, а з другого – місцева адміністрація лише користувалася цим випадком аби шантажувати євреїв і отримати викуп. Власне

юнак не заслуговував на те, аби його звільняли за великий викуп. Натомість, якщо кагал не відкупиться від адміністрації, то вона б вигнала інший привід, аби витягнути з євреїв побільше грошей. Якщо юнак і справді похреститься, то він незабаром може стати зброєю в руках єврейських ворогів і даватиме неправдиві свідчення проти євреїв. Отже, зазначав рабин, кагал мав діяти на власний розсуд і враховувати усі обставини справи.

Рабини, на противагу католицьким священникам, гріхів «не відпускали», але могли лише накласти публічні покарання для спокутування гріхів, але тільки на прохання самого грішника. Покаранням для грішника, який не спокутував свій гріх, стала дурна репутація в суспільстві.

Ніхто так не переймався «дурною славою», як єврей. Ганебною образою для нього було слово *мамзер* (байстрюк). У зв'язку із цим образливим прізвиськом серед народів Польщі та Богемії у XVI ст. була поширена легенда про брата і сестру (за іншою версією, про маму і сина), які розлучилися у ранньому дитинстві, але через багато років знайшлися, та не впізнали одне одного й одружилися. Коли в них народилися діти, дружина одного разу помітила на грудях чоловіка родимку та пригадала розповідь, яку вона почула у ранньому дитинстві про те, що у її брата, який зник, була така ж сама родимка. Зрештою, стало зрозуміло, що вони брат і сестра. Довелося розлучитися знову, але їх діти підростали та заснували поважні родини в Польщі, Богемії та Моравії. У народних переказах такі родини принизливо називалися Надлер із прихованим натяком на родимку, що викрила таємницю хибного шлюбу. Рабинські суди ухвалювали численні постанови, які засуджували вживання ганебних слів в єврейській мові, але зазвичай ці спроби були невдалими. За традицією надлерами називали усі сумнівні родини.

За єврейським законом будь-який єврей мав одружитися з удовою свого брата, котрий не залишив після себе дітей. Якщо він не хотів одружуватися, то його публічно засуджували у формі *халіци*, яка полягала у тому, що небажана удова знімала з ноги деверя черевик, плювала тому в обличчя та вигукувала:

«Так чинять із людиною, яка не бажає відновлення дому свого брата!». Після скасування багатожонства у євреїв у давні часи цей припис очевидно втратив свою силу, але обряд халіци ще зберігався у польських євреїв у середні віки. Звісно, що халіца була вигідною саме для удови, адже без цього обряду вона не могла вдруге одружитися. З цього користувалися жадібні родичі, які за гроші пропонували свої послуги. Одружені жінки відкуповувалися й отримували свободу, а бідні зверталися до рабинів, аби ті змусили підступних братів надати їм халіцу та позбавити нещасних жінок від вічного вдівства.

Важливим інститутом повсякденності традиційного східноєвропейського єврейства була освіта. Як уже зазначалося вище, добродіш єврей навчався усе життя. Однак ключовим етапом у системі традиційної єврейської освіти була початкова освіта у хедері, в якому навчалися всі єврейські хлопчики.

У хедерах не було жодних підручників або навчальних посібників. Дітей там не вчили писати, а тільки читати¹. Меламеди роздавали примітивні абетки і молитовники арамейською та іврит і примушували учнів вчити напам'ять релігійні тексти. Очевидно, що цих мов учні хедерів не знали, адже спілкувалися вдома на їдиш. Однак навчання івриту було визначальним чинником початкової єврейської освіти, бо іврит залишався святою мовою Тори, а його знання – єдиним шляхом єврея у доросле життя, можливістю розуміти й читати релігійні

¹ За додаткову плату батьки могли найняти *шрайбера*, щоби він навчив їхню дитину писати. Однак гострої необхідності у писемності (у вмінні писати) у традиційному єврейському суспільстві не було, адже документів, які потребували рукопису у XVI–XVII ст. майже не існували. Звісно, що винятком із цього правила були рабини і підприємці, котрі зобов'язувалися письмово ухвалювати рішення, постанови, провадити бухгалтерську звітність тощо. Ситуація змінилася лише у XIX ст., коли виникла єврейська публіцистика, журналістика та письменництво, ускладнилася система діловодства та бухгалтерії. Та навіть у другій половині XIX ст. далеко не всі містечкові євреї могли самостійно написати свої імена на їдиш чи на іврит, а знання кирилиці або латиниці взагалі було винятковим явищем у середовищі пересічного єврейства (йдеться лише про вміння писати).

тексти, зрештою, молитися. Оскільки процеси навчання були неодмінною складовою повсякденності євреїв, то ніхто у громаді навіть не переймався проблемами мотивації навчання. Освіченість, безумовно, вирізняла «справжнього» єврея від невігласа. Але далеко не всі ті, хто був відмінником у хедері, могли збагнути усі таємниці Талмуду або іншої рабиністичної літератури, але вже одне те, що вони намагалися це зробити, викликало повагу та визнання у громаді.

Однак умови навчання у хедерах були жахливими. У крихітних кімнатах (буквально з іврит у «хедер» – кімната) від самого ранку і до пізнього вечора, під неухильним контролем меламеда (зазвичай, немолодої вже людини), діти длубалися над зубрячкою складних і незрозумілих молитов та уривків із Талмуду. Іноді, особливо взимку, разом з учнями у «навчальних» кімнатах перебувала домашня худоба або птиця. Про санітарні вимоги до такого навчання годі було й подумати. Приміщення не опалювалося, а тому діти вчилися у верхньому одязі. Практикувалися тілесні покарання. У меламедів були помічники (*белферс*), які організовували навчальний процес, доглядали учнів, супроводжували їх додому та з дому. На шабат меламади перевіряли вивчений за тиждень навчальний матеріал. Навчальний процес (якість викладання) контролювався громадою. Незважаючи на складні, почасти нестерпні умови навчання, учні мали час на перепочинок у суботу, святкування та веселощі. Хедери залишалися єдиними школами для євреїв Східної Європи аж до середини XIX століття. Вони були не лише закладами початкової освіти євреїв, але й осередками релігійного життя, які захищали євреїв від зовнішньої загрози асиміляції або хрещення.

Зазвичай поблизу синагоги розташовувався *бейт-мідраш* (буквально з іврит – будинок для дослідження, громадська читальня, бібліотека). Там вивчали Талмуд і водночас жили бахури, проповідники, учні єшив, подорожні тощо. Поглиблене вивчення релігійних текстів у бейт-мідрашах потребувало певних інтелектуальних зусиль учнів. Навчання у цих освітніх закладах було безкоштовним, але не всі 13-річні хлопчики були готовими до самостійного вивчення складної талмудичної

літератури з різних причин. Однак саме у бейт-мідрашах виявлялися майбутні таланти – знавці літературної спадщини іудаїзму, які зрештою вступали до єшив і ставали рабинами, релігійними філософами, відомими діячами громадського життя євреїв.

Отже, традиційними інститутами єврейського суспільства Речі Посполитої були: розгалужені органи громадського самоврядування євреїв (ваади і кагали), єврейські навчальні заклади (хедер, талмуд-тора, єшива), шлюб і сім'я. Розвиток цих інституцій визначав єврейську ідентичність у багатонаціональній Польсько-Литовської держави і став результатом відповідної політики королівської влади стосовно єврейського населення, яке користувалося вельми широкою соціокультурною автономією. Незважаючи на цькування з боку католицької церкви, правову дискримінацію євреїв з боку місцевих магістратів, соціально-економічне та культурне життя єврейських громад у Речі Посполитій досягнуло апогею у своєму розвитку на початку XVII століття.

ЛІТЕРАТУРА

Блануца А. Евреи-арендаторы и шляхтичи-арендаторы на Волыни во второй половине XVI в.: конкуренты или партнёры? *Материалы Шестнадцатой Ежегодной международной Междисциплинарной конференции по иудаике.* Ч. 3. М., 2009. С. 27–33.

Блануца А. Кременецкие евреи во второй половине XVI в. *Проблемы еврейской истории.* Ч. 1. Материалы научных конференций Центра «Сэфер» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Джона Дойла Клира. М., 2008. С. 111–115.

Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2008. С. 275–299.

Райнер Е. Ашкеназька еліта на початку Нової доби: рукопис і друкована книга. *Полін*. Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 253–271.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року: за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. С. 387.

Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2: за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. С. 311–312.

Штампфер Ш. Семья, школа и раввины у евреев Восточной Европы: пер. с англ. В. Герасимовой, В. Нехотина и др. М., 2014. 320 с.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. Уважно причитайте артикули Литовського статуту 1566 р., після чого спробуйте дати розгорнуту відповідь на запитання: *«...Жиди в коштовних шатах з ланцюгами золотими самі і жони їх у золоті і сріблі, так теж і срібла на пасах і на кордах носити не мають; але вбрання їх має були особливе: шапки або берет жовтий, також і для завивання білих голів полотно жовте або тому подібне¹, щоби відзнака і певне розрізняння було християнина від жида.*

... Жид, татарин і кожний бусурман на вряду призначеним бути і християн у неволі мати не має. Уставуємо, бо від того часу мати хочемо, аби жид, татарин і кожний бусурман на посаду і ні на котрий вряду від нас, Господаря², ані від панів-рад³ наших призначений не був і християн у неволі не мав. А якби котрий з них християнина купив у довічну неволю;

¹ Заміжні жінки у Великому князівстві Литовському пов'язували голову білою тканиною, наміткою, тому їх називали «білими головами». За Литовським статутом ця назва поширювалася тільки на жінок-християнок.

² Великий князь Литовський.

³ Уряд Великого князівства Литовського.

такий гроші втрачає, а той християни має бути вільним. ... Маючи закупів і дітей їхніх, ні в жидівство, ані в бусурманство намовляти їх або обрізати не мають, а який би посмів те вчинити, і було б те доведено перед судом; тоді без усякого милосердя такий вогнем має бути караний, чого двір наш із пильністю слідкувати і про те вивідувати досить достатньо має. А мамками¹ християнки у дітей жидівських і також усяких дітей бусурманських бути не мають; а хто б християнку до того приневолив, і те було б слушно згідно з правом на нього було доведено, такий смертю має бути караний. У такий же спосіб, коли б якому татарину, або жиду, або якому бусурманину двір наш або маєток із людьми дали, такі мають жидів і бусурманів на вислугах² своїх проти християнських людей як виступних³, так і тяглих⁴, застерегти, аби їх до податків і служб незвиклих не приневолювали...» (XII арт. 4-5). За яким критерієм (релігійним чи національним) польсько-литовські урядовці обмежували євреїв у правах?

2. Поясніть сутність принципу «привілея про нетерпимість євреїв».

3. Якого з польських королів називали «єврейським»? Чому?

4. Доповніть речення: «Річ Посполита була небом для ..., раєм для євреїв і пеклом для ...». Чи погоджуєтеся ви із такою характеристикою тогочасної Польщі?

5. Що таке «хупа»? Охарактеризуйте церемонію з її використанням.

6. В яких польських містах засідав Ваад?

7. Чим талмуд-тори відрізнялися від хедерів?

8. За якими критеріями визначалася освіченість і писемність євреїв?

9. Хто такі «шадхони» і «мехутани»?

10. Якими релігійними приписами послуговувалися євреї у приготуванні своїх традиційних страв?

¹ Годувальниці немовлят, неньки.

² Винагорода за певну службу або послугу.

³ Злочинці.

⁴ Особисто вільні селяни, які мали власну землю (господарство) і сплачували чинш (натуральний податок) і податі.

11. Що таке «умовне розлучення»? Хто з єврейського подружжя міг скористатися подібним приписом рабинського суду?
12. Доведіть, що освіта була важливим інститутом традиційного єврейського суспільстві в Речі Посполитій.

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 1648–1772 РОКАХ

1. Занепад традиційного суспільства євреїв у Речі Посполитій.
2. Євреї на теренах Російської держави.

Занепад традиційного суспільства євреїв у Речі Посполитій

Переломним моментом в історії єврейського народу Східної Європи була доба Контрреформації, позначена посиленням ортодоксальних течій як у католицизмі, так і у православ'ї та загостренням їхнього ідеологічного протистояння. Постанови Тридентського собору (1545–1563 рр.) та Григоріанська реформа церковного календаря у католицизмі не лише посилили розбіжності між двома християнськими конфесіями, але й відобразилися у спробах формального підпорядкування православної церкви католицькій, що було реалізовано шляхом укладання у 1596 р. між католиками і православними Речі Посполитої Брестської унії. Проте ідеологія уніатства не відповідала інтересам козацтва, активної соціальної групи в економічному та військово-політичному житті Речі Посполитої. Під шатами православ'я козаки мали широку автономію в країні та майже ідеальні можливості щодо власного збагачення завдяки періодичним «хрестовим» походам проти невірних – мусульман Кримського ханства. Однак автономний статус козацького війська суперечив державним інтересам Речі Посполитої, зацікавленої у розвитку добросусідства із могутньою Османською імперією. Утрата підтримки православ'я означала б автоматичну втрату економічного підґрунтя для козацтва та його поступове знищення. Зубожіння українського селянства, експлуатованого польською шляхтою, призвело до вибуху наприкінці XVI ст. низки козацько-селянських повстань під прапором чистоти православної віри, проти покатоличення та уніатства, зрештою, проти усіх, хто зазіхав на канонічність Православної церкви на білоруських та українських землях Речі Посполитої.

Очевидно, що за таких умов євреї знову проголошувалися ворогами християнства. На думку відомого православного мислителя І. Галятовського, автора твору «Месія праведний», євреї загрожували православній ідентичності білорусів та українців¹. «Християнські царі, – писав він у 1669 р., – князі та всі пани повинні брати з жидівської скарбниці гроші на побудову церков і притулків для слабих та убогих, ми, християни, повинні руйнувати і палити жидівські божниці... Ми повинні відібрати у вас синагоги і повернути їх у церкви; ми повинні вас, як ворогів Христа і християн, виганяти з ваших міст, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках і губити вас усякими способами смерті».

Пригадайте з історії Речі Посполитої, що шляхта прагнула опанувати нові для себе задніпровські колонії, звільнити колоністів від будь-яких повинностей і зобов'язань і запровадити економічний визиск родючих українських чорноземів. До новостворених шляхетських маєтків на українських землях Речі Посполитої попрямували євреї, щоби запропонувати їх власникам послуги з посередництва та оренди. Однак поступове закріпачення українських селян, які до цього

¹ Повна назва твору: «Месія правдивый, Иисус Христос, Сын Божій, от початку свѣта през всѣ вѣки людем от Бога обѣцанный и от людей очекиванный и в остатных часы для збавеня людского на свѣт посланный». Трактат, виданий у Київській лаврській друкарні спершу українською, а потім польською мовами, висвітлював проблему релігійних розбіжностей між християнством та іудаїзмом, зокрема розбіжностей у розумінні вчення про Месію. Осуд Ісуса на смерть Іоаникій Галятовський тлумачив у дусі тогочасного богослов'я – як провину всього єврейського народу, карою за яку стало зруйнування Єрусалиму. Автор навів традиційні вже у Речі Посполитій юдофобські легенди про витікання крові в євреїв перед Великоднем, про ритуальні вбивства християн. І. Галятовський перерахував десять фальшивих месій, яким вдалося ошукати євреїв, і додав до них із книг розповідь про недавнього «фальшивого короля... Шабтая» (Саббатая Цеві – лідера масового релігійного руху євреїв 1665–1666 рр., про суть і наслідки якого йдеться у наступній темі). Приводом до написання цього трактату І. Галятовського було поширення саббатіанства на теренах Східної Європи у другій половині XVII століття.

були вільними переселенцями, які тікали від шляхетського гніту з Польщі, неминуче мало призвести до соціальної напруженості в українсько-єврейських та українсько-польських взаєминах. Козацтво було моральною й політичною опорою для українського селянства, яке виступило проти закріпачення, покатоличення та соціального гноблення. Козацькі повстання викликали підтримку українського селянства, а тому польський уряд у 1638 р. закріпачив усіх козаків, які не увійшли до реєстрового козацтва. Власне козаки були змушені відробляти панщину та сплачувати данину, обмежувалися у праві самоврядування.

Отже, у системі соціального гноблення українського селянства на долю євреїв випала не дуже приємна роль. Польська шляхта широко користувалася послугами євреїв, які брали у панів на відкуп «пропінацію» (право на гуральництво), і, взагалі, були активними у різноманітних галузях поміщицького господарства. Орендар-єврей в якості панського фактора (осавула, розпорядника) мав до певної міри владу над селянами, які формально належали шляхті. Оскільки єврейський орендар виконував господарські доручення свого пана, то він намагався висмоктати у селян якнайбільший прибуток. Очевидно, що невдоволення експлуатованого селянства було спрямоване безпосередньо на євреїв-факторів. Власне, це і було головною причиною тих історичних подій, які в історії єврейського народу закарбувалися під назвою «Катастрофи 1648–1649 років», або «Хмельниччина», коли поляки були безпосередньою жертвою повстання під проводом Б. Хмельницького, а євреї – його заручниками.

Цікаво, що драматичні події Хмельниччини були передбачені тогочасними кабалістами, які попереджали про нового месію, який мав би з'явитися у 1648 році. Мабуть, тому, зазначала з цього приводу відома дослідниця історії Південної України О. Я. Єфименко, євреї були захоплені зненацька, «адже чекали на месію, а прийшов Хмельницький...».

Трагедія єврейського народу на українських землях Речі Посполитої також була зумовлена традиційною юдофобією, яку поширювали католицькі священники. Так, один із польських

авторів у першій половині XVII ст. писав: «Чи не рай для євреїв, коли у Польщі жида у багатьох панів найкращі люди. Хто у нас орендар у маєтках? Жид. Хто є поважним доктором? Жид. Хто є найзаможнішим купцем? Жид. Хто найкращий служник? Жид. Хто має найлегший доступ до пана? Жид. Хто користується найбільшою підтримкою, приватного і суспільного? Жид. Хто виграє справу, хоча й заздалегідь несправедливу? Жид. Хто має від сеймиків і сеймів найбільшу увагу та привілеї? Жид. Хто щасливий з того, що йому будь-які шахрайства та викрутаси сходять з рук? Жид. Але чому цей гнаний народ відкрив собі двері у цей рай? Відповідь проста: у нього є золотий ключик, завдяки якому він усього досягає».

Католицький священник з Києва Й. Верещинський, один із небагатьох польських юдофобів, які читали Талмуд, писав наприкінці XVI ст.: «Жида дуже є обтяжливими для нас і наших підданих. Вони висмоктали майже всі наші маєтки; вони зачаклували нас, як цигани, та заразили нас своїм диханням, неначе вовки; розорюють нас, як хочуть, і всіх від вищого до нижчого стану, на наш сором, водять нас за ніс. Чи не жида через руки вірмен перетягнули усі скарби Речі Посполитої до турків і волохів? Чи не жида через посередництво вірмен повідомляють народам таємниці королівства Польського? Адже на це спрямовує їхній Талмуд... Чи не жида всупереч державному праву прибрали до своїх рук найкращі оренди? Закон забороняє їм обіймати громадські та державні посади, на яких вони могли б наказувати християнам; а між тим, маючи оренди, вони не лише панують над християнами, але й витворяють з ними усе, що їм заманеться, до нашої великої прикrostі. Чи не жида, всупереч державному праву, тримають на відкуп митницю, мита, чоповий (акциз з напоїв). Чи не вони, всупереч тому ж праву, тримають у себе служників із християн? Чи не суперечить такому праву й те, що жида не хочуть вдягати жовті капелюхи? Навіть захисники жидівські кажуть, що не один раз відчували на собі їх шахрайства, але натомість своїми клопотаннями сприяють тому, що справи жидівські бувають, а ми самі даємо себе обманювати».

Однак безпосередньою причиною Хмельниччини було посилення податкового гніту з боку єврейських факторів внаслідок Куруківської угоди 1625 р., коли нереєстрові козаки знову мали ставати кріпаками. Для новозаселених слобод завершився пільговий період щодо оподаткування. Визискування селян посилювалося завдяки новим стягненням на користь польських поміщиків. На думку відомого російського історика Д. І. Іловайського, «легковажна та ледача шляхта очікувала на допомогу єврейських орендарів отримати десятки тисяч злотих з оренди», а отже, «ненависть до ляха та жида зростала в українському народі, яка неминуче мала призвести до ще більш рішучих поворотів і подій».

Кривавий літопис Хмельниччини було започатковано на Лівобережній Україні – у Переяславі, Пирятині, Лубнах і Лохвиці, де були вбиті тисячі євреїв. Сотні євреїв зреклися своєї віри, потрапляли в полон до татар. Наприклад, тільки чотири єврейські громади на українських землях Речі Посполитої змогли врятуватися лише тому, що добровільно здалися у полон до татар, які зберегли їм життя, аби згодом отримати за них солідний викуп. Щоправда, не всім євреям пощастило.

10 червня 1648 року в історії єврейського народу закарбувався як День скорботи, адже саме тоді сталася трагедія у Немирові, коли нечисленний козацький загін (600 шабель) знищив близько 6 тис. євреїв. Рабин Немирова Єгель-Міхель, котрий передчував біду, закликав місцевих євреїв не зраджувати своїй вірі перед смертю. Місцеві євреї насправді трималися мужньо. Особливим героїзмом відзначилися єврейські дівчата. Наприклад, коли одну єврейську красуню повели до церкви, аби там заручити її з одним із козаків, вона кинулася у річку з мосту, який вони переходили. Інша дівчина, котра щойно заручилася з козаком, змусила нареченого поцілити в себе, адже переконала його у тому, що нібито вміла замовляти зброю. Звісно, що дива не сталося і вона загинула.

Водночас козацький загін атакував Тульчин, у фортеці якого сховалися місцеві поляки і дві тисячі євреїв. Козаки підступно вмовили перших видати їм лише євреїв. Поляки роззброїли тих і погодилися видати козакам єврейське майно.

Проте євреї почали чинити опір полякам, але місцевий рабин Аарон закликав євреїв підкоритися шляхті, аби не посилювати антиєврейські настрої серед польського населення в інших містах. Зрештою, козацькі ватажки не обмежилися пограбуванням єврейського майна і наказали видати їм усіх євреїв, аби змусити їх похреститися. Близько півтори тисячі євреїв відмовилися від хрещення і були вбиті на місці. Живими залишали тільки рабинів і жінок заради викупу. Трьомстам євреям вдалося врятуватися. Вони сховалися поміж трупами. На щастя врятованих євреїв, козаки, які повернулися до Тульчина через три дні після різанини, не лише їх відпустили, але й надали допомогу.

На початку липня 1648 р. козацький загін М. Небаби у кілька сотень шабель захопили білоруський Гомель у відповідь на те, що міщани нібито відмовили козакам у харчах. У повідомленні посадської людини Ф. Вязкіна зазначалося, що козаки у Гомелі *«побили жидов с восемьсот, а с женами и детьми больше двух тысяч, да тут же побили ляхов в шестсот человек, а белорусцев никого не побивают и не грабят»*. Загалом у Гомелі було вбито близько півтори тисячі євреїв, які відмовилися хреститися.

У серпні 1648 р. близько 10 тис. євреїв були оточені козаками у містечку Полонне на Поділлі. За свідченнями автора відомої хроніки Хмельниччини Н. Гановера, врятувалися кілька сотень євреїв унаслідок хрещення або татарського полону. Він дивувався з того, що один козак міг вирізати до сотні беззахисних і покірних євреїв.

У Старокостянтинові чимало євреїв сподівалися на захист польського шляхтича А. Вишневецького, але той був змушений утікати і забрав усіх коней. Близько 8 тис. євреїв було винищено. Поляки не завжди слугували надійним тилом для євреїв. Наприклад, у Дубно поляки взагалі не пустили євреїв до фортеці і близько тисячі євреїв загинуло під стінами міста. Козацький загін на чолі з М. Кривоносом штурмом захопив укріплене місто Бар і знищив близько двох тисяч євреїв, які потерпали внаслідок епідемії чуми, яка лютувала в українських містах. Зрештою, після поразки поляків під Пилявцями, майже

уся Правобережна Україна опинилася у вирі кривавих подій Визвольної війни.

У жовтні 1648 р. війська Б. Хмельницького з'явилися під стінами Львова. Лідер козацьких повстанців вимагав, аби шляхта видала йому євреїв як данину. Проте захисники міста йому відмовили. Тоді татари і гетьман погодилися на грошову контрибуцію у 22 тис. злотих золотом і сріблом та рушили на Замостя, мешканцям якого після двотижневої облоги також вдалося відкупитися¹. Водночас козацько-татарські загони пограбували та повбивали чимало поляків та євреїв у Любліні та на Волині.

За умовами Зборівського миру 1649 р. уся територія козацької держави проголошувалася вільною від євреїв. «Жидам у Києві та за Дніпром, – зазначалося у цьому міжнародному договорі, – ніде не мешкати і у Києві, і ні в які міста і в місця – за Дніпро для торгового промислу не їздити. А котрі жиди об'являться за Дніпром, і тих жидів у Запорізькому війську грабувати та відпускати назад за Дніпро». Про повну відсутність євреїв на підконтрольних козакам територіях (Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводствах) засвідчують тогочасні джерела. Зокрема, у своїх подорожніх нотатках архідиякон Павло з Алеппо, котрий з поштою антиохійського патріарха Макарія прямував у 1654 р. Лівобережною Україною до Москви, зауважив, що в Україні «вщент знищили жидів і вірмен ..., що в ній зовсім немає іновірців, а самі лише православні – вірні та побожні». Щоправда, до таких свідчень Павла Алепського варто поставитися критично, адже навряд чи після кількох років громадянської війни в Україні було райське життя для православних.

Проте, як відомо, Зборівський мир не розв'язав усіх суперечностей війни. Нерестрове козацтво мало поверталася до холопства. Це викликало чергове загострення в українсько-

¹ Сума викупу становила 24 тис злотих. Очевидно, що татар не задовольнила сума викупу. Під стінами Замостя вони влаштували справжній східний базар невільників, на якому продавали єврейських бранців.

польських відносінах. Шляхтичі, які поверталися до своїх спалених маєтків, вдавалися до жорстокої помсти своїм холопам, а євреї створювали озброєні загони самооборони. Незабаром війська польського короля завдали поразки Б. Хмельницькому. За Білоцерківським мирним договором 1651 р. євреям поверталось право проживання на всій території Війська Запорізького, у тому числі й у Київському воєводстві, що контролювалося козаками: *«Жиды, – зазначалося у цьому договорі, – как прежде, были обывателями и арендаторами в имениях его королевской милости, и в имениях шляхты, так и теперь должны быть»*.

Однак війна не завершилася. У 1654 р. Брацлавщина, Чернігівщина та Київщина опинилися під протекторатом Москви. Розпочалася війна Московського царства проти Речі Посполитої. Вторгнення московських військ і козацьких загонів на територію Литви і Білорусії завдало нового лиха для місцевого єврейства впродовж 1654–1656 рр., внаслідок чого чимало євреїв загинуло або потрапило у московський полон.

Отже, криваве десятиліття 1648–1658 рр. поглинуло десятки тисяч євреїв Речі Посполитої. Однак справжньою трагедією для євреїв стало їх винищення загонами Б. Хмельницького у 1648–1649 роках. Проте у сучасній історіографії й дотепер точаться гострі дискусії щодо загальної кількості загиблих євреїв за роки Хмельниччини. Одні історики зазначають про щонайменше 100 тис. убитими¹. Інші вважають, що від козацьких погромів загинуло не більше 20 тис. євреїв².

¹ За словами сучасних українських істориків Я. С. Хонігсмана та А. Я. Наймана, у 1648–1658 рр. загинуло від 100 до 180 тис. євреїв. На думку відомого ізраїльського історика Ш. Етінгера, з 51 тис. євреїв, які тоді проживали на українських землях Речі Посполитої до початку Хмельниччини, залишилося не більше 20 тисяч осіб.

² За припущеннями сучасних американських дослідників П.-Р. Магочія і Й. Петровського-Штерна, «із 80 тис. євреїв, що жили на той час на теренах Східної Польщі, від 14 до 18 тис. загинуло і приблизно тисячу примусово направили у православ'я. Ще кілька тисяч стали біженцями, включно з орієнтовно тисячею бранців кримськотатарського війська...».

Та навіть остання цифра катастрофічна, як для цивільного населення за дворічний період війни.

При вивченні цього питання важливо звернутися до джерел з історії лихоліття єврейського народу, зокрема до відомих хронік Н. Гановера, Меєра зі Щебржешина, Ш. Гакогена та інших очевидців і сучасників тих подій, аби збагнути відчутні втрати серед єврейського населення, яке опинилося у вирі українсько-польської війни 1648–1649 років¹. Звісно, що аналіз вищезазначених хронік вимагає критичного підходу, ґрунтовного і виваженого дослідження, але деякі моменти, висвітлені хроністами, мабуть, не викликають у сучасних дослідників особливих заперечень². Проте слід мати на увазі, що проблема визначення кількості загиблих євреїв у 1648–1649 рр. залишається відкритою для наступних досліджень, особливо, польських, українських та єврейських істориків.

Незважаючи на певні розбіжності науковців в оцінках кількості жертв серед єврейського населення упродовж Хмельниччини, на жаль, можна стверджувати про масову загибель єврейського населення Речі Посполитої у середині XVII століття. Наприклад, на Лівобережній Україні єврейські громади у 1650-х роках взагалі зникли, а на українських землях Польсько-Литовської держави залишилося не більше 10 % від їх

¹ Наприклад, за Н. Гановером, у Тульчині було вбито 1,5 тис. євреїв, але за іншими свідченнями – 6 тисяч осіб. На думку Ш. Гакогена, у 1648–1649 рр. загинуло понад 100 тис. євреїв, з яких лише у Полонному вбито 10 тис. євреїв, що збігається з аналогічними повідомленнями у хроніці Н. Гановера (див. вище). Стисла хроніка Меєра зі Щебржешина з'явилася одразу після подій 1648–1649 рр., а отже, стала, крім поминальних молитов євреїв, першим оприлюдненим свідченням про трагедію українського єврейства. Автор хроніки був очевидцем єврейських погромів у Щебржешині, Бомашові, Хелмі, Тарнограді та інших польських містах і містечках.

² Факти трагічних подій у Тульчині, висвітлені у хроніках Н. Гановера і Меєра зі Щебржешина, збігаються або повторюються в інших хроніках і спогадах.

довоєнної кількості¹. Багато з українських євреїв внаслідок війни мігрували до Литви і власне до Польщі. Заможні єврейські родини попрямували до країн Центральної та Західної Європи. Проте були й хрещені євреї, які залишилися на місці або ставали повноцінними учасниками правових відносин у тих державах, де вони похрестилися.

Варто зауважити про соціальний статус хрещених євреїв, які, зазвичай, ставали частиною того середовища, в якому жили. Зарахування євреїв-вихрестів до лав козаків було поширеним способом їх адаптації щодо нових умов після Катастрофи, внаслідок якої вони втратили свій попередній статус. Наприклад, якийсь єврей Хамін, котрий виявив бажання стати православним, упродовж свого перебування у Московському царстві, до якого його було вивезено разом з іншими євреями під час російсько-польської війни 1654–1667 рр., став нижегородським стрільцем.

У травні 1650 р. на українських землях Речі Посполитої перебував венеціанський посол А. Віміно, котрий пригадував, що «він бачив двох єврейок незвичної краси, котрі були повінчані з двома брутальними мужиками, які примушували їх носити на шиї святі знаки, а також ходити до церкви, хоча єврейки не були хрещеними, але в іншому їм була надана свобода щодо дотримання своїх обрядів». Очевидно, що спостереження італійця підкреслювали не лише те, що козаки не дотримувалися традиційних вимог церкви щодо шлюбу, мали «страшних і підстаркуватих дружин, тоді, як гаяли час із молодими та красивими», але й те, що сама церква особливо не виступала проти такого глуму над таїнством шлюбу.

Євреї-вихрести зберігали своє становище і майно, про що засвідчують тогочасні актові, судові книги, мемуарна й епістолярна література. Так, московському царю Олексію Михайловичу доповідали про те, що «у Замості Хмельницький

¹ Напередодні Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у Речі Посполитій проживало, за різними оцінками, від 170 до 480 тис. євреїв, на українських землях Польсько-Литовської держави – не більше 50 тис. осіб.

узяв князя Вишневецького у полон, а ляхів побив. Багато ж з жидів хрестилося і живе тепер у містах разом із козаками». Аналіз документів козацької адміністрації, зокрема реєстрів Війська Запорізького, засвідчує низку прізвищ єврейського походження – Жидовець Василь, Жидовкін Іван, Жидовчин Василь, Коган Трохим, Лейба Васько, Іван Перехрист тощо.

На початку 1660-х рр. група хрещених євреїв жила у Слуцьку. Очевидно, що православними християнами вони стали внаслідок російсько-польської війни 1654–1667 рр., але їхнє хрещення, мабуть, не було щирим. Наприклад, у 1668 р. случький архімандрит Феодосій Васильович жалівся місцевому шляхтичу Б. Радзівілу на повернення до іудаїзму багатьох євреїв-вихрестів. За словами архімандрита, одна з єврейко-християнок вийшла заміж за «москаля», але вмовила його дозволити їй виїхати з Московської держави разом з його сестрами та дітьми. Вона повернулася до Слуцька, де знову стала юдейкою, і відтоді, зазначав православний священик, разом з усіма її родичами деє переховувалася у євреїв міста.

Найбільше постраждали від козацьких погромів єврейські ремісники, *кабцани* (жебраки), хворі, жінки, діти та старі, які не могли уникнути насильства. Вони не мали коней, возів, не було куди тікати. Так було у Бресті, Любліні та Пінську. Ті, хто зміг урятуватися, незабаром поверталися до своїх зруйнованих і пограбованих містечок, але не тому, як зазначають деякі сучасні дослідники, що все, мовляв, «заспокоїлося», а тому, що для повеніряння у них уже не було ані засобів, ані сил. Десятки тисяч українських євреїв, як зазначав відомий радянський історик С. Я. Боровий, знайшли притулок у Німеччині, Османській імперії, Італії та Голландії.

Після єврейських погромів у синагогах Речі Посполитої, крім установленого посту, було оголошено про трирічну жалобу. З цього приводу Литовський ваад у 1650 р. ухвалив відповідне рішення. «У ці сумні часи, – йшлося у постанові Литовської єврейської ради, – усі бачили наші великі нещастя і негаразди, і які гіркі страждання впали на увесь дім Ізраїльський. Багато десятків тисяч євреїв були вбиті (бог помститься за їхню кров, яка була пролита немов вода). Тому

будь-хто нехай буде просякнутий співчуттям і пристане до жалоби з приводу тяжкого лиха». Під загрозою прокляття заборонялося вдягати пишні сукні, прикрашені золотом або сріблом; хутра, крім «жіночої шуби як святкового та суботнього одягу»; «нашивати золоті та срібні галуни», прикрашати себе «золотими ланцюжками та намистами з перлів»; суворо заборонялося запрошувати на весілля понад 50 гостей; у жодній єврейській хаті, навіть для привітання наречених, на повинно чути звуків музики упродовж року... Очевидно, що така сувора регламентація жалоби мала на меті не лише дотримання ритуальних обрядів поминальної служби, але й обмеження публічної демонстрації коштовностей заможного єврейства, щоби убезпечити його від природних заздрощів з боку інших євреїв, а особливо неєвреїв, що вочевидь загрожувало новою трагедією.

Отже, повстання Б. Хмельницького, яке розпочалося навесні 1648 р., характеризувалося кривавим протистоянням українських козаків і польської шляхти. Визвольна війна українського народу супроводжувалася знищенням чиновників польської адміністрації, шляхти і євреїв; розоренням поміщицьких маєтків, католицьких храмів і монастирів. Цікаво, що жертвами Хмельниччини були не лише поляки та євреї, але й православні мешканці українських земель, а саме: селяни, ченці і міщани. Так, відомо про напади козаків на православне населення міста Острог. Очевидно, що розлючені козацькі загони однаково грабували як єврейські, так і християнські оселі. Зокрема, у своєму листі М. Небаба, загін якого захопив Ковель, закликав козаків убивати як міщан, так і поляків. Очевидно, що євреї потерпали від цієї війни найбільше від усіх. Численні контрибуції, які накладалися на єврейські громади окупованих міст, юдофобія місцевого населення, масові вбивства євреїв, погроми, до яких вдавалися, звісно, не тільки козаки, але й татари, поляки, росіяни, – усе це становило суть трагічних подій Хмельниччини.

Десятиліття козацьких погромів XVII ст. глибоко закарбувалися в історичній пам'яті східноєвропейських євреїв¹. У роки Першої світової війни загроза відтворення подій відомого лихоліття на окупованих Російською імперією землях Австро-Угорщини змусила австрійських євреїв, які в принципі не знали що таке погроми, втікати подалі від козацьких частин російської армії.

Зрештою, єврейське населення Речі Посполитої зазнало нових утрат упродовж польсько-шведської війни (1655–1660 рр.), в результаті якої шведи окупували більшу частину Польщі. Це викликало антишведське повстання поляків під проводом С. Чарнецького, яке супроводжувалося масовими погромами єврейського населення. Політика знищення лютеран і євреїв як зрадників Речі Посполитої, де б вони не були, активно заохочувалася. На початку війни багато хто з євреїв Великої Польщі, рятуючи своє життя від шведів, утік до Сілезії. Вони звернулися до імператора Фердинанда III з проханням надати їм у Сілезії притулок. Імператор не дав відповіді, і євреї, фактично вже перебуваючи в Сілезії, знову надіслали йому листа від 19 серпня 1655 р., в якому описали своє становище після вторгнення шведів і ще раз попросили в нього дозволу залишитися в Сілезії, чеських землях і Австрії. За кілька днів до надіслання цієї петиції Фердинанд III отримав від сілезької управи клопотання від 31 липня 1655 р. на підтримку прохання євреїв. 22 серпня він таки дозволив євреям з Великої Польщі посилитися у Сілезії, але за умови, якщо вони не зосереджуватимуться в одному місті, а порозселяються по численних містечках.

Незабаром у Сілезії з'явилися євреї, які втікали від польської армії. У 1656 р. польські війська винищували цілі єврейські громади, звинувачуючи їх у співробітництві зі

¹ Пам'ять про події 1648–1649 рр. знайшла широке, стає й глибоке віддзеркалення в єврейській літературі, в усіх її жанрах і мовах аж до Другої світової війни. Зокрема, до історії сумних подій зверталися у своїй творчості відомі єврейські письменники XIX – XX ст.: Ш. Й. Агнон, О. Цедербаум, Шолом Алейхем, Х. Н. Бялик, С. Ан-ський та інші.

шведами. На думку сучасних польських дослідників З. Гульдона та Я. Віячки, тоді було вбито близько 3,5 тис. єврейських родин.

Після Андрусівського миру 1667 р. територія, в межах якої заборонялося проживати євреям, збільшилася. Вона охоплювала ту частину Лівобережної України, яка потрапила до складу козацької автономії у Московському царстві. На решті земель Речі Посполитої була відновлена діяльність єврейського самоврядування. За клопотанням Вааду 2 травня 1650 р. польський король Ян Казимир дозволив євреям-вихрестам повернутися до своєї попередньої віри. Водночас була скасована заборона торгівлі під час християнських свят і підтверджені майже усі привілеї євреїв. Згодом більшість із тих євреїв, хто був змушений утікати від жахів війни, повернулися додому, але туди, де не було козаків. Наприклад, активне відновлення єврейських громад відбувалося на Поділлі, особливо після того, як ці землі у 1672 р. тимчасово (терміном на 29 років) опинилися у складі Османської імперії внаслідок війни Речі Посполитої з Туреччиною.

Внутрішня політика польської та турецької адміністрацій сприяла тому, що кількість єврейських громад у Східній Європі в середині XVIII ст. очевидно було відновлено, а єврейське населення поступово збільшувалося. Наприклад, якщо до Хмельниччини на українських землях Речі Посполитої проживало близько 40 тис. євреїв, то у 1765 р. – майже 150 тис. осіб. Загалом у Речі Посполитій у другій половині XVIII ст. налічувалося не менше 750 тис. євреїв.

Август II, котрий вступив на польський трон після смерті Яна III Собеського у 1697 р., виявив свою прихильність до євреїв і надав їм пільги. Однак його влада виявилася надто слабкою. У 1717 р. сейм зобов'язав польських євреїв «вдаватися до матеріальних жертв» стосовно держави: подушний податок було збільшено вдвічі. Хоча сейм і підтвердив минулі постанови стосовно недоторканності особистості та житла (воєводам і старостам було наказано захищати майно та особистість євреїв), католицьке духовенство не звертало особливої уваги на королівські закони та посилювало переслідування євреїв. Особливою підступністю відзначалися єзуїти, які зазвичай були

ініціаторами й організаторами нових юдофобських процесів. Євреїв звинувачували у чаклунстві та ритуальних убивствах. Зокрема, резонансні судові процеси проти євреїв відбулися в Сандомірі у 1710 р., Познані (1736 р.), Заславі (1747 р.), Житомирі (1753 р.) та Ямполі (1756 р.).

Мабуть, найвідомішим у XVIII ст. став судовий процес, який розпочався в Сандомірі в 1710 р. і закінчився в 1713 р. стратою трьох євреїв. Судовий процес у Заславі, де у середині XVIII ст. проживала найбільша на Волині єврейська громада (близько 2 тис. осіб), був оповитий драматичними епізодами і легендами, зокрема, про відомого волинського магната, герцога П. Сангушка, котрого нібито тривалий час переслідували привиди замордованих євреїв. Щоправда, коли представники однієї з єврейських громад поскаржилися П. Сангушкові, що не можуть отримати землю під цвинтар, наляканий шляхтич негайно наказав задовольнити їхню вимогу.

У справі про ритуальне вбивство в Ямполі, що на Волині, за особистої участі відомого литовського поміщика К. Радзівіла, звинуватили 15 євреїв, яких через відсутність прямих доказів у вчиненні злочину судді відпустили. Проте, за наполяганням єпископа Брестського та Луцького Ф. Кобельського, судовий процес відновили і обвинувачених після завданих тортур примусили дати неправдиві свідчення. Одному з обвинувачених Я. Зелеку вдалося втекти з в'язниці. Литовський ваад чотирьох земель відрядив його до Римського папи, аби він звернувся з проханням захистити євреїв від обвинувачень у ритуальних вбивствах. Я. Зелеку вдалося зустрітися з Бенедиктом XIV, який у відповідному листі зазначав про несправедливі звинувачення проти євреїв не лише на ямпільському процесі, а й у Шепетівці, Заславі, Житомирі. Втручання Римського папи стало своєчасним і, мабуть, ефективним засобом проти нових ритуальних процесів. Новий папа Климент XIII також засудив переслідування євреїв на релігійному ґрунті, адже, на його думку, немає жодних доказів того, що «євреї додають людську кров до маці (прісного хліба)».

Втім, за наказом єпископа Брестського та Луцького, католицькі священники мали слідкувати за тим, аби християни

не служили в єврейських родинах, а євреї не влаштовували масові свята на Пурім, не тримали християнських «мамок», не освітлювали вночі синагоги, не розмовляли, а тим більше не спілкувалися з хрещеними євреями, щоб не зваблювати їх до іудаїзму. Євреям заборонялося зводити синагоги поблизу костьолів. Узагалі будівля синагоги не могла бути вищою за костьол. Євреям заборонялося перебувати на вулиці під час релігійних процесій католиків тощо. Також помітним юдофобом був єпископ Віленський Я. Турчинович.

У 30-х роках XVIII ст. на українських землях Речі Посполитої виник гайдамацький рух українських селян, який супроводжувався жорстокими переслідуваннями євреїв. Селяни поширювали чутки про те, що, мовляв, російські війська мають грамоти, які дозволяють винищувати євреїв і панів. Насправді, як відомо, до Речі Посполитої російська армія була відправлена для боротьби за польський престол, який звільнився після смерті Августа II. Селянське повстання охопило Київське і Брацлавське воєводства. Загони гайдамаків на чолі з Верляном, Гривою, Жилою, Ведмедем розорювали маєтки польської шляхти, вбивали євреїв і спалювали синагоги.

Восени 1734 р. Грива увійшов до Вінниці та у Броди, де спалив церкви, монастирі та синагогу, вбивав євреїв. У 1736 р. гайдамаки влаштували справжню різанину поляків та євреїв у Паволочі, Меджибожі, Мурахві, Рашкові. Отаман гайдамацького загону В. Вошило у 1740-х роках у своєму зверненні до селян зазначав, що метою його повстання було «знищення жидівського народу та захист християнства», але зовсім не виступ проти шляхти. «Я покладаюся на милість Божу, а тому закінчу цю священну війну проти невірних», – зауважував В. Вошило.

Зрештою, наприкінці 1760-х років гайдамаччина досягла своєї кульмінації у Коліївщині. Її приводом стала Барська конференція шляхти, яка виступила проти рівноправності політичних і релігійних дисидентів (православних) у країні. Проти конфедератів виступила російсько-польська армія. Захист православних українців організував ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський, котрий своїми поїздками і

письмовими зверненнями підтримував у народі віру у боротьбу проти покатоличення і полонізації українських селян. Його тісні зв'язки із Запорізькою Січчю підтверджували його прагнення. Водночас Значко-Яворський переконав Катерину II у тому, аби Російська імперія заступилася за православних у Польщі.

Останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський, котрий не мав достатніх сил для боротьби проти бунтівної шляхти (конфедератів), звернувся за допомогою до Російської імперії. На Правобережну Україну вступив російський корпус генерала М. Кречетнікова. Гайдамаки також розраховували на підтримку російських військ. Колишній чернець Мотронинського монастиря М. Залізняк на чолі багатотисячного загону гайдамаків рушив на Умань з метою звільнення «від ляхів» Жаботина, Сміли, Черкас, Корсуня, Канева та Богуслава. Водночас М. Значко-Яворський поширював серед селян «Золоту грамоту» Катерини II, яка начебто була видана кошовому отаману П. Калнишевському. Згідно з цією підрубкою, «Максиму Залізняку, полковнику і командуючому в наших землях Низового Запоріжжя наказуємо вступити до Польщі, аби знищити за Божою волею усіх ляхів і жидів, хулителів нашої святої віри». Незабаром козацькі загони Залізняка, Неживого та Швачки під впливом «монаршого благословення» влаштували справжню різанину «хулителів віри».

Так, загони Залізняка взяли в облогу Умань, де приживало близько 450 євреїв. Це укріплене місто графа Ф. Потоцького не вперше зазнавало нападів гайдамаків, які у 1749 р. спалили місто, а поляків і євреїв убили. У червні 1768 р. в Умані сховалися близько тисячі поляків і євреїв, які рятувалися від Залізняка, якого було проголошено гетьманом України. Населення Умані на чолі з комендантом міста Р. Младановичем готувалися до захисту. Р. Младанович наказав уманському полковнику І. Гонті виступити зі своїм загonom козаків проти Залізняка, але той перейшов на бік повсталих, незважаючи навіть на щедрі подарунки, які він отримав від місцевих євреїв. 18 червня 1768 р. Гонта і Залізняк увійшли до Умані, мабуть, не без допомоги Р. Младановича, якому Залізняк пообіцяв не

чіпати поляків. Близько трьох тисяч євреїв сховалися у місцевій синагозі. На чолі з Л. Шаргородським і М. Менакером вони спробували чинити опір гайдакам, які почали обстріл синагоги з гармат. Синагогу було зруйновано, а всіх її захисників убито. Уманська різанина тривала три дні, внаслідок якої було знищено близько 20 тис. поляків та євреїв, у тому числі й Р. Младановича, котрий перед своєю загибеллю нагадав Гонті про його обіцянку не чіпати поляків. На це Гонта начебто відповів: «Але ж і ти зрадив євреїв, коли пообіцяв їм не видавати їх мені». За словами ченця Уманського Василянського монастиря, який був свідком трагедії 1768 р., «страшно було бачити євреїв, які плавали у власній крові без рук, без вух, понівечених, яких добивали селяни, які зібралися тут із сусідніх сіл..., тут навіть жінки, які запалені прикладом чоловіків, палицями, лопатами, серпами різали та вбивали».

На загадку про жертв уманської різанини місцеві євреї аж до початку ХХ ст. тримали піст скорботи.

Водночас єврейські погроми тривали у містечках Граново, Животове, Тульчині, Дашево. Рятуючись від смерті, євреї сховалися у Балті, половина якої належала туркам, але загони гайдамаків на чолі з учасником уманської різанини отаманом Шило вдерлися до міста та винищили всіх євреїв. Унаслідок гайдамаччини сотні єврейських містечок України було спалено, а євреїв – убито.

Проте у сучасній історіографії немає точних даних про кількість євреїв, які загинули упродовж Гайдамаччини. Деякі дослідники зазначають про 60 тис. євреїв, але інші вважають таку кількість убитих надто перебільшеною. Зокрема, сучасний український історик К. Каустов писав, що міфологізація гайдамаччини в історичній свідомості пов'язана зі спробами російської історіографії напередодні другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. показати місію російської влади як визволительки євреїв від «страшного погрому». У такий спосіб Російська імперія для польських євреїв поставала б у ролі гаранта їх майбутнього існування. Взяття у 1768 р. загонами Гонти та Залізняка Умані подавалися як масові вбивства мирного єврейського населення, що, мовляв, навіть великі гроші

заради викупу не допомагали... Проте, на думку К. Каустова, повідомленням навіть єврейських хроністів з цього приводу, не варто довіряти. За переписом населення Умані 1765 р., у місті проживав 301 єврей, а через 10 років перепис зафіксував 277 євреїв (дивна цифра, адже у 1770 р. населення Умані було винищено чуюмою). Статистичні хиби в єврейському мартиролозі Коліївщини, як і у випадку з Хмельниччиною, були наслідком суб'єктивного сприйняття очевидців драматичних подій, а отже, як нам видається, ще потребують комплексного наукового дослідження.

Цікаво, що гайдамацький рух як «спосіб здобуття засобів до існування» привертав до загонів гайдамак не лише українських козаків і селян. В офіційних документах 1767 р. згадувалося про те, що «гайдамаки не з одних запорожців складаються, але поміж ними – природні поляки, жиди, волохи та неспокійні представники інших народів». Після придушення Коліївщини у судових актах зазначалося навіть про загін гайдамаків-євреїв, що складався з 10 осіб і діяв у 1770 роки. Водночас його учасники дотримувалися усіх єврейських традицій.

На думку сучасного українського дослідника І. Кривошеї, єврейська громада Умані у 1784 р. порівняно із 1768 р. зросла втричі і налічувала 987 осіб. На початку 70-х років XVIII ст. була створена Єврейська Уманська торговельна компанія, яка займалася не лише торговельними відносинами із запорожцями, але й наймала їх для охорони торговельних караванів. Кошовий отаман П. Калнишевський особисто подякував уманському кагалу за подарунки і запрошував єврейських купців на Запоріжжя. А уманські євреї подякували запорожцям за те, що вони врятували їх від розбійників. Навіть гайдамаки зберігали життя тим із євреїв і поляків, які переходили до православ'я. Так, М. Залізняк особисто зустрічався з групою уманських євреїв, які погодилися на хрещення та були охрещені.

Проте ситуація, в якій опинилися тисячі польських євреїв після Гайдамаччини, насправді, була критичною. Польський король навряд чи вже міг їх захистити, а шляхта була надто заклопотана політичними справами країни, яка занепадала, аби

перейматися єврейськими... «Оскільки євреї чинять містам і міщанам неприпустиму кривду та забирають засоби для життя, — йшлося у постанові Варшавського сейму від 1768 р., — ухвалюємо, аби євреї у всіх містах і містечках, де вони не мають особливих, конституційних привілеїв, поводитися відповідно до договорів, які були підписані з містом, не брали собі більше прав під загрозою суворої кари». Отже, міські євреї потрапили у повну залежність від магістратів, хоча у випадку непорозуміння між магістратом і євреями у конфлікт мав утрутитися королівський комісар, аби відбулася «справедлива» угода. Однак євреї фактично були змушені залишати міста, якщо магістрат відмовлявся укладати з ними угоду.

Важливою була думка відомого канадського історика українського походження І. Лисяка-Рудницького, який писав, що «трагічні події Коліївщини 1768 р. залишили глибокий слід у свідомості обох суспільств і мали вплинути на уяву польських, українських, російських і єврейських письменників у ХІХ столітті. Постійний неспокій на польській Україні відкривав можливість Росії втручатися у справи Речі Посполитої. Росія, з одного боку, взяла на себе роль захисниці православної віри, гнаної з боку польської шляхти, але з другого — надала військову допомогу полякам проти повсталих українських селян...». І. Лисяк-Рудницький справедливо зауважував, що гайдаки були жертвами «соціального й релігійно-національного гніту, проти якого повстали... Для євреїв гайдаки були вбивцями. Але в очах українців гайдаки були месниками за народну кривду й борцями за волю, тоді як євреї — представниками системи несправедливості й деградації»¹.

У середині ХVІІІ ст. у Речі Посполитій посилюлися відцентрові тенденції. Польський сейм ставав усе більш слабким

¹ Наприклад, у поемі Т. Г. Шевченко «Гайдаки» систему експлуатації єврейськими факторами українських наймитів втілено в образі галайди «сироти Яреми» — злидні, колишнього козака (селянина) без власного житла і засобів для існування: «Отак уранці жид поганий / Над козаком коверзував. / Ярема гнувся, бо не знав, / Не знав, сіромаха, що вирости крила, / Що неба достане, коли полетить, / Не знав, нагинався...».

у політичному сенсі, який вже не контролював ситуацію в країні. Представники польської шляхти вимагали скасувати *liberum veto* (одноголосність у сеймі). Шляхта виступала за те, щоби євреї сплачували податки без участі ваадів, за допомогою урядових чиновників, що, на думку депутатів сейму, збільшило б прямі надходження до польської скарбниці. У червні 1764 р. сейм ухвалив рішення про скасування ваадів і встановлення розміру подушного податку з кожного єврея у розмірі двох злотих, який сплачувався кожною єврейською громадою пропорційно до кількості євреїв. З метою визначення загальної суми оподаткування було вирішено переписати усіх єврейських підданих Речі Посполитої.

Отже, центральні органи місцевого самоврядування польських євреїв, які існували майже 200 років, були скасовані.

У другій половині XVIII ст. процеси у справах ритуальних убивств припинилися навіть у Польщі. Їх поступове зникнення значно пов'язане з позицією Римського папи, який на початку 1760-х рр. засудив практику безпідставного обвинувачення євреїв у ритуальних убивствах, а також зі скасуванням у 1776 р. польським сеймом застосування тортур у судочинстві. Хоча традиції ранньомодерної польської юдофобії, за якою «немає свободи без *liberum veto* та єврейської маци без християнської крові», залишалися вельми стійкими й у наступному столітті на теренах колишньої Речі Посполитої.

Водночас традиційна система управління єврейськими громадами поступово занепадала. Авторитет ваадів похитнувся до відомої постанови сейму 1764 р. внаслідок гострої внутрішньої боротьби, що точилася поміж євреями, які потерпали від диктатури ваадів. Частими ставали випадки звернення євреїв до магістратів або центральних органів влади із проханням про захист від свавілля ваадів. Вплив кагалів на соціально-економічне життя польського та литовського єврейства значно послабився. Кагал, який донедавна міг урегулювати економічну конкуренцію між євреями через

хазак¹, був нездатним забезпечити їм суттєву підтримку. Особливо це стосувалося *ішувників* (єврейських орендарів, які проживали окремими родинами у селах). Вони прагнули звільнитися від обов'язків сплачувати громадські податки, а отже, дискредитували авторитет кагалів.

Послаблення впливу кагалів призвело до зміни самої системи оподаткування, адже збирати прямі податки з прибутку або з капіталу було важче. Частка прямих податків у бюджеті громади зменшувалася. А значення непрямих податків (*коробкового збору*) збільшувалося. Зокрема, *коробкою* обкладалися предмети споживання, передусім м'ясо, оскільки система нагляду за ритуалом забиттям худоби (*кашрут*) була важливою статтею прибутків єврейських громад. Однак усі непрямі податки були важким тягарем для широких верств єврейського населення.

Зростало незадоволення політикою єврейської олігархії, яка допомагала польській адміністрації та шляхті грабувати єврейський народ, адже верхівка ваадів і кагалів отримувала певну частину з податків. Численна тогочасна література різко критикувала єврейську буржуазію за те, що вони, навчені легковажною поведінкою шляхти, зводили собі пишні «палаці, садиби й парки». Тоді як єврейські олігархи змагалися один з одним у гонитві за статками, єврейські маси пропадали у злиднях.

Внутрішні суперечності, що загострилися у багатьох громадах унаслідок конфліктів між родинами або групами, які сперечалися за владу у кагалах, усе більше набували рис

¹ За єврейським звичаєвим правом, судочинством (*мішпат іври*), спосіб набуття права на володіння майном; засіб доведення (або спростування) права на володіння майном; обґрунтування обставин справи на тлі фактичних або юридичних даних. У середньовіччі євреї орендували землю або підприємство у християн, які зазвичай штучно завищували орендну плату. Якщо єврейський орендар стверджував, що орендна плата була надвисокою, то господар його виганяв і надавав оренду іншому єврею. Для того, щоби уникнути непорозуміння між євреями-орендарями, *хазака* забороняла оренду для наступного єврея без узгодження усіх обставин справи із попереднім орендарем-євреєм.

соціального характеру. Простолюди, які приєднувалися до тієї чи іншої олігархічної групи, ставали чинником у політичній боротьбі. Їх суспільний вплив у громаді набував усе більшої ваги.

Єврейська олігархія прагнула нейтралізувати критику своєї політики та відновити авторитет влади кагалів. Були ухвалені постанови кагалів проти «пліткарів» і тих, хто глузував над «поважними людьми міста або громади», заборонялося «інтригувати з товаришами проти авторитету й діяльності семи керівників міста» (загальновживана назва обшинного керівництва) тощо. Проте, усе це особливого успіху не приносило.

Осередками опозиції політики кагалів були ремісничі цехи, які мали власні релігійні товариства на чолі з рабином. Такі об'єднання єврейської бідноти існували раніше, але у XVIII ст., за умови гострої соціальної боротьби, їхня діяльність набувала політичного змісту. Кагал намагався контролювати громадську активність ремісничих цехів у спосіб традиційного права призначати туди своїх старост. Але бажаного результату кагали не отримали. Виборче право, і без того обмежене, звузилося ще більше. Лише невеликий відсоток членів громади обирав виборщиків, які згодом призначали посадових осіб у кагалі. У деяких місцевостях зберігалися постанови, за якими ремісникам взагалі заборонялося брати участь у виборах.

Отже, єврейське суспільство розкололося навпіл: з одного боку панівна група єврейської олігархії, а з другого – маса єврейського простолюду, яка животіла у злиднях. Суперечності між цими соціальними групами дедалі загострювалися, що зрештою призвело до послаблення влади кагалів. Водночас кривава хвиля єврейських погромів за часів Хмельниччини та Гайдамаччини, внаслідок чого загинуло близько 50 тис. євреїв, відновлення практики судових процесів з ритуальних убивств у Польщі та Литві, занепад державності Речі Посполитій, посилення політичної боротьби всередині єврейських громад призвели до глибокої кризи традиційного єврейського суспільства у XVIII ст., зумовили необхідність реформування його соціального та релігійного життя.

Євреї на теренах Російської держави

У перші роки після смерті Івана IV Грозного заборона на проживання євреїв у Московському царстві зберігалася, хоча суворою вона вже не була. Так, у 1584 р. євреї були у складі литовського посольства до Москви. Значно збільшилася їх кількість у Московській державі в період Великої смуги (1604–1613 рр.). Зокрема, євреї супроводжували Лжедмитрія I в його поході на Москву, а Лжедмитрій II (Богдан Шкловський) був вихрестом з євреїв, який служив у свиті Лжедмитрія I. У листі царя Михайла Романова на ім'я французького короля Людовіка XIII повідомлялося про те, що після втечі Лжедмитрія II з Тушино там були знайдені Талмуд, єврейські молитовники та різні рукописи давньоєврейською. Проте у сучасній історичній літературі є думка, що чутки про єврейське походження Тушинського крадія поширювали прихильники Романових, щоби дискредитувати режим Лжедмитрія II. Справді, у складі польських інтервентів і навіть у загонах українських козаків було чимало євреїв. Зокрема, з респонсу рабина Магарама з Любліна під назвою «Про похід польської армії в Росію» можна дізнатися про те, що «чимало євреїв попрямувало туди з горілкою та іншим крамом, аби продавати воїнам».

Смуга різко посилила у Московському царстві ненависть до іноземців узагалі і євреїв зокрема. У православному середовищі думка Івана IV Грозного про те, що іудеї, мовляв, російських людей *«от христианства отводили и отравные зелья в наши земли привозили, и пакости многие людям нашим делали»*¹ у роки польської інтервенції набувала особливої гостроти. Водночас у традиціях московської ксенофобії з'явився новий стереотип єврея – «жида боговбивці»: мовляв, підступні жиди розіп'яли Христа, а один із них (Лжедмитрій II) навіть намагався стати православним царем.

¹ Цар, мабуть, натякав на судовий процес, який відбувся у Москві у середині 1550-х рр. у справі контрабанди мумій (див. тему 1).

Після завершення Смути польсько-литовські купці могли торгувати з московитами лише у прикордонних містах. Внутрішні регіони царства були для них закритими. Це стосувалося і євреїв. Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. чимало євреїв і поляків потрапили у російський полон. У 1635 р. було укладено Поляновський мирний договір, за яким московський цар Михайло Федорович наказав відпустити із Сибіру полонених поляків, які бажали повернутися на батьківщину. Тим із полонених поляків і євреїв, які вирішили назавжди залишитися у Московському царстві, Михайло Федорович наказав додати «їм хліба та грошей». Проте, коли у 1637 р. польський король Владислав IV звернувся до Михайла Федоровича із проханням дозволити приїхати до Москви королівському фактору Аарону Марковичу з Вільно, цар вимагав, аби замість єврея було відряджено католика, адже, за словами Михайла Федоровича, «жидів ніколи на Москві не бувало».

Отже, ставлення московитів до євреїв було гіршим, аніж до інших іноземців. Наприклад, у 1638 р. московському посольству у Речі Посполитій було доручено запропонувати польському королю заборонити його купцям завозити до Московського царства *«заповедные товары»*, а *«жидам отнюдь в Россию не въезжать»*. Зрештою домовилися про те, щоби *«жидов велеть пропускать с товарами, хотя не во все города, но только до Вязь и Свинска»*.

Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648–1649 рр., як уже зазначалося у першому питанні, а також, російсько–польська війна 1654–1667 рр. завдала євреям Речі Посполитої нових випробувань. У багатьох містах і містечках, які були захоплені московськими військами, євреїв грабували або вбивали.

Так, 3 вересня 1654 р. могильовські міщани добровільно відчинили міську браму перед московитами з тією умовою, *«чтобы жидаы в месте Могилеве жития никакого не имели»*. Олексій Михайлович, який особисто командував армією, задовільнив начебто прохання мешканців Могильова зі словами: *«А жидам в Могилеве не быти и жития никакого не имети»*.

Крім цього, було ухвалено рішення про розподіл єврейських будинків серед московитів і місцевими міщанами. Тих із євреїв Могильова, які відмовилися виконувати наказ нових правителів, було пограбовано білоруськими козаками К. Поклонського, котрий присягнув на вірність московському царю. Ось що писав з цього приводу могильовський хронограф Т. Сурта: *«Прежде, чем пришел Радзивилл¹ в Могилев, Поклонский, собрав откуда мог бездельников, поверив своей фантазии о том, что он обогатится грабежом, задумал вывести жидов как-будто в Литву и приказал всем жидам готовиться в дорогу. А они, выбираясь со своими скарбами, где могли прятали золотые дукаты, в хлебы запекали, женичины и дети в косы заплетали. Итак, выведя в Печерск, всех жидов приказал рубить, и в могилы побросали и много у них багатства понаходили. Много также в это время жидов, что остались, которые не пошли за Поклонским в Литву, покрестились, из которых и десятая часть не умерла в христианстве, снова потом иудеями стала».*

У 1654 р. євреї разом з поляками та білорусами майже три місяці захищали Вітебськ від 20-тисячної армії В. П. Шереметьєва, котрий взяв в облогу це місто. Після взяття Вітебська російсько-українськими військами у листопаді 1654 р. козаки пограбували всіх євреїв і насильно похрестили, а частину з них разом із поляками як військовополонених було відправлено на Поволжя. Як писав відомий рабин із Вільно, котрий був очевидцем тих подій, М. Рівкес, «банди росіян і козаків розсипалися по всій Литві, захопили Полоцьк, Вітебськ і Мінськ і грабували міста. Козаки знищували євреїв масами та грабували їх майно».

Цікавою була доля полонених поляків і євреїв, які опинилися у 1655 р. у Казані. Незважаючи на примусове хрещення єврейських військовополонених, більшість із них залишалися вірними польському королю та Речі Посполитій. Відомо, що у московських монастирях, особливо у Воскресенському, перебували євреї, стосовно яких патріарх

¹ Януш Радзивіл – Великий гетьман литовський, у 1654 р. командував литовською армією.

Нікон писав Олексію Михайловичу, що вони, мовляв, відновили свої обряди жидівські та розбещували молодих ченців. Поневіряння єврейських військовополонених припинилися у 1667 р., коли було підписано Андрусівську мирну угоду. Зокрема, у пункті 11 угоди зазначалося: *«Также и жидов тех, которые в веру русскую не крестились, всех с женами и детьми и с животными их, никого не тая, и к доставанию не принуждаючи, доброю верою в сторону его королевского величества добровольно остаться, то им вольно иметь быть. А которые польского и литовского народу женский пол и жидовки вышли замуж за русских людей и тем остаются в сторону его царского величества при мужех своих»*. Очевидно, що євреї скористалися зазначеною пільгою і багато хто з них залишилися у Московському царстві. Таку категорію єврейського населення Московської держави називали «присяжними жидами». Але прийняття присяги на вірність московському цареві та вступ до російського підданства вочевидь не передбачало хрещення. Хоча останнє, звісно, зумовлювало автоматичну емансипацію вихрестів.

Отже, «присяжні жиди» залишалися іудеями. Власне цим вони відрізнялися від тих із євреїв, які опинилися на загарбаних Москвою литовських і білоруських землях. Там від євреїв вимагали хрещення або вигнання. Цікаво, що за царювання Олексія Михайловича «присяжних євреїв» використовували у розвідувальних заходах. Зокрема, вони займалися «інформаційною розвідкою» стосовно Речі Посполитої, дізнавалися про військово-оперативну ситуацію на фронтах війни.

У другій половині XVII ст. у Московському царстві поживалася торгівля з єврейськими купцями. Власне московська скарбниця була зацікавлена у відносинах із євреями. Наприклад, у 1674 р. «Биховський євреянін» І. Ісаєв і «шкловський євреянін» С. Яковлев мали тісні контакти з Московською державою. І. Ісаєв кілька разів приїжджав до Москви із братом та іншими євреями, а також зі своєю матір'ю, яка, щоправда, померла у Москві. І. Ісаєв звернувся до царських

чиновників, аби вони відпустили його за «литовський кордон» разом із тілом матері.

У XVII ст. євреї вперше стали постійними мешканцями Москви, яка у допетровські часи поділялася на сотні та слободи – територіальні одиниці, які створювалися ремісниками, купцями, тобто людьми вільних професій. Серед відомих тоді слобод були: Басманна, Бронна, Гончарна, Денежна, Іконна, М'ясиницька, Хамовна тощо. Також слободи могли створюватися за принципом походження її мешканців. Зокрема, такими слободами були Грецька, Іноземна, Міщанська, Німецька, Ординська, Папська, Татарська тощо. У слободах могли жити лише певні групи міщан. Слободи поділялися на «білі» та «чорні». Мешканці «білих» слобод звільнялись від сплати міських і державних податків. «Чорні» підпорядковувалися Земському приказу, а отже, «тягнули» усі повинності на користь держави та міста. Загалом у Москві у XVII ст. налічувалося близько 150 слобод.

Мабуть, першими єврейськими мешканцями (хрещеними євреями) Москви були колишні польсько-литовські міщани, які добровільно (*«вышли собою на государево имя»*) оселилися у Міщанській слободі у 1677 році. Серед них були *«Матюшка Григорьев, да сын его Петрушка и брат его родной Федька Григорьев из Мстиславля»*. М. Григорьєва навіть обрали старостою слободи. Відомо про 176 євреїв, які у середині XVII ст. добровільно переселилися до Московії з Польсько-Литовської держави. Наприклад, одним із перших єврейських вихрестів, які оселилися у Москві був С. І. Коп'йов, котрий став підданим Московського царства у 1665 р., після підкорення Смоленська. Згодом С. І. Коп'йов став засновником відомої російської династії дворян Коп'йових. Зокрема, відомо, що донька С. І. Коп'йова Ганна Степанівна вийшла заміж за російського віце-канцлера П. П. Шафірова і стала баронесою Г. С. Шафіровою.

У ранньоімперський період історії Росії становище євреїв було невизначеним. Реформи Петра I євреїв не стосувалися, хоча відомо про думку першого російського імператора стосовно можливості надати євреям права на проживання в

Росії. Наприклад, упродовж свого перебування у складі «великого посольства» в Амстердамі у 1697 р. російський цар отримав пропозицію від місцевих єврейських купців дозволити їм торгівлю в Росії¹. Петро I тоді не погодився, але спроби не припинялися. У 1717 р. він планував створити компанію для гуртової торгівлі перським шовковим сирцем. До справи долучилися вірменські купці, але вочевидь у них не вистачило коштів. Тоді віце-канцлер П. П. Шафіров повідомив царю, що німецькі євреї готові інвестувати у справу розвитку торгівлі Росії з Персією 300 тис. рейхсталерів, але за умови, щоби їм дозволили заснувати власні банківські установи та синагоги у Москві та Архангельську. Петро I не заперечував, однак єврейські купці з Німеччини вимагали державних гарантій безпечності їх бізнесу в Росії, яких вони, мабуть, так і не дочекалися. Щоправда, серед друзів і соратників російського імператора було чимало євреїв-вихрестів (П. П. Шафіров, брати Веселовські, А. М. Девієр), а деяким іноземним підприємцям з євреїв навіть вдавалося відкрити власні справи у Москві² та Ризі³.

¹ За переказами очевидців, Петро I нібито отримав від амстердамських євреїв хабар у 100 тис. гульденів за сприяння їхній торгівлі у Росії. Тогочасний бургомістр Амстердама, колишній член Голландського посольства у Москві, відомий голландський підприємець і науковець М. Вітсен виступив посередником у російсько-єврейських перемовинах з цього приводу. Однак цар був змушений відмовитися від пропозиції голландських євреїв із такими словами: *«Господин Витсен, Вы знаете жидов и мысли моего народа: Я знаю их обоих. В рассуждении же последних ещё не время допустить жидам поселиться в моём государстве, скажите им моим именем, что я благодарю их за предложение их, но при том сожалею, что они хотят поселиться в России; ибо хотя они и почитаются искусными обманщиками в торговле целого света, однако сомневаюсь, чтобы удалось им в том у россиян»*.

² У 1712 р. голландський єврей А. Рут (Рот) заснував у Москві одну з перших сучасних аптек у Росії.

³ Фінансовим і торговим агентом російської скарбниці за Петра I був литовський єврей І. Гірш, який отримав виняткове право на проживання у Ризі, яка була закритою для проживання євреїв. Згодом

Політика Романових стосовно нечисельного єврейського населення Російської імперії була визначена у відповідних указах Катерини I (1727 р.), а також Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни (1740, 1742 і 1743 рр.). Проте Анна Іоанівна негласно дозволила жити при царському дворі деяким євреям, які за сприяння Е.-І. Бірона, надавали імператриці і герцогу грошові кредити. Зокрема, одним із таких кредиторів був фінансовий агент імператорського двору у 1727 р. Ісаак Лібман (Леві Ліпман), відомий банкір з Курляндії, який за свої фінансові послуги отримав від Романових титул обер-гофкомісара. Також при дворі Анни Іоанівни доживав свій вік особистий блазень Петра I, португальський єврей Ян д'Акоста.

За царювання Анни Іоанівни виконано останню в історії Росії страту через спалення. У такий спосіб у 1738 р. страчені смоленський купець Б. Лейбов і капітан у відставці О. А. Возніцин, котрий, за доносом дружини, нібито «відпав від православ'я і ганьбив церкву», а Б. Лейбов навернув його в іудейство і навіть здійснив над нещасним капітаном обряд обрізання¹.

його син З. Гірш став одним із перших євреїв, яким дозволялося жити у Петербурзі.

¹ У 1717 р. Борух Лейбов і кілька його єврейських слуг оселилися поблизу Смоленська у селищі Зверовичі, де згодом він збудував синагогу. Незабаром місцеві міщани поскаржилися до Сенату з приводу того, що, мовляв, Б. Лейбов збудував «жидівську школу» (синагогу) поблизу церкви Миколи Чудотворця, публічно ганьбив православну віру і навіть побив місцевого священника... За рішенням Святого Синоду, «жидівську школу» знесли, а «жидівські книжки» спалили. Смоленському архієрею доручалося провести досудове провадження з приводу «капостей» місцевих євреїв, а Камер-колегії рекомендовано скасувати доручення Б. Лейбова на митні відкупи й передати його «доброчесним християнам». «Справу Лейбова» нібито вдалося врегулювати і він у 1730 р. повернувся до Смоленська, проте архієрейське провадження несподівано «виявило» факти замаху Б. Лейбова та його дружини на ритуальне вбивство місцевої селянки М. Ємельянової. Згодом, упродовж своїх ділових поїздок до Москви, Б. Лейбов познайомився з Олександром Артемійовичем Возніциним, котрий захопився іудаїзмом і під впливом Б. Лейбова здійснив обряд

Варто зазначити, що при дворі перших Романових було чимало хрещених євреїв, які стали відомими російськими урядовцями, дипломатами і підприємцями, засновниками поважних дворянських родів¹.

На початку XVIII ст., мабуть, єдиними землями Російської держави, де могли перебувати і торгувати євреї були Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Смоленська губернія, Ліфляндія і Москва.

Формально на території Лівобережної України, яка після 1667 р. опинилася у складі Московського царства, євреям заборонялося проживати і торгувати, але у 1708 р. їм дозволено «їздити до Києва і продавати товари гуртом». Щоправда, урядове послаблення заборони на торгівлю в українських містах не стосувалося місцевого єврейства, кількість якого щороку зростало. Це змусило гетьмана Лівобережної України І. І. Скоропадського видати у 1721 р. універсал, за яким встановлювався штраф за нелегальне проживання євреїв у помешканнях християн.

Мабуть, українські землі Російської імперії приваблювали не тільки євреїв, але й кмітливих представників інших народів російської держави, адже тут дозволялося гуральництво та

обрізання, жив за приписами Талмуду. У 1737 р. О. А. Возніцина, Б. Лейбова та його зятя Шмерля за рішенням Московської синодальної канцелярії було заарештовано. Після допитів під тортурами вони визнали свою «провину». Сенат і Юстиц-колегія прагнули завершити досудове провадження у цій справі, але Анна Іоанівна вимагала негайного вироку. 15 липня 1738 р. за рішенням Юстиц-колегії О. А. Возніцина і Б. Лейбова було спалено на Адміралтейському острові Санкт-Петербурга. Цікаво, що смертний вирок стосувався лише «злочинного» ритуального обрізання О. А. Возніцина (хоча медичного висновку з цього приводу не було). Натомість навернення у «бусурманську віру» за тогочасними російськими законами не вважалося тяжким злочином.

¹ Наприклад, це віце-канцлер, президент Комерц-колегії, барон П. П. Шafirов; генерал-поліцмейстер Петербургу, граф А. М. Див'єр; поштмейстер, барон Ф. Аш; камердинер Петра I П. Вульф, брати Веселовські та інші.

вільний продаж горілки¹. Зазвичай дешева українська горілка потрапляла до великоросійських губерній контрабандою. Російські чиновники одразу не наважилися припинити незаконну торгівлю, адже вочевидь мали певний зиск від оборудок з продажу контрафактної горілки. Незаконними послугами єврейських шинкарів користувалися навіть ченці Києво-Софійського монастиря. Однак незадоволеними залишалися високопосадовці та місцеві купці-неєвреї, які прагнули позбавитися конкуренції. Зокрема, міщани Глухова жалілися на великоросійських «посадських людей», які, мовляв, понаїхали до України та «чинять нам великі кривди та різні збитки»².

Очевидно, що ті євреї, які могли відкупитися або мали впливових заступників, не лякалися примусового виселення з теренів України. Хоча більшість євреїв, які потрапляли до України з Польщі, були вкрай бідними та нужденними³. Гетьман Лівобережжя Д. Апостол запропонував російським урядовцям дозволити іноземцям, а також євреям приїздити на українські ярмарки, за умови, що вони придбаватимуть місцеві товари. Такий дозвіл було надано у 1728 р., але без права постійного проживання в Україні. Однак на практиці ця вимога ніколи не виконувалася. Тоді Д. Апостол був змушений у 1731 р. примусово виселяти єврейських крамарів, ремісників, кравців і шинкарів, але знову безрезультатно⁴. За переписом 1738 р. на

¹ Якщо у Речі Посполитій у першій половині XVIII ст. гуральництво залишалося монопольним привілеєм шляхти, то на Лівобережній Україні «курити вино» могли всі суспільні стани і верстви, у тому числі духовенство.

² У 1728–1734 рр. власне російським купцям заборонялося торгувати уроздамі на території Лівобережної України.

³ Іноді польські євреї на Україні були змушені брати гроші у кредит і сплачувати надвисокі відсотки. Траплялися випадки, коли заставою для таких кредитів виступали їх власні діти і навіть дружини.

⁴ Наприклад, єврейського «золотаря» (ювеліра) з Глухова Я. Носовича не змогли виселити, адже він виконував замовлення одного з членів Малоросійської колегії. Заможний єврейський відкупник Д. Тодрасов

Лівобережній Україні постійно (тобто незаконно) проживали 600 євреїв, хоча насправді їхня кількість була щонайменше вдвічі більшою. Зокрема, відомо, що чимало євреїв проживали на території Ніжинського і Прилуцького полків, у маєтках обозного генерального осавула Я. Лизогуба, бунчукового товариша А. Лизогуба, військового генерального судді М. Забіли, бунчукових товаришів А. Борковського і С. Миклашевського. Місцеві поміщики і навіть козацька старшина намагалися приховати своїх корисних єврейських мешканців. Наприклад, коли один із чиновників на початку 1732 р. зайшов до маєтку генерала Й. Б. фон Вейзбаха у селищі Козари, щоби виселити звідти євреїв, його, як зазначав київський полковник А. Танський, «нешадно били по щокам».

Зрештою, у 1742 р. Єлизавета Петрівна, яка взагалі вирізнялася релігійною нетерпимістю, своїм указом заборонила всім євреям проживати в Україні, адже, за її словами, «від христопродавців жодної користі бути не може», за винятком хіба що вихрестів, але тоді їх вже не випускати... Указ імператриці мав неабиякий резонанс у широких урядових колах¹. Зокрема, Генеральна військова канцелярія повідомляла про виселення з України 140 євреїв, унаслідок чого державна скарбниця зазнавала збитків через зменшення мита з торгівлі. Сенат також звернув увагу імператриці на важливу роль єврейських купців і відкупників у торгівлі з великоросійськими губерніями і просив дозволити євреям торгувати в українських та інших прикордонних містах імперії. Однак у грудні 1743 р. це клопотання нею було відхилене із такою резолюцією: «Від ворогів Христових не бажаю цікавого зиску».

мав справи із «дозорцями» (митниками) Шептаковського повіту, а отже, також не міг бути одразу виселеним.

¹ Рішення Єлизавети Петрівни про остаточне виселення євреїв з України було підготовлене Сенатом у 1739 р., але через російсько-турецьку війну його виконання було відкладено. Цікаво, що проти негайного виселення євреїв виступили очільники Генеральної військової канцелярії, які вважали, що єврейські вигнанці можуть незабаром стати корисними шпигунами для турецької армії.

Після того, як у 1667 р. Смоленськ було остаточно приєднано до Московського царства, частину єврейського населення міста вигнали, а частину знищили. Інші вивезені до внутрішніх губерній Росії і похрещені. Проте на початку XVIII ст. євреї знову з'явилися у Смоленську, де вони могли торгувати і брати різні відкупи на мито і гуральництво. Щоправда, на противагу українським євреям, смоленським євреям довелося здолати жорстку конкуренцію з боку місцевих неєврейських відкупників і купців. У 1730-х рр. євреї Смоленської губернії скористалися пільговим правом завозити горілку з Польщі для казенних шинків у російських містах. Через часті неврожаї у 1736 р. у Росії скоротили об'єми власного гуральництва та збільшили імпорт польської горілки. Традиційними торговими партнерами у цій сфері знову виступили євреї. Однак після сумнозвісної «справи Возніцина і Лейбова» 1738 р. Смоленщина також опинилася практично закритою для євреїв російською територією.

У Ризі, яка від 1710 р. належала Росії, євреї мусили сплачувати мито за перебування у місті, а саме єврейське гетто тут створено ще у 1638 році. Коли у 1727 р. було видано указ про вигнання усіх євреїв з території Російської імперії, ризькі бюргери клопотали перед офіційним Петербургом про видалення й місцевих євреїв. Навіть втручання впливового віцеканцлера А. І. Остермана, котрий зауважив на автономному статусі Риги та важливості єврейського посередництва у російсько-польських економічних зв'язках, не похитнуло рішення Ризького магістрату про заборону євреям проживати і торгувати у місті.

Отже, за часів правління Єлизавети Петрівни Російська імперія залишалася геть без євреїв. Нетривале царювання Петра III, котрий хоч і вирізнявся прихильністю до євреїв, не поліщило ситуацію.

На початку правління Катерини II у політиці російського самодержавства стосовно євреїв також мало що змінилося. Зокрема, в її Маніфесті від 4 грудня 1762 р. до Російської імперії запрошувалися усі іноземці, «крім жидів», тобто країна формально залишалася закритою для проживання нехрещених

євреїв. Однак у 1764 р. імператриця вирішила доручити колонізацію Новоросійського краю декільком іноземним євреям і як компенсацію за це дозволити їм проживання і торгівлю у Ризі, але не як євреям, аби це не суперечило чинному законодавству, а як «новоросійських купців». Кілька вихідців із Курляндії (Д. Бамберг, А. Мозес, Б. Бер, Л. Вульф та інші) стали першими російськими євреями, яким дозволили легально проживати у Ризі у новому статусі «купців з Новоросії». На вимогу Катерини II вони надсилали листи до іноземних євреїв із запрошенням оселятися у Новоросійському краї¹. Мабуть, єдиним позитивним здобутком у політиці молодого імператриці з єврейського питання була заборона на вживання в офіційному листуванні слова «жид» як образливого для єврейської національності. Відтепер усіх представників іудейської віри належало називати «євреями».

Отже, у XVII ст. євреям було заборонено проживати у Московському царстві. Хоча поживавлення міжнародних зв'язків і торгівлі з Московією дещо послабило традиційні заборони стосовно проживання євреїв, які могли тимчасово перебувати у справах торгівлі на українських землях Московської держави, у Смоленській губернії, Ліфляндії та Москві. Однак, незважаючи на глибокі соціокультурні зрушення у розвитку Російської держави у першій половині XVIII ст., самодержавство Романових вперто трималося давніх забобонів щодо євреїв. За винятком небагатьох єврейських вихрестів, які автоматично отримували статус повноцінних підданих російських монархів, євреїв у Російській імперії до 1772 р. майже не було.

¹ У листі до князя М. І. Дашкова, котрий у 1764 р. перебував із військом у Речі Посполитій для підтримки Станіслава Понятовського, Катерина II писала, щоби він захистив тих польських євреїв, які погодяться переїхати до Новоросії. Цікавим був той факт, що полоненим унаслідок російсько-турецької війни 1768 р. дозволялося жити на всій території Російської імперії, крім полонених євреїв, які могли оселятися лише у Новоросійському краї. Очевидно, що єврейські біженці у роки Гайдамачини також спрямовувалися російським урядом до Новоросії.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреев В. «Православная бездна» XVIII ст. в историческом сознании еврейского народа: историографический аспект. *Материалы XI Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Ч. I. М., 2004. С.141–152.
- Боровой С. Я. Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины. *Исторические записки*. 1940. Т. 9. С. 83–124.
- Галант И. В. К истории Уманской резни 1768 г. *Киевская старина*. 1895. № 11.
- Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах. Т.1. М., Иерусалим, 1993. С.7–10.
- Гессен Ю. И. Евреи в Московском государстве XIV–XVII вв. *Еврейская старина*. 1915. Вып. I. С. 1–19; Вып. II. С. 153–157.
- Гессен Ю. И. Триста лет назад. *Новый Восход*. 1913. № 9–10.
- Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.). *Полін*. Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 294–345.
- Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. К., 2010. 180 с.
- Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха «хмельниччины»: под ред. С. Я. Борового. М., 1997. URL: <http://ju.org.ua/ru/publicism/578.html>
- Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. Т.2 СПб., 1905. 358 с.
- Иловайский Д. И. Новая династия. М., 2003. С.576–625.
- Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів, 2011. С. 170–175.
- Кривошея И. Еврейские страницы истории города Умани. *Материалы XII Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Ч. 2. М., 2005. С.126–137.
- Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті: переклад з нім. В. Камянець. Львів, 2019. 444 с.

Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* В 2-х томах. Т. 1. К., 1994. С. 83–110.

Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX століття. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* В 2-х томах. Т. 1. К., 1994. С. 389–403.

Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття існування: пер. з англ. О. Форостина; ред. укр. вид. В. Падяк. Ужгород, 2018. 340 с.

Найман А. Трагедия евреев Украины в середине XVII ст. *Материалы VII Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике.* Ч. I. М., 2000. С.28–37.

Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2008. С. 51–58.
Стоклицкая-Терешкович В. Евреи в России при Петре Великом и его ближайших преемниках: публикация А. Зельцера и Г. Казовского. *Вестник еврейского университета в Москве.* 1994. № 1. С. 172–214.

Фельдман Д. Евреи – добровольные переселенцы в Россию в середине XVII века. *Научные труды по иудаике.* Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. М., 2010. С. 85–91.

Фельдман Д. Евреи – жители московских слобод XVII в. *Труды по еврейской истории и культуре.* М., 2017. С. 87–104.

Фельдман Д. «Присяжные» евреи Московского государства XVII в.: постановка проблемы. *Труды по еврейской истории и культуре.* Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике. М., 2014. С.63–72.

Хонигсман Д. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Ч. I. К., 1992. 155 с.

Шмерук Х. Їдиш література і колективна пам'ять: історія погромів Хмельницького. *Полін.* Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 218–229.

Шпирт А. Насильственное крещение во время восстания Богдана Хмельницкого и статус крещенных в православие евреев в середине XVIII ст. в Речи Посполитой. *Параллели.* №13–14. С.9–34.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. Уважно прочитайте уривок з книги сучасного австрійського історика Б. Куцмані та спробуйте дати відповідь на запитання.

«Броди, які вперше згадані у літописі Нестора, коли він описував військові походи 1084 р., були шляхетським містом, тобто всі доходи і судочинство належали поміщику, а не королю.

Чимраз важливою групою у XVII ст. ставало єврейське населення цього польського містечка. Вперше євреї Бродів згадуються у 1584 р. під час надання місту магдебурзького права, але, ймовірно, ще до того вони вже проживали в місті. Євреї скуповували дедалі більше нерухомості в римо-католицьких і православних мешканців і невдовзі мали у власності більшість будинків на площі Ринок. Доки не порушувалися давні християнські привілеї, єврейське населення не підпадало під обмеження на проживання, заняття ремеслами й торгівлею, на чому було ще раз наголошено під час оновлення привілеїв у 1699 році. Відтоді євреїв могли обирати до політичного представництва, а теоретично і до магістрату. Вони хоч і були звільнені від повинності захищати місто, мусили, втім, покривати третину комунальних видатків і далі сплачувати королівський податок на утримання війська. Однак будинок рабина, кантора, громадський будинок і шпиталь були звільнені від будь-якого оподаткування. Такі сприятливі умови спричинили наступний наплив євреїв до Бродів, насамперед зі Львова та Перемишля. Зрештою, коли після спустошливої пожежі 1742 р. у Бродах, з міста виїхали вірменські торговці (конкуренти євреїв), ті остаточно стали економічною найважливішою потугою. Коліївщина 1768–1769 рр. зумовила наплив єврейських біженців, внаслідок чого кількість євреїв у Бродах на час анексії Галичини Габсбургами у 1772 р. становило сім тисяч душ і майже на тисячу перевищувала кількість євреїв у Львові. Броди були в усій

Габсбурзькій монархії містом з найбільшою часткою єврейського населення.

Постійне переселення євреїв до Бродів зумовило протягом XVIII ст. велетенське зростання значення цієї єврейської громади в межах польсько-литовського єврейства. У внутрішньому єврейському представництві 9 незалежних кагалів Червононурського воєводства Броди мали від 2 до 4 з 12, інколи 13 прямих представників. Крім того, місто відрядило своїх депутатів до Вааду чотирьох земель. Спорудження після нищівної пожежі 1742 р. велетенської синагоги також свідчить про престиж Бродів.

Проте значення Бродів полягало не лише в кількості мешканців та заможності громади, а насамперед у духовному престижі міста. Центром релігійної вченості була Бродівська школа (з ідишу – Бродер клойз), яку заснував Хаїм Ландау. Вишколені там рабини навіть у Західній Європі мали визначну репутацію як представники суворой єврейської ортодоксії з добрими знаннями Кабали. Той факт, що 1764 р. у Бродах поряд з офіційним рабином жило ще четверо рабинів з околиць «на пенсії», свідчило про те, яку політичну вагу мало це місто.

Відтак Броди крок за кроком ставали основним перевалковим пунктом сировини зі Східної Європи чи Османської імперії, а також високоякісні мануфактури із Західної Європи. З німецьких держав надходили нитки, золоті та срібні галуни, а також нюрнберзькі товари (цинкові й мосяжні вироби, бляшанки, голки, галантерея тощо), з Франції – шовк, з Англії – бавовна. З австрійських спадкових земель постачали залізні вироби (штирійські і верхньоавстрійські коси), а з Італії – коралі та фарбований шовк. З Речі Посполитої продавали до Бродів буриштин, ладан та різноманітні хутра, які завозилися також із Росії, звідки ще постачали сільськогосподарські товари, коноплю, віск і льон. А ще через Росію чи Османську імперію до Бродів потрапляли чай, кава, цукор і перець.

Найважливішими містами-партнерами Бродів були Бердичів на сході та Лейпциг на заході. До заснування Одеси у 1794 р. більша частина товарів, що надходили до Бродів із

Західної Європи, продавали на ярмарках у Бердичіві, які відбувалися там від 1675 р. Цю торгівлю майже без винятку проводили євреї, а сприяли їй багатоманітні родинні зв'язки між купецькими родинами цих двох міст.

Свідчення про європейських купців з Бродів у статистичних даних Лейпцігського ярмарку верше з'являються у 1728 р.: із загалом 21 купця з Речі Посполитої троє були з Бродів. Протягом десяти років їхня кількість зростає до понад десяти, що становило більш, ніж половина всіх купців-євреїв з Речі Посполитої» (Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті: переклад з нім. В. Кам'янець. Львів, 2019. С. 40–44). Чому Броди стали найбільшим «єврейським» містом у Речі Посполитій? Як вплинули події Гайдамаччини на соціально-економічний розвиток Бродів? Чим можна пояснити розквіт «єврейської економіки» Бродів? Що таке «Бродер клойз»?

2. Яка подія стала безпосереднім приводом для написання І. Галятовським «Месії Праведного»?
3. Проаналізуйте причини єврейських погромів у середині ХVІІ ст. у Речі Посполитій.
4. На якій з двох частин України (Лівобережної та Правобережної) після 1667 р. було заборонено проживання євреїв? Відповідь обґрунтуйте.
5. Як називалася система непрямих податків з євреїв?
6. Уважно причитайте статтю відомої медієвістки В. В. Стоклицької-Терешкович і спробуйте описати історичний портрет єврейського мешканця Лівобережної України першої половини ХVІІІ століття.
7. Уважно прочитайте поему Т. Г. Шевченко «Гайдамаки» і спробуйте визначити погляди автора стосовно українсько-єврейських взаємин у відомих історичних подіях.
8. Сформулюйте причини занепаду традиційного суспільства євреїв у речі Посполитій.
9. За що спалили О. А. Возніцина і Б. Лейбова?
10. Проаналізуйте характер упередженого ставлення Романових до євреїв.
11. Чому Катерина ІІ заборонила вживання слова «жид»?

Тема 4
**РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД СХІДНОЇ
ЄВРОПИ**

У XVIII СТОЛІТТІ

1. Криза у розвитку традиційного іудаїзму.
2. Релігійне вчення Баал Шем Това. Хасидизм.
3. Караїми.

Криза у розвитку традиційного іудаїзму

Перед тим, як висвітлити це питання, пригадаємо, що євреї це давній народ, чия релігія ґрунтувалася на монотеїзмі, тобто на вірі в одноосібного Бога. Євреї вірили, що цей єдиний і всемогутній Бог створив світ, оголосив себе євреям через Авраама, вивів їх з єгипетського полону і вибрав їх з-поміж інших як обраний народ, аби дарувати їм свої заповіді. Взаємну угоду євреїв із Богом відображено у перших п'яти книгах Біблії (*Тора*). Тора разом із двома іншими книгами з Біблії (*Пророками* і *Писанням*) визначають ідейний зміст іудаїзму.

Отже, Старий Заповіт Біблії визнавали як євреї, так і християни. Та на цьому спільна частина у розвитку віровчення християнства та іудаїзму завершилася.

Тора була центром єврейської традиції, комплексу певних вірувань та усталених ритуалів, які походили рівною мірою як із текстів Писемної Тори, так і звичаїв та обрядів Усної Тори, яка була певним коментарем до Писемної Тори. Коментаторами були самі євреї, чий спосіб життя або приклади поведінки зазвичай ставали формою коментування. Тобто Усна Тора – це етика поведінки добродісного єврея. У III–VII ст. н. е. Усна Тора систематизована у *Мішну*, а коментарі до неї у *Гемару*. Власне Мішна і Гемара складали Талмуд, який від VIII ст. став канонічною книгою єврейського народу. Звісно, що релігійні традиції євреїв змінювалися у просторі і часі, проте канони Писемної Тори залишалися непорушними. Тому єврейський народ вважався Народом Книги, бо саме євреї вивчали і тлумачили Тору крізь призму своїх звичаїв і вірувань.

Єврейські вірування походили з різних традицій, але вони мали один спільний знаменник: євреї переконані, що спасіння можна досягнути тільки у громаді, якщо дотримуватися 613

божественних заповідей Усної Тори. Тобто спасіння можливе винятково завдяки практиці, дотриманню морально-етичних приписів повсякденної поведінки.

Отже, віра була вторинною. Важливо, що і як людина чинить у цьому світі. Звісно, що євреї уявляли собі, яким є потойбічний світ, однак вони не мали розлогого вчення про життя після смерті. Щоправда, вони визнавали *гесну* (місце, де карають грішників). Треба було чекати близько двадцяти років, аби потрапити туди після смерті, але чим вона насправді була, як розподіляються винагороди та покарання, залишалося нез'ясованим. Зрештою, на думку єврейських мислителів, знання про *гесну* непринципове. Євреям належало дбати про те, як і що відбувалося у цьому світі.

Європейська версія традиційного іудаїзму – ашкеназький іудаїзм – відображав вищезгадані принципи, але орієнтувався на практичне життя. Вірування євреїв Східної Європи ґрунтувалися на буденності, а релігійні традиції – на дотриманні 613 заповідей Усної Тори. Деякі з цих заповідей втратили сенс після зруйнування Єрусалимського храму у 70 р. н. е., тоді як інші стосувалися землі Ізраїлю або месіанського періоду. Решта 200 заповідей залишалися обов'язковими для кожного єврея.

Усі вищезазначені риси традиційного іудаїзму були характерними для релігійного життя євреїв ранньомодерного східноєвропейського суспільства. Однак наприкінці XVII ст. у єврейських громадах Речі Посполитої загострилася криза в системі їх управління, що стало наслідком як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, суперечностей у розвитку соціально-економічного життя найбільшої у Східній Європі єврейської діаспори. Унаслідок єврейських погромів за часів Хмельниччини та Гайдамаччини, новим центром соціокультурного життя польських євреїв поставали північні воєводства Речі Посполитої. А Волинь і Поділля після сумних подій 1648–1649 рр. стали непривабливими для життя євреїв. Рішення, що ухвалювалися Ваадам чотирьох земель, відображали складні соціальні та політичні умови розвитку Речі Посполитої, а саме: занепад корпоративної (станової) соціальної структури та посилення податкового тиску на єврейські громади

з боку шляхти і короля. Водночас у країнах Західної Європи виникали національні монархії та республіки, політика яких також впливала на процеси, що відбувалися на Сході.

Після завершення Тридцятилітньої війни у Франції, Німеччині, Голландії, які обрали шлях національного державного будівництва, з'явився новий тип емансипованого «придворного» єврея, який надавав різноманітні послуги королів і герцогам. На цих євреїв не поширювалися жодні обмеження, і вони користувалися однаковими з німцями або французами правами. Серед «придворних» євреїв було чимало ювелірів, гравірів, лікарів, банкірів, юристів, дипломатів. Вони посідали найвищі сходинки в ієрархії станів західноєвропейського суспільства. Звісно, що такого успіху досягали одиниці, однак для маси єврейської бідноти, що жила у кайданах міських гетто, це було справжнім викликом. Єврейська олігархія, яка мала унікальні можливості для повноцінного життя, усе частіше викликала в єврейських масах невдоволення та заздрість.

Зрештою, виникнення та поширення просвітницького гуманізму в країнах Західної Європи наприкінці XVII – на початку XVIII ст. змінило ставлення європейців до євреїв. Відтепер останні розглядалися як гнаний народ, який потребував широкої емансипації у світлі загальнолюдських цінностей. Задушлива атмосфера єврейських гетто західноєвропейських міст поступово згасала. Відтоді євреї голосно заявляли про свої права та свободи.

Просвітницька ідеологія приваблювала тисячі гнаних і бідних євреїв зі Східної Європи, які попрямували до західноєвропейських країн у пошуках кращої долі. Послаблення органів внутрішньої автономії, поглиблення соціальної диференціації єврейських громад у Речі Посполитій сприяли масовій еміграції польських євреїв. Однак містечкова біднота, яка найбільше постраждала від погромів і зубожіння, через брак коштів мусила залишитися.

Отже, у другій половині XVII ст. світогляд східноєвропейських євреїв поступово змінювався. Вони вже не почувалися у безпеці, а релігійне вчення традиційного іудаїзму

не задовольняло духовних запитів пересічних євреїв, які потерпали від жебрацтва і невпевненості у своєму майбутньому. Насувалася епоха нового месіанства та реформації іудаїзму.

Одним із перших катаклізмів у релігійному житті єврейських громад Східної Європи стало *саббатіанство*. Засновником цього месіанського руху був *Саббатай (Шабтай) Цві* (1626–1676 рр.)¹, котрий у Палестині став «Месією», чим привернув до себе неабияку увагу місцевих євреїв. Незабаром месіанська лихоманка охопила майже всі єврейські громади світу. Торгівля занепала, а побожні євреї навіть продавали своє майно, щоби назбирати кошти для подорожі до Палестини на Святу землю. Дехто навіть вірив у те, що його перенесуть туди на хмарах...

Турецька влада звинуватила Саббатая у шахрайстві та заарештувала, але звістка про його арешт та вельми символічне ув'язнення (Саббатай оголосив свою в'язницю «фортецею могутності», звідки здійснював свою «місіонерську» діяльність і повчання) лише посилювало в єврейських масах ефект релігійного містицизму. Наприклад, головний рабин Львова Д. Галеві привітав Саббатая Цві та відправив до нього своїх сина та зятя. У відповідь «Месія» пообіцяв їм помститися за

¹ Шабтай Цві народився у Смірні (Ізмірі) в Османській імперії. В юнацтві захопився кабалою та перетворився на аскетичного містика. На шляху до Палестини, в Єгипті він одружився з єврейською дівчиною з України Сарою, батьки якої загинули у роки Хмельниччини. За переказами, Сара наперед знала, що мала стати нареченою «Месії», а тому її страждання нібито були передбачені Всевишнім. У Газі (Палестина) Шабтай познайомився із містиком і «пророком» Натаном Ашкеназі (1644–1680 рр.), котрий 31 травня 1665 р. публічно проголосив Шабтая Цві «Месією». Шабтая визнали «Месією» майже усі єврейські громади Туреччини, крім офіційної влади. Після того, як Шабтай опинився за ґратами турецької в'язниці Абідос, султан запропонував йому навернутися в іслам або померти. Шабтай був змушений обрати іслам, чим гірко засмутив своїх численних шанувальників. Незважаючи на зраду «Месії», кілька тисяч саббатіанців заснували власні громади у Венеції та Єрусалимі.

єврейські погроми в Україні і подарував рабину сорочку – символ довголіття.

Рух досяг свого апогею влітку 1666 р., коли усі віряни з хвилюванням чекали великих змін у світовій історії, зокрема православні християни очікували на Апокаліпсис і Страшний суд. Однак для саббатіанців цей день настав напрочуд прозаїчно і несподівано. Їх лідер навернувся в іслам. Акт зради Саббатая глибоко вразив його прихильників, які поступово відвернулися від нього. Проте невелика група саббатіанців продовжувала вірити в «месіанську» харизму свого лідера та створили секту «денме», члени якої публічно пропагували та сповідували іслам, але таємно дотримувалися традиційного іудаїзму.

Деякі з послідовників Саббатая почали проповідувати нове компілятивне релігійне вчення. Так, Борух Руссо (1677–1720 рр.) із Салонік, пошанований саббатіанцями як живе втілення Бога, сповідував ідеї об'єднання іудаїзму, ісламу та християнства, щоби утворити на їх основі нову релігію. Доктрина Боруха (Барухії) набула поширення також серед євреїв Речі Посполитої. Відомо, наприклад, що у 1722 р. Львівський бет-дін (релігійний суд) за поширення ідей Барухії відлучив саббатіанців від громади. За переказами подільських євреїв, у Бершаді невідомо коли і звідки прийшов єврей, який ночував у місцевій синагозі та щоночі читав містичну молитву і радісно святкував день 9 Аба (9 липня) як день скорботи, посту і молитов на згадку про зруйнування Єрусалимського храму і як день народження Саббатая Цві¹.

Одним із проявів пізнього саббатіанства став франкізм, що виник у другій половині XVIII ст. на Поділлі. Засновником цього руху був Яків Франк (1726–1791 рр.), котрий народився на Тернопільщині (с. Кролівці), навчався у Чернівцях і Снятині, жив кілька років у Бухаресті, а згодом переїхав до Туреччини. Натхнений ідеями саббатіанства, Я. Франк повернувся на

¹ За давніми переказами, саме у цей день (9 Аба, одинадцятого місяця єврейського календаря) мав народитися Месія. Саббатай насправді народився у цей день, що посилювало його віру у власний месіанізм. За таких обставин, він запропонував відзначати цей день не як скорботний, а святковий, на честь народження «Месії».

батьківщину, де його сприймали як нового лідера, пророка, перевтіленого Саббата Цві. Франк намагався знайти підтримку своєму рухові. Із цією метою він надсилав листи до лідерів єврейських громад Браїлова, Білої Церкви, Вишнівця, Дубно, Жванця, Збаража, Красилова, Меджибожа та Умані.

У 1756 р. у Бродях франкістам було виголошено герем, що викликало хвилю переслідувань членів секти, особливо на Поділлі. Їх вигнали зі Львова, Дубно та Луцька. А франкісти звернулися до католиків з Кам'янця-Подільського та оголосили себе «контрталмудистами», а отже, сподівалися на захист у католиків від переслідувань своїх одновірців, які, за твердженнями франкістів, розлютились на них через симпатію з боку деяких «віруючих» до найважливіших догматів християнства. Такий несподіваний, на перший погляд, маневр франкістів дозволив їм знайти заступництво з боку католицької церкви, яка розглядала франкістів як потенційних кандидатів для майбутнього масового хрещення євреїв. У численних зверненнях до польського короля і католицьких священиків франкісти погоджувалися на хрещення, але за умови, що їм гарантуватимуть автономію на території Східної Галичини, дозволять жити як християнам єврейської національності, не виживати свинини, відпочивати в суботу, не голити пейси, укладати шлюби лише поміж членами громади тощо.

Очевидно, що Я. Франк (з їдиш *frenk* – сефард) став саббатіанцем у Чернівцях, де його батько служив рабином на початку XVIII століття. Незабаром, поблизу Хотина у 1759 р. Я. Франк проголосив себе живим уособленням Бога, а свою релігію він називав «релігією Едома», або «шляхом Есава». Есав, або Едом символізував невичерпний життєвий струм, який звільняє людину, адже його сила і могутність не підпорядковані жодному закону. Ну думку Я. Франка, настав час прямувати до «істинного життя», але шлях до істини він убачав у релігійній анархії¹. «Місце, до якого ми прямуємо, не підпорядковане

¹ Незважаючи на суперечливий характер віровчення Я. Франка, схильність автора до містифікацій та авантюризму, сучасні дослідники визначають франкізм як «анархічний універсалізм». Тобто хрещення

жодному закону, тому що усі закони стосуються смерті, але ми прагнемо жити», – зазначав Я. Франк. У заснованій під Хотиним релігійній громаді Я. Франк запровадив жорстку дисципліну та ієрархію за прикладом організації євангельських громад. Він призначив дванадцять своїх апостолів (емісарів), або «братів», які були його учнями, а також дванадцять «сестер», головним завданням яких було задовольняти сексуальні пристрасті самого «батька церкви». Усі франкісти вважали себе «братами» і «сестрами».

Незабаром франкісти попросили католицького єпископа Каменецького М. Дембовського влаштувати публічний диспут між ними та рабинами. Диспут відбувся у Кам'янці-Подільському (1757 р.) і Львові (1759 р.). Ці дискусії були зосереджені довкола сімох пунктів, останній з яких стосувався того, що, мовляв, «Талмуд учить нас потребувати християнської крові, і кожен, хто вірить у Талмуд, повинен вимагати її». Подібне тлумачення давало підстави для обвинувачення євреїв у скоєнні вбивств, пов'язаних з ритуальними потребами. М. Дембовський ухвалив рішення на користь франкістів і застосував щодо рабинів низку покарань, головним з яких було засудження Талмуду як нікчемної і пустої книги, яку було наказано спалити на площі біля ратуші міста. Чимало примірників Талмуду було спалено у Кам'янець-Подільському, Львові, Бродях, Жовкві та інших містах. На згадку про цю сумну подію рабини навіть призначили спеціальний піст.

У 1760 р. кілька тисяч франкістів з Буковини¹, Галичини, Поділля, Угорщини, Румунії, Богемії, Моравії та Польщі

Я. Франк вважав неодмінною умовою для подолання диктатури єврейського закону (талмудизму). Він запропонував євреям «утечу» від традиційного іудаїзму через «хрещення у світову релігію і культуру», реформування власне іудаїзму, в якому помітним буде вплив християнської культури і створення національного руху євреїв.

¹ Близько п'ятдесяти франкістських родин уже після смерті свого засновника («напівбога») заснували на Буковині свою релігійну громаду «аврамитів» на чолі з учнем Я. Франка А. Черневським. Аврамита понад століття активно пропагували своє вчення. А. Дембовський (Є. Ліпман), який походив із Чернівців, наприкінці XVIII

навернулися у католицизм і створили своєрідне католицьке «денме» у Речі Посполитій. Сам Я. Франк і його дружина двічі хрестилися восени 1759 р., спочатку у Львові, а згодом у Варшаві. Ці події, а особливо, готовність франкістів служити інтересам католицького духовенства, публічно захищати кривавий наклеп глибоко обурили та сколихнули єврейську громадськість Польщі. Втім, не всі франкісти стали католиками. Після того, як для останніх став очевидним той факт, що франкісти нещирі у своєму бажанні стати «добродесними католиками», їхнього лідера запідозрили в авантюризмі та запроторили 6 лютого 1760 р. до в'язниці у Ченстохові на 13 років.

У 1767 р. франкісти за допомогою російського посла у Речі Посполитій князя М. В. Репніна відправили свої делегації до Москви і Петербургу з метою поширення своїх поглядів у Російській імперії. Однак місія франкістів, мабуть, більше зацікавила офіційну владу, ніж євреїв, яких у Росії тоді майже не було. Після того, як Ченстохов у 1772 р. було окуповано російськими військами, Я. Франка звільнили. Незабаром він, його дочка Єва та 18 найближчих соратників утекли через Відень до Моравії¹. Зрештою, у 1787 р. вони оселилися в Німеччині у передмісті Франкфурту-на-Майні, де заснували нову громаду («двір в Офенбасі»).

ст. навіть видав збірник настанов Я. Франка, в якому було викладено його біографію та думки.

¹ Відомо, що у 1775 р. Яків та Єва Франк мали аудієнцію у Відні у Марії-Терезії та її сина, майбутнього австрійського імператора Йосифа II. Я. Франк пообіцяв австрійській імператриці допомогу від своїх прихильників у Туреччині, які, як виявилось згодом, насправді були агентами австрійського уряду в його зовнішній політиці. Крім цього, у своїй розмові з Марією-Терезією Я. Франк говорив про майбутню загальну революцію в Європі, яка призведе до повалення усіх царств і католицької церкви, про «останню війну» і створення франкістської держави... Очевидно, що ця зустріч стала корисною для франкістів, які незабаром у Моравії та Богемії після хрещення стали заможними підприємцями, членами масонських лож, поважними членами австрійських аристократичних родин.

Після смерті Я. Франка Єва проголосила себе незаконною дочкою Катерини II, а свого батька своїм опікуном. Незважаючи на абсурдність цієї вигадки, чимало аристократичних родин у Східній Європі були готовими повірити у подібні нісенітниці про загадкову «єврейську принцесу з дому Романових». Щоправда, син Катерини II російський імператор Павло I був не на жарт схвилюваний, коли дізнався про дивні листи франкістів до російських євреїв¹.

Франкісти залишили помітний вплив в історії єврейського народу Східної Європи другої половини XVIII століття. Наприклад, відомо, що засновник хасидизму Баал Шем Тов був присутнім на історичному диспуті франкістів у Львові, подібно до Я. Франка, захоплювався кабалою. Один із учасників Великої французької революції, яacobінець Ю. Фрей (Ф. Т. Шьонфельд) був відомим франкістом, засновником таємного ордену «Азійські брати». Видатний польський поет А. Міцкевич також мав франкістське походження (принаймні відомо, що батьки його дружини були франкістами). Звісно, що франкісти, на противагу християнам, які навіть онуків вихрестів сприймали як євреїв, не вважали себе справжніми євреями, а тогочасні рабини різко засуджували діяльність цієї секти. Проте важливо, що чимало франкістів стали провісниками єврейського просвітництва у XIX ст., поєднували у своєму вченні революційні, містично-кабалістичні та раціоналістичні ідеї створення «нового» типу асимільованого єврея у світському суспільстві Європи. Отже, виникнення і розвиток франкізму

¹ 7 березня 1800 р. військовий губернатор Кам'янця-Подільського граф І. В. Гудович повідомив генерал-прокурора Російської імперії П. Х. Обольянинова про знайдені листи давньоєврейською на адресу російських кагалів. Після перекладу російською виявилось, що 24 листи, мабуть, від франкістів з Офенбаху, мали однаковий зміст із закликом самого Я. Франка від 1767 і 1768 рр. до євреїв «України», «Поділля», «Малої Польщі», «Волині» і «Татарії» «навернутися до Едомської віри». Павло I наказав І. В. Гудовичу встановити суворий нагляд за місцевими євреями з метою виявлення, за словами російського імператора, їх «інших шкідливих відносин».

відображав глибоку кризу, що охопила східноєвропейське єврейство у середині XVIII століття.

Водночас усередині традиційної єврейської громади Східної Європи з'явилися послідовники нового релігійного руху – хасидизму (від «хасид» – «добродесний»), який виник у формі протесту проти формалізму та схоластики рабинського іудаїзму. Хасиди наполягали на пріоритеті спрощеної, але глибокої віри та святості у буденному житті. Становлення хасидизму відбулося безпосередньо на українських землях Речі Посполитої – Поділлі, Волині та Прикарпатті.

Хасидизм поставав у другій половині XVIII ст. як напрям у течії єврейського містицизму, відомого як Кабала, що мала наприкінці XVII ст. помітний вплив на рабиністичні еліти і широкі верстви єврейського населення Східної Європи. Поширення Кабали, особливо її Луріанського різновиду, пов'язаного з іменем І. Лурії із Сафеда (1534–1572 рр.), було певною мірою наслідком впливу невеликої кількості сефардів з Османської імперії, які прибули на Поділля після захоплення її турками у 1670-х роках.

Перші кабалісти на теренах Речі Посполитої, Австрійської та Російської імперій називали себе хасидами. Вони пропагували ідеї іманентності божественної субстанції; таємного і духовного значення кожної речі у світі, що нас оточує; безмежних можливості людини у пізнанні Бога через містичне споглядання і практики аскетичної побожності як одного із засобів змінити світ. Перші хасиди практикували регулярні омовіння, дотримувалися посту від шабату до шабату, після заходу сонця обмежувалися скибкою хліба і водою, залишали домівки у добровільному вигнанні, щоби повернутися перед шабатом, притлумлювали свої фізіологічні потреби, брали участь у груповому вивченні відомих творів з єврейського містицизму. Проте, власне засновник хасидизму Баал Шем Тов відкидав аскетичну побожність своїх попередників, хоча і був членом кабалістичного клойзу (релігійної групи єврейських містиків).

Релігійне вчення Баал Шем Това. Хасидизм

Засновником хасидизму вважається Баал Шем Тов (Ізраель бен Елієзер, Бешт), який народився близько 1700 р. у с. Окопи на Поділлі. Бешт рано став сиротою, влаштувався помічником меламеда у хедері. Після свого повноліття він одружився, але незабаром дружина померла і він почав мандрувати Східною Галичиною та Західним Поділлям. Часто зупинявся у штетлах в Язловиці неподалік Бучача. За два роки Бешт одружився вдруге, проте вирішив усаїтнися у Карпатах (між Косовим і Кутами), де важко працював¹. Близько 1730 р. він переїхав до подільського містечка Глусте (Товсте), де і став власне Баал Шемом («чародійником»).

Баал Шем (з іврити – «власник імені») – титул, який ще з середньовіччя дарували тому, хто мав таємне знання «Святих Імен». За допомогою цих імен людина могла творити дива. «Баал шем тов» був різновидом «баал шемів», але саме засновник хасидизму став найбільш видатним носієм цього титулу і, мабуть, що єдиним.

Про «карпатський період» життя Бешта можна дізнатися з народних переказів про його зустрічі з легендарним опришком, карпатським Робін Гудом О. Довбушем, якому він допоміг сховатися від переслідування. На знак вдячності О. Довбуш нібито подарував йому свою люльку, яку Бешт кутив до самої смерті. У Вижниці, на березі річки Віженка, навіть була «міква Бешта», де легендарний діяч здійснював свої щоденні ритуальні омовіння. На початку 1740-х рр. Бешт переселився до

¹ Другою дружиною Бешта була сестра відомого рабина з Бродів Гершона Кутовера. Оскільки Бешт не хотів вивчати хитромудрий Талмуд, Г. Кутовер, аби його зять не ганьбив відомого прізвища рабинів, відправив подружжя подалі від Бродів. За легендою, Бешт і його дружина оселилися у Вижниці, де Г. Кутовер орендував для них шинок. Однак Бешт усаїтнів у лісі, де перепалював поташ, а дружина продавала його селянам у місті. За переказами хасидів, саме у карпатських лісах Буковини Бешту відкрилася таємнича краса і велич створеної Богом природи. Бешт харчувався підсушеними на сонці вареницями і спав не більше двох годин, аби збагнути таємницю Тори й зрештою досягнути *двекуту* (злиття із Богом).

Меджибожа, де у 1760 р. помер¹. Баал Шем Тов не залишив після жодного письмового свідчення свого віровчення і забороняв записувати свої думки його учням і прихильникам. Уперше принципи віровчення хасидизму були оприлюднені у 1780 р. у творі Якова Йосефа з Полонного під назвою «Життя Якова Йосефа» (івр. – «Толдот Яков Йосеф»).

У своєму віровченні Бешт, передусім, звертався до пересічних євреїв. Він переконував їх у тому, що доброчесність і щирість цінуються на Небі вище за знання хитромудрих талмудистів, яким через постійне длубання Тори немає часу подумати про Бога. Зрештою, Бешт звертався до усіх євреїв, які мають радіти з того, що вони народилися євреями – сином боговибраного народу, який має особливу місію у світі, а саме: стати своєрідною віссю Всесвіту, що поєднує духовний і матеріальний світи.

Духовним учителем у хасидизмі поставав цадик (праведник), який, завдяки своїй святості і доброчесності, міг безпосередньо спілкуватися із Всевишнім. Настанови Баал Шем Това були просякнуті розумінням потреб і можливостей простої людини, хоча могли адресуватися й освіченій рабинській еліті, яка була обізнаною не лише у хитросплетіннях Талмуду, але й у містичній символіці Кабали. Бешт засуджував надто часті пости і занадто суворий догматизм у вірі. Він зазначав три види любові віруючої людини: любов до Бога, любов до Ізраїлю і любов до Тори. На його думку, вірянину не потрібно бути аскетом, адже важливо служити Богові тут, у земному світі. «Немає місця, де б Він (Бог) не перебував», – повчав Бешт.

¹ За хасидськими переказами, Баал Шем Тов помер 6 сівана 5520 р. (за єврейським календарем) або 21 травня 1760 р., наприкінці першого дня Шавуота, свята дарування Тори. У день своєї смерті він виголошував проповіді, зустрічався з нужденними, але своїм учням сказав, що на сході сонця він помре. «Не переймайтеся, – заспокоїв Бешт засмучених такою звісткою учнів. – Я просто зайду в одні двері і вийду в другі». Перед смертю Бешт назвав своїм найближчим прихильником свого учня Дов Бера (Магида з Межиріччя). Бешт мав сина (Цві) і дочку (Адель) від другого шлюбу. Похований у Меджибожі, який, незабаром, став центром паломництва хасидів.

Отже, цадик мав уподібнитися до грішника, аби згодом підвестися до неба і забрати із собою справжнього грішника, повернути його до добра, очиститися від усіх вад. В уявленні хасидів образ Баал Шема був синонімом екзальтованої віри в Бога, любові до людини, прагнення спрямувати ближнього на шлях добра та істини, глибокої віри у те, що саме такі цінності непереможні.

Надзвичайно важливою ідеєю у віровченні Бешта була ідея спокутування гріха. На його думку, були грішники, які свідомо порушували настанови Творця, і псевдоправедники, які постійно вивчають Тору, постяться і моляться, але їм бракує щирості у вірі. Якщо справжні грішники можуть повернутися до Бога, адже є щирими у своєму бажанні спокутати свій гріх, то псевдоправедники невинуваті: вони надто осліплені своїми знаннями, щоби побачити очевидну істину та визнати свої хиби.

Хасидизм – містечкова релігія, бо цадики мали авторитет у невеликих єврейських громадах. Перші династії цадиків відзначилися демократичністю і наближеністю до широкого єврейського загалу. Таким, наприклад, був Леві Іцхак із Бердичева, один із найпомітніших хасидських лідерів XVIII ст. – на початку XIX ст. Він часто об'їжджав містечка свого регіону, мав жваву, товариську вдачу. Любив повторювати думку Бешта про те, що можна служити Богові не лише молитвою, а й звичайною бесідою. Хасидів у його особі приваблювало усе: від полум'яної екзальтованої молитви до сердечної простоти у звертанні до знедоленої єврейської маси. Значний авторитет цадики мали й у місцевого слов'янського населення.

Натомість з боку ортодоксальних рабинів і лідерів єврейських громад вчення Бешта зустріло шалений опір. Ідейні противники хасидизму міснагеди (опоненти) вдавалися до герему й переслідування усіх тих, кого запідозрювали навіть у зв'язках із хасидизмом або у співчутті йому.

Очолив боротьбу проти хасидизму Еліягу бен Шломо (1720–1797 рр.), відомий як Віленський Гаон. Саме завдяки йому Литва стала центром міснагдів (руху опору проти хасидизму). Наприкінці XVIII ст. конфлікт між хасидами та їх

опонентами досяг свого апогею. Результатом протистояння стало релігійно-територіальне розмежування на сфери впливу хасидів (Україна) і міснагдін (Литва, Польща).

Рух хасидів розвивався під егідою людей, які мали надзвичайно високий моральний авторитет в єврейській громаді. Водночас вони вирізнялися харизматичними якостями та побожністю. Навколо лідера хасидської громади (цадика) утворився особливий соціальний інститут – хасидський «двір», до складу якого належали родичі та прихильники його вчення. Цілий штат працівників обслуговували потреби двору, численних паломників, які приходили до цадика у пошуках зцілення, духовної підтримки або просто за порадою. Цадик (ребе) був стрижнем усього духовного і соціального життя хасидів.

Феноменальний успіх хасидизму був пов'язаний, як уже зазначалося, із наслідками глибокої кризи, що охопила єврейські громади Речі Посполитої на початку XVIII століття. Популярність ідей саббатіанства (франкізму) серед євреїв Східної Європи засвідчувало про необхідність реформ у сфері управління єврейськими громадами на тлі занепаду традиційного авторитету рабинів і системи ваадів. Очевидно, що хасидизм був реакцією широких верств східноєвропейського єврейства на виклики Реформації, ідеї якої із значним запізненням утвердилися на теренах Східної Європи у XVIII столітті.

На перший погляд, між ідеями християнської Реформації і процесами становлення хасидизму не було жодного зв'язку. Однак це не зовсім так, адже хасидизм виступав проти інститутів автономії кагалів так само, як протестантизм – проти зверхності Римського папи в соціально-економічному житті християн. Якщо авторитет рабинів у традиційних громадах визначався соціальним походженням рабина та його освіченістю, то авторитет хасидського ребе ґрунтувався на визнанні з боку вірян надзвичайних морально-психологічних якостей свого лідера, на їхній вірі в його зв'язок із потойбічним світом. Тобто цадик мав харизму, яка згодом ставала

невід'ємним атрибутом легітимної влади в єврейській громаді. Подібні процеси спостерігалися і в громадах протестантів.

Відомо, що хасиди захоплювалися кабалою. Проте поширення кабали, перетворення її на релігійну норму серед широких верств єврейства викликало протест. Зазвичай до цього протесту додавалися економічні чинники. Наприклад, хасиди наголошували на неухильному дотриманні певного способу точіння ножів для забою худоби (з ідишу – *гешліфене*). Ця вимога, яка мала на меті забезпечити відповідну гостроту леза, походила з кабалістичної практики та віри про переселення душ. Гладке лезо мало б сприяти виправленню душі тварини або птиці, яку забивали. Хасидські різники зазвичай полірували ніж на смужці шкіри після звичайної заточки на точильному камені. Ця технічна дрібниця, яка начебто не мала особливого значення, викликала суттєві розбіжності між єврейськими громадами Східної Європи. Противники хасидизму хоча і визнавали це технічне запровадження легітимним з точки зору Галахи, але не вважали обов'язковою нормою для більшості. Мало місце й економічна причина щодо заперечення хасидської техніки забою худоби. А саме: постачання кошерного м'яса було однією із важливих джерел прибутку єврейської автономної адміністрації в епоху розквіту хасидизму. Ситуація, за якої деякі євреї уникали вживання м'яса тварин, які були забиті під наглядом кагалу і надавали перевагу м'ясу, кошерність якого була засвідчена тим чи іншим цадиком, завдавало громаді відчутних економічних збитків. Тобто, під сумнів були поставлені повноваження кагалів з боку цадиків, які зазвичай проживали в інших містах.

Кабалісти вірили, що шматок мотузки з шибениці повішеної людини, висушені кістки тварини або мозок кролика чи ворони можуть виконувати магичні функції, а саме: вилікувати від недуги, захистити обійстя від злих духів, убезпечити від лиха у далекій мандрівці тощо. Хоча більшість євреїв не довіряли кабалістам і глузували з них, хасиди поставилися до містики кабали цілком серйозно. Наприклад, вони вірили, що літери єврейської абетки були винайдені ще до створення світу. Тобто сама абетка, на думку хасидів, містила

унікальні залишки божественного провидіння, *нецицот* (іскор провидіння), якими були насичені літери і які можна застосовувати для зцілення світу. Якщо хтось помирав, хасиди збиралися біля його одра і читали вголос перші рядки з Вавилонського Талмуду (*Мікваот*), перші літери яких утворювали єврейське слово «*нешама*» – душа. І читці, і слухачі вважали, що таке читання вголос здатне допомогти душам страждальців залишити їхні тіла і «відлетіти» у спокої.

Хасидські вчителі-цадики спиралися на ці вірування, переконували євреїв у своїх нібито містичних властивостях у зціленні хворих, безплідних або навіжених. Хасиди вважали цадика посередником у їхніх стосунках із Всевишнім, цілителем, духовним лідером та живим утіленням Єрусалимського Храму. Тому після переслідування цадиків хасиди вважали їх живими мучениками, а після їх смерті – святими. Хасидська побожність стала невід’ємною частиною містичної духовності, що надихала усіх євреїв. Наприклад, річниця смерті когось із батьків традиційно вважалася днем посту, смутку і спогадів. Хасиди, навпаки, вважали, що в цей день душа померлого повертається «додому» та єднається з душею Всевишнього, а отже, немає причин для смутку та жалоби. Родичі померлого мають запросити гостей та випити з ними келех вина після молитви за *аліят нешама*, щоби душа померлого піднялася до Всевишнього.

Отже, хасидизм наголошував на служінні Всевишньому щиро, весело, без похмурого аскетизму. За хасидським прислів’ям, «якщо плачем можна відкрити браму небесну, то радістю, веселощами можна розтрошити мури». Особливого значення серед хасидів набули колективні застілля, де слухали повчання ребе та співали пісень. «Хто не вмів співати, той не може бути хасидом», – зауважували хасидські мудреці. З появою хасидизму особливого значення й популярності набув жанр наспіву без слів (*нігунім*). Збереглося чимало хасидських оповідань, легенд і байок, які збагатили єврейську думку¹.

¹ Рабі Авраам-Яків із Садагури дуже дотепно змалював зміст хасидського вчення. «Усе може слугувати нашому вченню, – зазначав

Хасидизм змінив соціальний лад єврейських громад «пізньої» Речі Посполитої. Внаслідок перетворення хасидських цадиків на альтернативні центри соціально-економічного життя євреїв, традиційні кагали занепали. Крім того, хасиди не звертали особливої уваги на державні кордони, які їх розділяли. Паломництво було невід'ємною рисою їхнього релігійного життя.

Після трьох поділів Речі Посполитої хасидизм активно розвивався на теренах Російської та Австрійської імперій. Однак відтепер головними противниками хасидів стали прихильники Гаскалі (маскіли), які вважали хасидів невігласами, релігійними фанатиками, які гальмували прогрес, не вірили в ідеали Просвітництва. Маскіли намагалися переконати австрійську і російську адміністрацію у тому, що хасидизм, мовляв, був небезпечним політичним вченням.

Так, у 1772 р. на хасидів було накладено герем у громадах Вільно та Бродів. У багатьох містах їм не дозволяли молитися окремими мін'янами, переслідували, але безрезультатно. Хасидизм перемагав навіть у Литві, яка була давнім bastionом талмудизму. Наприклад, у Вільно після смерті Гаона хасиди захопили владу у місцевому кагалі та опинилися на чолі громади.

Однак протистояння маскілів і хасидів виявилось більш тривалим і впертим, аніж останніх з талмудистами. Наприклад, хасидський лідер з Брацлава Нахман наприкінці XVIII ст. зауважував, що «серед панує у світі». Нахман відкидав ідеали Просвітництва та Великої французької революції та наголошував на шкідливості від наукової діяльності та вивчення філософії. Він виступав проти реформ російського

він наприкінці XIX ст., – усе може нас учить. Не лише те усе, що створив Бог, а навіть і все те, що винайшла людина, може слугувати цьому. А чому може нас навчити залізниця? – Що все можна втратити, якщо запізнитися на хвилю. А телефон? – Що там чують усе, що ми кажемо». Авраама-Якова якось запитали: «Наші мудреці кажуть, що немає такої речі, котра б не мала свого місця, то й людина, вочевидь, має своє місце, чому ж тоді людям інколи так мало місця?». «Бо один хоче посісти місце іншого», – відповів ребе.

самодержавства, спрямованих на зміну статусу єврейської громади, і навіть влаштовував містичні лекції, щоб нейтралізувати нові російські закони про євреїв.

Проти Нахмана з Брацлава різко виступив єврейський просвітник з Тернополя Йозеф Перл, який у своїх памфлетах глузував з життя брацлавських євреїв. Й. Перл і його численні прихильники закликали хасидів припинити свої кабалістичні ритуали та повернутися до традиційного раціоналістичного іудаїзму. Цадики в очах маскіль поставали як шахраї, котрі ошукували своїх численних прихильників завдяки тому, що грали на їх релігійних почуттях.

Натомість хасиди наслідували династичну модель розвитку за прикладом монархій Габсбургів і Романових, під владою яких власне вони опинилися наприкінці XVIII століття. Відомими хасидськими династіями були: Карлін-Столінська (на Волині), Вижницька, Белзька (на Галичині), Садагурська та Боянська (на Буковині та Поділлі), Савранська (на Поділлі), Тверська (на Київщині та Волині) тощо. Ребе Нахман із Брацлава не мав окремої династії, але для брацлавських хасидів він був єдиним і головним цадиком у всіх поколіннях. Цадики зосередили свою діяльність у штетлах. Там вони мали більшу популярність і могли контролювати буденне та релігійне життя пересічних євреїв. Однак боротьба за визнання ідей хасидизму тривала протягом XIX ст., супроводжувалася гострою полемікою і навіть бійками між представниками різних релігійних конфесій євреїв.

Караїми

Своєрідне віровчення сповідували караїми, які були дисперсною групою східноєвропейських євреїв. Караїми стверджували, що саме вони, а не євреї, були справжнім боговибраним народом. Караїми називали себе *Бней Мікра* («Синами Біблії»), відкидали рабиністичний іудаїзм і Талмуд, однак наполягали, що єдиними засадами релігійності євреїв мав бути писаний текст Єврейської Біблії (Старий Заповіт), а не усна традиція. Релігійні практики караїмів втілювалися у певному виді літургії та ритуальних законах, що пов'язані з особливим

календарем, який відрізнявся від єврейського. Хоча самі караїми відкидали інститут рабинів, їхні обряди і звичаї ґрунтувалися на традиціях іудаїзму і були з ним тісно пов'язані. Однак караїми наполягали, що Талмуд і рабиністичні традиції непоправно зіпсували іудаїзм, а отже, прагнули відтворити суто біблійний іудаїзм. Вони наближалися до цієї мети через буквальне прочитання і тлумачення Біблії, яка, на їх думку, не знала втручання жодної усної традиції. Наприклад, караїми стверджували, що коли Тора забороняє запалювати вогонь у шабат, це передбачає необхідність вечеряти у темряві, нібито не маючи заздалегідь запаленого вогню. Караїми відкидали рабиністичний молитовник і використовували натомість Книгу Псалмів. Власні правові норми караїмів, по суті, виникли як альтернативна версія рабиністичним законам. Але, коли треба було передати своє вчення новому поколінню, караїми чинили це відповідно до законів Усної Тори, яких за інших обставин не визнавали.

Отже, на думку караїмів Речі Посполитої, вони вирізнялися з-поміж раббанитів іще від часів зруйнування Єрусалиму тим, що «не ходимо до їхньої синагоги, маємо свої особливі духовні обряди, не дотримуємося трефу, крім крові тіла, за польською модою вбираємося, однакові з християнами напої вживаємо, землю обробляємо й у християн служимо, іврит лише для релігії використовуємо, а поміж собою турецькою розмовляєм, цвинтар окремий маємо, у трунах ховаємо, зрештою у всьому від євреїв відрізняємося... й від об'єднання з євреями потерпали би..., адже за приписами релігії об'єднуватися з євреями не дозволено...».

Караїмська громада була відомою у ранньосередньовічному Єрусалимі. Після Хрестових походів, караїми мігрували до Іспанії, Єгипту та Візантії, з якої власне вони у XIII ст. потрапили до Криму, де у XIV ст. заснували численну громаду Чуфут-Кале.

На терени Східної Європи караїми потрапили з Криму внаслідок двох військово-політичних кампаній.

Першою з них була війна литовського князя Вітовта проти кримських татар, в результаті якої наприкінці XIV ст.

полонені караїми потрапили на землі Великого князівства литовського. Зокрема, у XV ст. караїмські громади з'явилися у Луцьку та Галичі, поблизу Вільно (Троки) і Львова (Кукизов, або Червоний Острів). Звідти у XVI ст. караїми мігрували до інших міст Польсько-Литовської держави. У роки Хмельниччини караїми зазнали переслідування подібно до євреїв-раббанитів. Між громадами караїмів і раббанитів у XVII ст. зберігалися дружні відносини. Наприклад, відомо, що останні допомогли караїмам з містечка Шати поблизу Троку у 1679–1680 рр. виправдатися стосовно кривавого наклепу. У 1699 р. караїмський філософ із Кукизова Мордехай бен Нісан написав два трактати про караїмське віровчення, один з яких став відповіддю на запитання шведського короля Карла XII. У 1700 р. на прохання двох шведських філософів, Шломо бен Агарон із Троку став автором твору про принципові відмінності караїмського віровчення та рабиністичного іудаїзму. Зрештою, родич Мордехая з Кукизова, письменник Йосиф бен Шмуель Гамашбир став гахамом Галича, а отже, започаткував у цьому західноукраїнському місті караїмську традицію. У другій половині XVIII ст., завдяки тісним зв'язкам із луцькими караїмами, стала помітною караїмська громада у Криму. Серед тих, хто переїхав із Луцька до Криму був відомий караїмський священник Сімха Іцхак бен Моше, котрий оселився у 1750 р. у Чуфут-Кале. У своєму трактаті *«Орах Цаддікім»* (з івриту «Шлях праведників») він виклав історію караїмства та висвітлив діяльність караїмських мислителів у різних країнах.

Другою кампанією, внаслідок якої караїми поширили свій вплив у Східній Європі, було приєднання Криму до Російської імперії у 1783 р. за Кючук-Кайнарджийським договором. Саме ця подія відкрила для кримських переселенців, у тому числі караїмів, безмежні обшири Росії. На зламі XVIII–XIX ст. караїми облаштувалися у материковій частині Північного Причорномор'я, зокрема в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Мелітополі, Бердянську; а також на Слобожанщині (у Сумах, Полтаві, Харкові). Водночас караїми покинули своє національно-культурне осереддя у Чуфут-Кале й мігрували до

Євпаторії (Гезлева), де у XVIII–XIX ст. ст. сформувалася нова історико-культурна спадщина караїмів.

Мабуть, що до XVII ст. польські та литовські чиновники не вирізняли караїмів з-поміж загальної маси єврейського населення. Караїми і раббанити користувалися однаковими правами, сплачували єдині податки, тобто мали однаковий статус. Наприклад, коли у 1495 р. з Великого князівства литовського вигнали усіх євреїв, то це стосувалося й караїмів. Хоча між останніми та раббанитами відносини були непростими. Так, у 1646 р. раббанитам заборонили проживання у Троках через скаргу місцевих караїмських купців, які прагнули обмежити вплив традиційних євреїв у місті. Караїми були незадоволені тим, що сплачували податки, як усі інші євреї, а тому намагалися уникнути фіскального контролю з боку Литовського вааду. Зрештою, у другій половині XVII ст. у Литві місцеве населення чітко розрізняло поняття єврей-караїм і єврей-раббанит (рабиніст). Відповідне розрізнення було і в офіційних документах того часу, адже передбачало певні привілеї щодо права проживання. У 1714 р. трокайські караїми і раббанити дійшли згоди з приводу тривалих конфліктів, що виникали між двома громадами і зауважили, що до їх розв'язання не варто долучати як суддів «наших ворогів», тобто християн. Однак ситуація змінилася після того, як наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії увійшли Крим і Литва. У 1795 р. Катерина II звільнила караїмську громаду (яка на той час налічувала 2,4 тис. осіб) від сплати податків як російськوپідданих євреїв, а також дозволила їм придбавати землю у власність. Караїми Галича незабаром здобули рівноправність і звільнилися від оподаткування після того, як Галичина у 1772 р. стала частиною Австрійської імперії.

Отже, релігійне життя євреїв Східної Європи у XVIII ст. визначалося глибокою кризою у розвитку традиційного іудаїзму, що пов'язувалося із занепадом традиційної моделі управління єврейськими громадами у Речі Посполитій, соціальним розшаруванням єврейських громад і поширенням ідей просвітницького гуманізму. Внаслідок загострення кризи традиційного іудаїзму (талмудизму) на теренах Східної Європи

серед євреїв виникли релігійні рухи, найбільш масовим з яких став хасидизм. Віровчення засновника хасидизму Баал Шем Това відображало духовні потреби містечкового єврейства, яке потерпало від соціально-економічних негараздів у розвитку Речі Посполитої у середині XVIII століття. Особливою групою східноєвропейського єврейства були караїми, які вирізнялися з-поміж інших євреїв своїм ставленням до традиційного іудаїзму. Найбільшою тогочасною громадою караїмів була громада у Криму.

ЛІТЕРАТУРА

Вишиницер М. Послание франкистов 1800 года. *Параллели.* Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. № 10-11. М., 2009. С. 345–358.

Дубнов Ш. Возникновение хасидизма. Жизнь и деятельность Израиля Бешта. *Евреи в Российской империи XVIII–XIX вв.:* сборник трудов еврейских историков: учебное пособие для учителей еврейских школ и студентов еврейских университетов. М., Иерусалим, 1995. С. 79–160.

Марек П. Кризис еврейского самоуправления и хасидизм. *Евреи в Российской империи XVIII–XIX вв.:* сборник трудов еврейских историков: учебное пособие для учителей еврейских школ и студентов еврейских университетов. М., Иерусалим, 1995. С. 161–213.

Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2008. С. 259–269.

Шолем Г. Яков Франк и франкисты. *Параллели.* Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. № 10-11. М., 2009. С. 296–322.

Шяучюнайте-Вербицкене Ю. Отношение татар и караимов к иудеям-раббанитам в Великом княжестве Литовском. *Материалы Десятой ежегодной международной*

междисциплинарной конференции по иудаике. М., 2003. С. 17–22.

Эндель М. Между иудаизмом и христианством: к вопросу о самоидентификации франкистов. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. № 10–11. М., 2009. С. 323–344.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. У чому виявилася криза традиційного іудаїзму? Назвіть причини цієї кризи.
2. Проаналізуйте причини популярності саббатіанства і франкізму серед євреїв Східної Європи. Які з ідей цих рухів найбільше приваблювали євреїв?
3. Яку роль у поширенні релігійних рухів серед євреїв відіграв Натан із Гази?
4. Прокоментуйте такі хасидські вислови: *«Людина, котра вважає, що зможе жити без інших, помиляється. Людина, яка вважає, що інші не зможуть жити без неї, – помиляється двічі». «Якщо ви втратили гроші, – то ви нічого не втратили, бо гроші – це лише гроші. Якщо ви втратили здоров'я, то втратили пів людини, бо ви вже не будете такою, як колись, але, якщо втратили рішучість, то ви більше не людина».*
5. Чому віровчення Бешта викликало спротив з боку талмудистів?
6. У який спосіб Бешт поширював свої ідеї?
7. Чому Україна стала центром розвитку хасидизму?
8. Якими були соціальні наслідки поширення хасидизму у Східній Європі?
9. Підготуйте есе на тему: «Філософські ідеї хасидизму».
10. Чому караїми вважали себе «справжніми» євреями?
11. Чи вплинули ідеї Реформації на процеси виникнення й поширення релігійних рухів серед євреїв? Відповідь обґрунтуйте.

Тема 5
ЄВРЕЇ В ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ (1772–1918 роки)

1. Політика Австрійської імперії стосовно єврейського населення.
2. Соціально-економічне і політичне життя євреїв Буковини.
3. Розвиток культури австрійських євреїв.

Політика Австрійської імперії стосовно єврейського населення

Наприкінці XVIII ст. в історії Східної Європи відбулися значні геополітичні зсуви. По-перше, з політичної карти Європи зникла одна з найбільших її країн – Річ Посполита, яка була

пошматована Пруссією, Австрією та Росією. По-друге, посилилася військово-політична могутність Габсбургів і Романових, які успішно здолали експансію Османської імперії на теренах Східної Європи та протистояли поширенню ідей Великої французької революції, а згодом, очолили загальноєвропейську війну проти наполеонівської Франції. Такі зміни у геополітичній конфігурації Східної Європи суттєво вплинули на увесь наступний історичний розвиток східноєвропейських народів, у тому числі, єврейського.

Політику Габсбурзької монархії стосовно єврейського населення у 1772–1918 рр. можна поділити на два періоди. У перший період (1772–1848 рр.) австрійські євреї зазнавали тиску з боку імперського чиновництва з метою вплинути на їх соціокультурне життя. Другий (1848–1918 рр.) – визначався загальним лібералізмом у ставленні офіційного Відня до єврейського населення, політикою емансипації та водночас занепадом традиційної культури єврейських громад, особливо у Галичині та на Буковині, посиленням «віденського» антисемітизму і націоналізму аграрних етносів Дунайської монархії.

У результаті першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. 140 тис. євреїв Галичини опинилися у новій для себе державі – імперії Габсбургів¹. Інкorporація єврейської спільноти Галичини, а згодом і Буковини до складу Австрійської імперії позначилось на всіх формах її економічного та соціокультурного життя в умовах централізованої держави Габсбургів. У 1773 р. новостворена провінція Королівства Галіції та Лодомерії з

¹ Попри те, що австрійці не мали надійних статистичних відомостей, їхня приблизна оцінка чисельності населення тогочасної Галичини у 2 млн. виявилася точною. Очевидно також, що поляки у цій «реінкорпорованій» частині Речі Посполитої були національною меншиною. Більшість населення становили українці. Крім поляків та українців, у Галичині проживали вірмени, німці та євреї. Цікаво, що останні, разом з українцями, проживали у сільських районах, у штетлах, тоді як німці, вірмени та поляки становили міські етноси.

Великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським і Заторським із центром у Львові була поділена на 6 округів, у кожному з яких євреї становили 7 % від двохмільйонного населення Галичини і підпорядковувалися Єврейській ординації, створеній австрійською адміністрацією на чолі з губернатором провінції графом Й. А. Пергеном, котрий до свого призначення служив чиновником у міністерстві закордонних справ графа В. А. Кауніца¹. Поточними справами на місцях опікувалася Єврейська дирекція у складі 6 старшин на чолі з рабином, якого призначав австрійський уряд.

Одним із перших заходів адміністрації Габсбургів стосовно євреїв було посилення оподаткування. Політика меркантилізму, яка запроваджувалася імператрицею Марією-Терезією, спрямовувалася на регулювання чисельності єврейського населення в Галичині, яке їй здавалося занадто великим. Для зменшення його природного приросту вона запровадила обмеження у вступі до шлюбу. Відтепер створювати сім'ю дозволялося лише з відома чиновників намісництва. Відповідні цісарські патенти були опубліковані у 1773 р., але чимало єврейських молодят ігнорували заборони та вступали до шлюбу без його державної реєстрації.

Водночас обмежувалася економічна діяльність євреїв. На думку Й. А. Пергена, відносини польської шляхти та євреїв у Галичині визначалися взаємним визиском, тобто, зазначав він, «усі обманювали всіх і жодний передбачуваний закон, приміром, попиту і пропозиції, здавалося, не діяв». Наприклад, зауважував Й. А. Перген, євреї отримували величезні прибутки від продажу сирої деревини, на яку був значний попит. Її вони купували в українських селян, що викрадали дерево з лісу, який колись належав до королівської власності, однак багато років

¹ Й. А. Пергена було призначено на посаду губернатора Галичини 4 жовтня 1772 р. за рекомендацією видатного австрійського дипломата, міністра закордонних справ Австрійської імперії В. А. Кауніца, котрий формально, за наполяганням Йосифа II, був водночас головою імперського департаменту («канцелярії») Галичини до листопада 1773 року.

тому був незаконно привласнений польською шляхтою. Громадянського духу або відповідальності як таких не існувало. Украй низьким був рівень санітарних умов, гігієни, медичної допомоги. Вироби польських ремісників були гіршими за вироби їх єврейських конкурентів, тож багато ремесл і промислів стали винятково єврейською монополією.

Отже, габсбурзькі чиновники вважали новопридбану провінцію примітивною, економічно вразливою анархією з «низькою моральністю», «нестримною підлістю й егоїзмом», «беззаконною олігархією» із «глибоко закоріненими упередженнями». Саме тому вони спробували, за прикладом Австрії, Богемії та Угорщини, раціоналізувати соціальні структури Галичини, запровадити «соціальну дисципліну» (*Sozialdisziplinierung*), яка, на думку австрійських урядовців, мала б посилити контроль і збільшити продуктивність праці.

У 1781 р. Йосиф II ухвалив Патент про власність, за яким кріпаки перетворювалися на рівноправних підданих монархії, особисто вільних селян, які користувалися громадянськими правами і свободами. Щоправда, австрійські селяни звільнилися без землі, тобто, по суті, були вимушені надалі працювати на колишнього пана. Євреї за цим Патентом набували право вільного господарювання («бути ремісниками і митцями») та оренди землі. Вони більше не зобов'язувалися вдягати лапсердаки та капелюхи, мати особливі позначки (жовта зірка) на своєму вбранні¹.

Політика Йосифа II була спрямована на просвітництво християнського та єврейського населення імперії. Оскільки важливим інструментом у політиці освіченого абсолютизму була школа, то саме навчальні заклади Австрійської імперії першими відчинили перед євреями свої двері. У 1786 р. єврейські студенти отримали рівноправність. Відтепер вони мали однакові з християнами державні стипендії. Були скасовані майже усі норми, які так чи інакше обмежували євреїв у правах і

¹ Власне правові вимоги щодо особливого вбрання євреїв, мабуть, були скасовані іще наприкінці XVI століття. Принаймні у Литовському статуті 1588 р. їх уже не було.

свободах. У 1788 р. євреї могли служити в армії¹. Декрет Йосифа II від 7 серпня 1783 р. скасував дивну норму, що діяла стосовно віденських євреїв, які отримували листи не на пошті, як усі, але у швейцара, який вимагав за кожного листа «подарунок» (хабар). До речі, столичним візникам заборонялося перевозити «заражених і євреїв». Цю принизливу щодо євреїв практику також було припинено. У 1787 р. акушеркам, повитухам і священикам заборонялося хрестити єврейських дітей

Якщо поляків та українців Габсбурги намагалися тільки «соціально дисциплінувати», то євреїв, яких було значно менше, ніж перших, ще й перетворити на окрему конфесію, наділену таким ж правами й обов'язками, як і решта релігій монархії. Йосиф II у своєму листі до матері у 1777 р. писав, що «необхідна абсолютна свобода у справах віри, або Ви маєте вигнати зі своїх земель усіх тих, хто не може вірити у те, у що вірите Ви, і не може мати однакою з Вами форму для того, щоби молитися однаковому Богу та слугувати однаковому ближньому». 13 жовтня 1781 р. Йосиф II ухвалив Патент про віротерпимість (Едикт терпимості), за яким свободу віросповідання отримали протестанти, православні та євреї. Відтоді вони могли обіймати державні посади, користуватися певними громадянськими правами і свободами².

Отже, Едикт терпимості («Толеранцпатент»), який 7 травня 1789 р. було поширено на території новопридбаних земель, мав важливе історичне значення для соціокультурного розвитку євреїв Галичини та Буковини. Були скасовані усі

¹ У галицьких євреїв указ австрійського імператора від 18 лютого 1788 р. про військову службу особливого ентузіазму не викликав. Рекрути масово дезертирували з австрійської армії, а призначені премії за добровільну військову службу залишалися незатребуваними. Перший призов галицьких євреїв відбувся упродовж австрійсько-турецької війни у 1790 р., коли до австрійського війська було рекрутовано 1 060 євреїв.

² Наприклад, вони не могли зводити свої храми у центрі міста, реєструвати акти громадянського стану, впливати на систему початкової освіти тощо.

обмеження євреїв у сфері релігійного життя. Вони могли навчатися в університетах, бути власниками підприємств. Натомість спрощувалася офіційна (представницька) діяльність кагалів і рабинів, запроваджувалися обов'язкові німецькі прізвища для євреїв¹.

Незважаючи на своє прогресивне значення, Едикт терпимості не був позбавлений суперечностей. Зокрема, євреї могли скрізь вільно торгувати, але орендувати селянську землю і шинки їм було заборонено. Крім останньої заборони, зберігалися обмеження стосовно права проживання євреїв. Наприклад, у Львові вони могли жити винятково у районі колишнього гетто й на деяких навколишніх вулицях. Поза межами гетто проживали тільки заможні євреї, а також ті, які мали вищу освіту. Іноземним євреям без наявності особливого дозволу на проживання жити у місті Лева заборонялося. Тобто євреї, на противагу християнам-некатоликам, не отримали повноцінної емансипації. «Толеранцпатент» лише проголосив терпимість щодо євреїв як релігійної спільноти, але не передбачав їхньої громадянської рівноправності.

За Леопольда II життя євреїв в Австрійській імперії значно погіршилося. Політику освіченого абсолютизму було згорнуто. Католицьке духовенство звернулося до Леопольда II зі скаргами на розширення прав некатолицьких сповідань. Ревні католики вимагали від Габсбургів скасувати «Толеранцпатент» і повернути євреям середньовічний статус «камеркнехтів» (платників податків до королівської скарбниці). Так, у Відні могли жити лише ті євреї, які володіли майном у 10 тис.

¹ У 1787 р. Йосиф II зобов'язав усіх австрійських євреїв взяти німецькі прізвища, але зі збереженням їх особистих єврейських імен, аби не плутати євреїв з християнами. Було створено державну комісію, яка опікувалася новими прізвищами для євреїв. Зазвичай євреї довільно обирали для себе нове прізвище. Однак нерідко траплялися випадки, коли австрійські чиновники пропонували або нав'язували, якщо євреї відмовлялися самостійно обирати, заздалегідь образливі німецькомовні прізвища, як-от: Езельскопф («Голова віслика»), Шнапсер («Пияк»), Кноблаух («Часник»), Каналгерух («Стічна канава») тощо

флоринів. У Богемії, Моравії та Сілезії були відновлені єврейські гетто. У курортних містах імперії євреям узагалі було заборонено жити, щоправда, за винятком тих з євреїв, які потрапляли до встановленої квоти на проживання. Наприклад, у Богемії могли жити не більше 8600, у Моравії – 5400 євреїв щорічно.

У 1814 р. було видано указ австрійського імператора про недійсність документів, які були укладені єврейськими мовами. Для реєстрації шлюбу єврейські наречені мали надати до магістрату свідоцтво про закінчення «нормальної» школи і скласти іспит з німецької.

Ліпше жилося євреям в Угорщині, італійських провінціях та в Іллірії (Далмація, Істрія, Крайна). У цих провінціях євреї ще за часів французького панування отримали рівноправність. Більша частина з цих прав зберігалася за євреями у землях, які після Віденського конгресу потрапили до імперії Габсбургів. В інших провінціях Австрійської імперії, а також в Угорщині, євреї були обмежені у правах торгівлі та промисловості. Зокрема, їм було заборонено продавати хліб, бути ремісниками (поза межами гетто). Єврейські лікарі могли лікувати лише у тих місцевостях, де їм дозволялося жити.

Узагалі у першій половині XIX ст. австрійське законодавство щодо єврейського населення було вкрай непослідовним і хаотичним. Наприклад, якщо наприкінці XVIII ст. євреї Галичини мали право тримати аптеки, то у 1829 р. видано указ, який чомусь заборонив їм бути аптекарями. Євреї могли бути вчителями лише в єврейських нормальних школах (державні «йозефінські» початкові школи були обов'язковими для євреїв). Давати приватні уроки християнським дітям їм заборонялося.

У Відні жили лише євреї, котрі мали «свідоцтво про терпимість» («толеранцбілет»). Такий документ видавався імператором або двірцевою канцелярією за особливі відзнаки, що були надані державою. У 1782–1797 рр. «толеранцбілети» видавав особливий департамент віденської поліції з єврейських справ – *Juden Amt*. Цікаво, що навіть після того, як у 1797 р. імперський уряд скасував діяльність *Juden Amt*, віденська

поліція, яка непогано годувалася з поневірянь євреїв, узагалі ігнорувала рішення коронної адміністрації аж до революції 1848 року. Справді, до 1837 р. «толерації» були персональними правами євреїв. Тобто після смерті носія відповідного права, його нащадки та родичі мали залишити австрійську столицю. Проте навіть «толерантні» євреї не мали права власності у Відні, але могли наймати християнських слуг. Остання привілея була важливою, оскільки євреям в Австрії взагалі було суворо заборонено тримати у себе християнських слуг.

Була ще одна, менша за кількістю, категорія євреїв, які мали виняткове право жити у столиці імперії Габсбургів. Це носії «*Regierung schütz*» – права, що надавалося підданому за дрібні послуги державі, на тимчасове (кілька років) проживання у Відні. Усі інші євреї мали право на триденне перебування в австрійській столиці. За потреби євреї міг подовжити термін перебування ще на три дні, але не більше, ніж на 14 діб. Для продовження терміну перебування євреї мав купити особливий білет, який коштував 2 флорини на кожних два тижні. У протилежному випадку єврея примусово виселяли. Проте євреї знаходили вихід із цієї ситуації. Після того, як спливав відповідний термін перебування, вони виходили з міста в один бік, і водночас заходили з іншого. Звісно, що усе це не було новиною для місцевої адміністрації, яка, на думку австрійських чиновників, «тримала кордони столиці від жидівської навали». Очевидно, що славнозвісна «єврейська конституція» (хабар) шанувалася серед віденських митників і євреї знову потрапляли до столиці.

З відомим єврейським професором математики Віденського політехнічного інституту Шимоном Шпіцером у дитинстві трапився комічний випадок у зв'язку з відомою заборонаю на проживання у Відні. Батько Шимона не зміг своєчасно подовжити термін перебування у столиці, а тому хлопчик сам мав здійснити вищезазначену процедуру. Восьмирічний Шимон спочатку вийшов за кордон міста, а коли повернувся, дав чиновнику паспорт батька і гроші. На запитання жандарма скільки йому років, відповів – «54», а скільки дітей – «8»... Зрештою, Шимон отримав бажане свідоцтво. Дехто з

євреїв іноді видавав себе за християнина, але такий метод був ненадійним. Єврейські студенти Відня мали особливе право на тимчасове проживання у столиці, тобто на весь період їхнього навчання у місті.

Заборона на проживання євреїв у Відні ледь не призвела у 1815 р. до дипломатичного скандалу. Зокрема, австрійському уряду під час проведення Віденського конгресу довелося пояснювати представникам французької делегації чому в столиці Австрії діють дискримінаційні постанови стосовно євреїв у той час, коли конституція Франції скасувала подібні ганебні обмеження прав людини і громадянина. Французький посол неодноразово заявляв, що уряд Франції може застосувати подібні заборони стосовно усіх підданих Австрійської імперії. Відтоді австрійці були змушені щоразу робити виняток для французьких євреїв, які приїжджали до Відня у справах.

Відомий єврейський композитор Джакомо Меєрбер, котрого запросили виступати у Віденській опері, відмовився сплачувати ганебний «єврейський податок» до *Juden Amt*, і, що, мовляв, він узагалі не збирається їхати до Відня у такому разі. Про це стало відомо широкому загалу. Назрівав міжнародний скандал, а отже, австрійцям і цього разу довелося робити виняток для єврейського «кавалера».

Щоби уникнути численних заборон, австрійські євреї зазвичай вступали у турецьке підданство або отримували фіктивні паспорти Османської імперії. За Белградським договором від 18 вересня 1739 р., усі піддані Туреччини без різниці у віросповіданні мали право на проживання і торгівлю по всій території Австрійської імперії. Згодом, за клопотанням Порти, австрійський канцлер К. Меттерніх навіть звертався до імператора за дозволом на будівництво у Відні синагоги для «турецьких» євреїв. У 1823 р. питання щодо перебудови старої будівлі, яку знайшли десь на задвірках Відня для синагоги, було вирішено. Але за це єврейська громада австрійської столиці мала сплатити у державну скарбницю податок у розмірі однієї тисячі флоринів.

Взагалі, австрійський уряд вважав євреїв за додаткове джерело для поповнення державної скарбниці як об'єкт для

оподаткування. Так, у 1745 р. Марія-Терезія запровадила *Toleranz taxe* («Таксу терпимості»). Угорські євреї сплачували до австрійської скарбниці у 1772 р. 20 тис., а у 1778 р. – 80 тис. флоринів. У 1820 р. євреї Галичини сплачували майже 1,5 млн. флоринів, а Буковини – 26 тис. флоринів щорічно. У Відні *Toleranz taxe* визначалася у 30 тис. флоринів. Загалом австрійський уряд Цислейтанії отримав від євреїв фантастичну цифру у 1820 р. – 1,5 млн. гульденів. Цікаво, що євреї Австрії навіть не уявляли чому і за що вони сплачували цей податок, називали його «*Malke-geld*» («гроші для королеви»).

Отже, до середини XIX ст. правовий статус євреїв в імперії Габсбургів був невизначений. З одного боку, вони начебто мали право навчатися в університетах, вільно сповідувати іудаїзм, засновувати власні товариства, але з другого – залишалися у багатьох відношеннях паріями, дискримінованими підданими монархії. Наприклад, на судовому процесі євреї не могли свідчити проти християнина, бути опікунами для дітей християн тощо.

Незважаючи на те, що у Галичині проживала найбільша кількість австрійських євреїв (225 тис. осіб), регіон залишався економічно занедбаним краєм імперії. Австрійці збільшували податки, заганяли євреїв у гетто, що негативно відображалось на соціальному розвитку місцевих єврейських громад.

У березні 1848 р. у Відні вибухнула революція, відома в історії як «Весна народів». У петиції народів Галичини до австрійського монарха від 19 березня 1848 р., яку, крім українців і поляків, підписали єврейські громадські діячі (М. Р. Мізес, О. Л. Горовіц, А. Кон), містилися вимоги щодо свободи віросповідання, скасування усіх видів панщини та феодальних повинностей. Євреї Галичини підтримали створення Національної гвардії, яка мала стати гарантом конституційних реформ у багатьох містах Галичини. Значного успіху було досягнуто євреями на виборах до місцевих органів влади у Тернополі, Бродях, Станіславові, Коломиї, Перемишлі, Дрогобичі, де вони отримали більшість депутатських мандатів у магістратах. Перемога на місцевих виборах дозволило єврейському населенню впливати на економічну та соціальну

політику віденського уряду на місцях¹. На виборах до Установчих зборів Австрії було обрано 5 депутатів-євреїв з Відня, Бродів, Станіслава і Кракова. 4 березня 1849 р. було проголошено конституцію, яка гарантувала євреям рівноправність.

Однак у 1850 р. у внутрішній політиці Австрійській імперії перемогли консервативні сили і євреям відмовили в емансипації. Релігійна свобода була скасована. Розпорядженням Франца Йосифа від 3 жовтня 1853 р. євреям знову заборонялося придбавати нерухоме майно у селах, мати крамниці поза межами гетто. Євреї втрачали право обирати і бути обраними до місцевих органів влади. Відтоді вони підпорядковувалися магістратам. Міська влада Львова і Кракова відмовила євреям у громадянських правах. Львівські та краківські євреї вкотре опинилися у сутінках середньовічного гетто.

Зрештою, конституційні зміни 1867 р. перетворили імперію Габсбургів на Австро-Угорщину, в якій євреям були надані рівні права, щоправда, лише як німцям іудейського сповідання. Імперська адміністрація не визнавала в євреях їхню національну ідентичність, а тільки релігійну. Наприклад, ідиш не вважався офіційною мовою євреїв, хоча й залишався вельми поширеною, а почасти єдиною національною мовою галицьких і буковинських євреїв. Але для євреїв це не становило особливих проблем у міжнаціональному спілкуванні, адже 76,6 і 17,6 % від усіх євреїв Галичини володіли польською і німецькою відповідно.

¹ Найвищим законодавчим органом у імперії Габсбургів у 1848–1918 рр. був рейхстаг (Державні збори), який проіснував усього кілька місяців (з квітня 1848 р. до березня 1849 р.), і двопалатний рейхсрат, який від 1861 р. складався з Палати панів і Палати послів. Члени останньої до 1873 р. обиралися місцевими ландтагами (крайовим сеймами), а після 1873 р. безпосередньо виборцями. Верхня палата рейхсрату (Палата панів) призначалася цісарем. Повноваження рейхсрату стосувалися лише австрійської частини дуалістичної монархії (Цислейтанії). В угорській частині монархії Габсбургів (Транслейтанії) діяли автономні законодавчі установи.

Майже половина всіх євреїв Австро-Угорщини проживала в Галичині та Буковині. Варто звернути увагу на прискорений приріст єврейського населення у цих провінціях. Так, якщо за переписом населення Австро-Угорщини 1890 р. у Галичині проживало 772 231 євреїв, то у 1900 р. їх було вже 811 371 особа або 11 % від усього населення країни і майже 70 % від усіх євреїв – підданих Габсбургів. Напередодні Першої світової війни чисельність єврейського населення Галичини сягнула 871 тис. осіб. Євреї Галичини міцно посіли третю сходинку у національній структурі краю, в якій поступалися лише полякам та українцям.

Євреї зазвичай асимілювалися до панівної, або офіційної культури, тобто ставали німцями або поляками, що викликало природне незадоволення з боку українців. До речі, за австрійським переписом 1900 р., лише 5 % від усіх галицьких євреїв спілкувалися українською. На Закарпатті проживало майже 129 тис. євреїв, або 15 % від загальної кількості населення краю. Переважна більшість усіх євреїв Австро-Угорщини проживали у містах. Так, у Галичині євреї становили щонайменше 36 % від усіх мешканців міст. У Східній Галичині 71 % від усієї кількості єврейського населення проживали у містах. Найбільшим «єврейським» містом Австро-Угорщини на початку XX ст. були Броди, де євреї становили 72 % від усіх мешканців міста.

В угорському Закарпатті під владою Габсбургів демографічне зростання єврейського населення було ще більш прикметним, ніж в австрійських Галичині та Буковині. Тоді як 1785 р. у Закарпатті було хіба 2 тис. євреїв, до 1910 р. їхня чисельність зросла до понад 87 тисячі осіб. Більшість із них зосереджено у Мармарозькому та Березькому комітатах Угорщини. На противагу багатьом іншим частинам Австро-Угорщини, більшість закарпатських євреїв жили у сільській місцевості, де вони, після конституційної реформи 1867 р., володіли землею. Близько третини усіх закарпатських євреїв були неписьменними (тобто могли читати, але не писати), вкрай релігійними хасидами, що мали свої династії цадиків у Мукачеві і Сіреті. Практично усі закарпатські євреї

спілкувалися на їдиш та угорською. Містечкові євреї також володіли й русинською (місцевим діалектом української).

Казімеж, де мешкало єврейське населення Кракова, у 1772 р. було приєднано до Австрії, але сам Краків залишався у Польщі. Міжнародний кордон відтоді проходив уздовж рукавів Вісли, що мало руйнівні наслідки для економічного становища Казімежа, в якому тоді проживало близько 3,5 тис. євреїв. Краків підтримав повстання під проводом Т. Костюшка, котрий у Старій Синагозі Казімежа звернувся до євреїв з проханням про допомогу повсталим полякам. Після третього поділу Речі Посполитої Казімеж відійшов до Австрії, але у 1809 р. став частиною наполеонівського Варшавського герцогства. У 1815 р. Краків здобув статус вільного міста. Однак у 1846 р. його приєднано до Австрійської імперії, частиною якої він залишався до 1918 року.

У 1817 р. у Кракові запроваджено Статут для послідовників Закону Старого Заповіту, за яким кагал було скасовано, натомість усіма справами євреїв мав опікуватися Комітет з єврейських питань. До його складу входили рабин, двоє інших єврейських очільників і державний службовець. Єврейське населення міста підпорядковувалося місцевій адміністрації та судочинству. Рабини обиралися, але мали засвідчити перед міською владою знання німецької та польської мов. Євреї не могли обиратися до Палати депутатів, що управляла вільним містом. Казімеж залишався єврейським гетто.

Після приєднання Кракова до складу Австрійської імперії Габсбурги влаштували репресії щодо тих з євреїв, які підтримали революцію 1846 року¹. Незважаючи на те, що Краків

¹ 23 лютого 1846 р. Революційна рада Кракова оприлюднила звернення до місцевих євреїв, в якому польські революціонери пообіцяли євреям рівноправність. У відповідь майже пів тисячі краківських євреїв на чолі з головним рабином Краківської республіки Дов Бером Майзельсом приєдналися до прихильників незалежної Польщі. Після придушення австрійцями революційних виступів у Кракові, деяких євреїв було заарештовано, а на єврейську громаду Казімежа накладено контрибуцію у 50 тис. флоринів. Щоправда, восени 1848 р. Д. Б.

перетворився на австрійську провінцію, численність єврейського населення зросла у 1910 р. до 32 тис. осіб, що становило майже чверть від усього населення міста.

Близько половини усіх австрійських євреїв були задіяні у промисловості, торгівлі і банківській сфері. Сільським господарством займалися не більше 5 % від загальної кількості єврейського населення Австро-Угорщини. Решта були лікарями, фармацевтами, вчителями, адвокатами, перевізниками тощо.

Починаючи з 1890-х рр. серед населення Східної Галичини, Буковини, Закарпаття набуває великої популярності виїзд до країн Америки, зокрема США, Канади, Бразилії, Аргентини. Це явище набуло також поширення, хоча й меншою мірою, серед населення Волинської, Подільської та Київської губерній Російської імперії.

У справі агітації та вербування емігрантів на виїзд до країн Америки місцеві євреї відігравали провідну роль, та й сам механізм організації виїзду також значно контролювався ними. З боку агентів-євреїв мали місце численні зловживання, шахрайства, обман і знущення з емігрантів. На думку сучасного українського дослідника О. І. Сича, євреї скуповували за безцінь землі тих селян, які збиралися емігрувати чи вже емігрували. Зазвичай селяни потрапляли в пряму фінансову залежність від заможних євреїв, які позичали їм гроші на подорож за океан, беручи селянську землю, майно чи хату як заставу.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Галичину та Буковину охопило справжнє еміграційне божевілля або, як тоді казали, «бразильська лихоманка». Агенти у справі еміграції, аби звабити якомога більше селян до заокеанської мандрівки, поширювали фантастичні чутки про таємничу смерть кронпринца Рудольфа¹, котрий начебто не загинув, а втік до

Майзельса від Кракова було обрано до віденського парламенту, де він продовжив свою політичну діяльність.

¹ 30 січня 1889 р. кронпринц Рудольф у мисливському замку Маєрлінг наклав на себе руки. Перед цим він убив свою коханку, баронесу Марі Ветсер. Обставини «трагедії Маєрлінга», яка стала резонансною подією для аристократичних кіл Відня, залишилися нез'ясованими. Подейкували, що самогубство Рудольфа було наслідком його

Бразилії, де заснував чудову імперію, яку хотів заселити своїми любимими русинами (українськими селянами), а отже, мовляв, він чекав на них із розкритими обіймами, щоби винагородити їх землею за вірність. Траплялися й інші, не менш курйозні чутки, що начебто російський цар і австрійський цісар домовилися про обмін: Микола II віддає своїх євреїв, а Франц Йосиф шле до нього русинів. Доводилося задіяти жандармерію та війська, щоби завадити селянам перетинати російсько-австрійський кордон.

Звісно, що емігрували не тільки українці, але й чимало євреїв. Варто нагадати, що єврейські переселенці раніше за українців торували шлях у заокеанські країни, зокрема до США та Канади. З-поміж причин, які штовхали євреїв до еміграції, зокрема з Буковини, як зазначав О. І. Сич, було посилення економічної конкуренції з боку місцевих німців і поляків, які мали переваги від австрійського уряду у сфері промисловості, торгівлі та фінансів. Так, лише на початку ХХ ст. близько 20 тис. галицьких і буковинських євреїв попрямували до США у пошуках ліпшої долі. Загалом, на думку сучасного українського історика І. С. Монолатія, у 1880–1910 рр. з імперії Габсбургів виїхало 237 тис. євреїв, або 85 % від усіх емігрантів Австро-Угорщини.

Наприкінці ХІХ ст. у внутрішній політиці Габсбургів посилювалися консервативні тенденції, популярними стали ідеї пангерманізму та антисемітизму. Німецькі націоналісти Австро-Угорщини на чолі з Г. фон Шьонерером і К. Люегером закликали до приєднання австрійських земель до складу Німецької імперії, запровадження в Австрії єдиної німецької мови, обмеження у правах єврейського населення¹. У католицькому середовищі

нешасливого шлюбу з бельгійською принцесою Стефанією. Смерть Рудольфа найбільше приголомшила його матір, королеву Єлизабет, котра також скінчила своє життя трагічно. 10 вересня 1898 р. вона стала жертвою анархіста Л. Луччені.

¹ Австрійські пангерманісти, серед яких були відомий історик Г. Фрид'юнг і майбутній лідер австрійських соціал-демократів В. Адлер, у м. Лінц (Верхня Австрія) запланували ухвалити відповідну програму свого суспільно-політичного руху. Проте, місцева влада заборонила

Австро-Угорщини особливої популярності набули ідеї кривавих наклепів на євреїв. Резонансним у 1882 р. став судовий процес у Тисаесларі з приводу начебто ритуального вбивства угорської дівчини євреями¹. Незважаючи на виправдальний вирок суду,

збори німецьких націоналістів через їхню антидержавницьку позицію. Тоді вони оприлюднили свою програму у журналі «*Deutsche Worte*» 1 вересня 1882 р. під назвою Лінцька програма, яка складалася з 11 розділів і 33 параграфів та передбачала створення суто німецької Австрії. У 1885 р. Г. Шьонерер додав 12 розділ, в якому євреї визнавалися небажаними громадянами майбутньої Австрії.

¹ 1 квітня 1882 р. в угорському містечку Тисаеслар, в якому євреїв було не більше 5 % від усіх мешканців містечка, напередодні Песаха, несподівано зникла 14-річна місцева християнка Естер Шолимоши. Після безрезультатних пошуків дівчини у містечку поширилися чутки про її вбивство євреями з ритуальних мотивів (мовляв, її кров хотіли використати у приготуванні маци на Песах). Деякі депутати угорського парламенту, а також місцевий католицький священник прямо звинуватили євреїв у вчиненні цього злочину. Поліцейські заарештували 12 місцевих євреїв за підозрою у вбивстві. 18 червня 1882 р. у річці Тиса знайшли труп Е. Шолимоши, проте її мати відмовилася визнати у потопельниці свою дочку. Виявилося, що це був труп іншої молодшої дівчини. Місцеві антисеміти наголошували, що, мовляв, місцеві євреї, з метою заплутати слідство у справі Е. Шолимоши, начебто підкинули ще один труп. 29 липня 1882 р. було заарештовано 15 євреїв, яких звинуватили у причетності до вбивства Е. Шолимоши. Заарештованих катували, але вони не визнали своєї провини. У грудні 1882 р. судово-медична експертиза довела, що труп «іншої» дівчини насправді належав Е. Шолимоши, але звинувачення євреїв у вбивстві невідомої дівчини не спростували. Справа у Тисаесларі незабаром набула неприємного для влади політичного розголосу. Прем'єр-міністр королівства Угорщини К. Тиса публічно не підтримав офіційну версію звинувачення, але міністр юстиції угорського уряду Т. Паулер у своїх відповідях на депутатські запити з приводу слідства у справі Е. Шолимоши у парламенті королівства натякнув на можливу причетність до вбивства дівчини «нецивілізованих євреїв». Однак проти кривавого наклепу євреїв рішуче виступили колишній лідер Угорської революції 1848–1849 рр. Л. Кошут і відомий адвокат з Будапешту К. Етвеш, якого угорські антисеміти називали «єврейським наймитом». 17 червня 1883 р. у місті

«Тисаесларська справа» виявилася не останньою у серії антисемейських виступів.

У 1899 р. чеське суспільство Австро-Угорщини сколихнула «справа Агнежки Грузової», дев'ятнадцятирічної швачки, яку знайшли вбитою у чеському містечку Польна напередодні Великодня того ж року. Поліція запідозрила ритуальне вбивство, яке начебто вчинив місцевий єврей Л. Гіршнер для того, щоби отримати кров незайманої християнки для приготування маці. Судовий процес над нещасним Л. Гіршнером і бурхлива реакція чеської громадськості, представники якої були обуренні «підступністю» усіх євреїв, змусили відомого політичного діяча, професора Празького університету Т. Масарика виступити на захист Л. Гіршнера. Цей сміливий крок майбутнього президента Чехословацької республіки ледь не коштував тоді йому життя.

На хвилі релігійної юдофобії, що охопила австро-угорське суспільство в останній чверті ХІХ ст., віденські антисеміти здобули незначну перемогу на виборах до парламенту Нижньої Австрії у 1891 році. К. Люегер очолив правоконсервативну «Християнсько-соціальну партію», що мала своїх прихильників серед німецьких католиків Відня, які були незадоволені великою кількістю євреїв у столиці Австрії та їхньою активністю у фінансах, освіті та політиці. У квітні 1897 р. лідер християнських соціалістів переміг на виборах бургомістра Відня і незабаром оголосив війну «іудеомадрам» та заявив, що

Нїредьгаз розпочався судовий процес над єврейськими «вбивцями» нещасної Е. Шолимоши. У місті вирували пристрасті. Антисеміти влаштували публічні виступи проти євреїв і тих, хто їх підтримував. Для запобігання масових заворушень у Нїредьгазі було оголошено надзвичайний стан. Зрештою, 3 серпня 1883 р. суд виправдав обвинувачених, адже було доведено, що вбивство Е. Шолимоши не мало ритуального характеру (очевидно, що дівчину згвалтували). Проте виправдальний вирок у «Тисаесларській справі» ще більше розпалив суспільні пристрасті та посилив хвилю антисемейських виступів у Транслейтанії. Була створена Національна антисемейська партія на чолі з угорським націоналістом Д. Истоці, яка на виборах до парламенту королівства Угорщини 1884 р. отримала 17 місць.

«справа не у рівноправності євреїв, а у рівноправності християн».

Цькування євреїв у Відні на початку ХХ ст. супроводжувалося обмеженнями у сфері єврейської роздрібно́ї торгівлі, переслідуванням єврейських студентів¹, заборонаю на ритуальний забій худоби (шхиту). Щоправда, після гучних протестів столичних євреїв, уряд Нижньої Австрії був змушений незабаром скасувати свою постанову про заборону шхити.

У певному сенсі віденські антисеміти мали рацію. Єврейське населення Відня в епоху правління Франца Йосифа насправді досягало абсолютного приросту і дуже значного порівняно із загальним приростом населення держави. Частка єврейського населення австрійської столиці на початку Першої світової війни становила 9 % від усіх мешканців Відня і впродовж війни постійно зростала завдяки біженцям з окупованих територій. У господарському та культурному житті Відня євреї (а це були купці, лікарі, адвокати, письменники і журналісти) відігравали вельми помітну роль. Незважаючи на зростання німецького антисемітизму, євреям вдалося налагодити тісні ділові відносини з християнською більшістю столиці, і навіть вступати з християнами у шлюби.

Однак єврейська громадськість Австро-Угорщини була стурбована зростанням антисемітизму, німецького, угорського та польського націоналізму на теренах Габсбурзької монархії. Історичною відповіддю австрійських євреїв на посилення антисемітизму став твір віденського журналіста і драматурга Т. Герця (1860–1904 рр.) «Юденштадт» («Єврейська держава»), в якому у лютому 1896 р. було виголошено провідну ідею сіонізму, а саме, про те, що євреї мають право на власну державу. Щоправда, тоді на заклик Т. Герця відгукнулося небагато віденських євреїв, які віддавали перевагу асиміляції.

¹ У 1896 р. німецькі корпорації студентів ухвалили вельми принизливе, як для євреїв, рішення, за яким останні оголошувалися «расою, що позбавлена почуття гідності», а отже, «єврейські студенти не заслуговують навіть на участь у дуелях проти німецьких студентів».

Водночас і для багатьох сіоністів ідея відновлення єврейської державності у Палестині видавалася далекою перспективою.

Міністерство внутрішніх справ Австро-Угорщини 4 лютого 1896 р. визнало діяльність сіоністських організацій як небезпечну для держави. Проте на початку XX ст. сіонізм перетворився на впливову ідеологію національного відродження усього східноєвропейського єврейства. У грудні 1905 р. на з'їзді сіоністів Австрії було ухвалено рішення про особливе представництво єврейської меншості, а також резолюцію щодо визнання євреїв Австро-Угорщини нацією. Надзвичайний конгрес сіоністів у Кракові у липні 1906 р. вирішив створити єврейську політичну партію, яка б вимагала від Габсбургів надання євреям національно-культурної автономії.

Справжнім катаклізмом для народів клаптикової імперії Габсбургів стала Перша світова війна, яка призвела до краху монархії. Внаслідок військових дій 1914–1918 рр. звичний лад суспільно-економічного життя євреїв, особливо на окупованих землях Австро-Угорської імперії, назавжди перервався. Євреї Галичини та Буковини відчували розгубленість і страх. Величезні маси з біженців-євреїв попрямували до Угорщини, Богемії, Моравії та Верхньої Австрії. Дехто з євреїв вступав до австрійської армії. Кілька сотень євреїв навіть стали австрійськими офіцерами, з-поміж яких, до речі, були відомі у майбутньому психоаналітик В. Райх, письменники Е. Е. Киш, Ф. Лангер та Й. Рот. Однак переважна більшість євреїв Австро-Угорщини намагалися втекти від війни. Так, лише до Відня у роки війни мігрували 36 тис. євреїв з Галичини та Буковини; 400 тис. євреїв (тобто половина усіх євреїв Галичини) виїхали з країни назавжди. Ті, хто залишилися (а це, передусім, єврейські жебраки, нужденні та хворі), зазнали репресій і депортацій з боку російської окупаційної влади, представники якої підозрювали усіх австрійських євреїв у шпигунстві та нелояльності до Російської імперії. Наприклад, зі Львова упродовж дев'яти місяців російської окупації міста у 1914–1915 рр. було депортовано до Російської імперії 213 євреїв; у Коломиї на місцевих євреїв російською адміністрацією була накладена своєрідна контрибуція за «неправдиві свідчення» щодо своєї

власності; єврейське населення обмежувалося у праві вільного пересування та проживання по всій території Галичини. Влітку 1917 р. розбурхані Російською революцією маси єврейської бідноти Галичини вимагали від Габсбургів припинити безглузду війну, поліпшити умови праці, розв'язати проблему голоду тощо. Лунали заклики до повалення монархії, проголошення республіки, яка гарантуватиме австрійським євреям національно-культурну автономію.

Однак події останнього року Першої світової війни в історії згасаючої Дунайської монархії виявилися для євреїв Галичини не менш трагічними, аніж на її початку. Галицькі євреї стали заручниками у польсько-українському протистоянні за власну державність. Пограбування і жага помсти були причинами єврейських погромів, які відбулися у Галичині восени 1918 року¹. Відступ австрійської армії та пов'язаний із цим хаос, упевненість у тому, що війна незабаром завершиться, економічна криза і радикалізація настроїв селянської маси, на думку сучасного польського дослідника К. Зелінського, стали поживним ґрунтом для переслідування євреїв. Свою роль також відіграли давні забобони щодо євреїв, які підживлювалися деякими політичними діями і духовенством. Польсько-український конфлікт у Східній Галичині та звинувачення євреїв у тому, що вони, мовляв, підтримують українців, безумовно, стали суттєвим подразником єврейських погромів. Проте в останні місяці 1918 р. у селах і містечках Західної Галичини

¹ Посилення антиєврейських настроїв серед польського населення Львова, Перемишля і Стрия спостерігалися вже навесні 1918 року. У передмісті Кракова Казиміжі 17–18 квітня спалахнув єврейський погром, в результаті якого були поранені та вбиті. На початку листопада 1918 р. єврейські погроми відбулися у Розвадові, Ропчицях, Раніжові, Кальварії, Мостисці, Івоничі та інших місцевостях Східної Галичини. Наприклад, у Розвадові погром розпочали 4 листопада польські солдати, яких незабаром підтримали місцеві селяни з «Тарнобжезької республіки»; в Івоничі 2 листопада у масових антиєврейських заворушеннях взяли участь близько ста озброєних селян на чолі з місцевим комендантом; у Мостисці внаслідок погрому постраждали кілька сотень євреїв.

вони не набули такої потужності, як у Львівському, Перемишльському повітах або на Холмщині, якій загрожувала небезпека бути анексованою внаслідок Брестського миру.

Зрештою, 11 листопада 1918 р. Карл I Габсбург оприлюднив заяву, в якій відмовлявся від участі у державних справах і визнавав будь-яке рішення щодо майбутнього державного ладу. Наступного дня була проголошена Німецько-австрійська республіка. Імперія Габсбургів припинила своє існування.

Соціально-економічне і політичне життя євреїв Буковини

Буковина увійшла до складу Австрійської імперії у 1775 р. як «подарунок» від турецького султана Габсбургам за їх «сприяння» у підписанні Кючук-Кайнаджирського мирного договору. На Буковині було призначено австрійську військову адміністрацією на чолі з генералом Г. фон Сплєні. Важливим відкриттям для австрійських чиновників, крім того, що цей край виявився малолюдним та економічно занедбаним, була його багатонаціональність. Крім автохтонного населення Буковини (українців і румунів), тут проживали греки, вірмени, поляки, росіяни, угорці, німці, цигани, турки, а також євреї.

Міграція євреїв на Буковину розпочалася у XIV ст. з півдня Молдавії, Валахії та із Польщі. Чимало євреїв з'явилися на Буковині в період російсько-турецької війни 1768–1774 рр., але більшість із них іммігрували сюди з Богемії та Німеччини. На момент приєднання Буковини до імперії Габсбургів тут проживало 526 єврейських родин, зокрема, у Чернівцях – 495, Сучаві – 218, Вижниці – 208 і Сереті – 73 єврея. Значна кількість (218 осіб) євреїв проживала також у Садагурі. Поширеною діяльністю буковинських євреїв була контрабандна торгівля і шинкарство. У містах жили ремісники. У містечках євреї жили з прибутків від орендованих боярських угідь, млинів, ставків і лісів. Єврейські громади поблизу Сучави і Серету займалися землеробством. Але їх було небагато.

Переважна більшість євреїв зосереджувала у своїх руках значні кошти, які згодом перетворилися на обігові капітали. Значно цьому сприяла ліберальна фінансова політика молдавських господарів. На противагу багатьом країнам Східної Європи, де євреї обкладалися спеціальними податками і стягненнями за право проживання на певній території та вільне сповідання своєї релігії, на Буковині у доавстрійські часи євреї вважалися одним із соціальних станів і оподатковувались на одному рівні з іншими підданими. Мабуть, лише сучавські євреї за право вільного сповідання іудаїзму були змушені сплачувати щороку на користь Ясського митрополита *«венітул митрополітуй»* у сумі 170 флоринів.

У містечках і містах Буковини євреї об'єднувалися у кагали. Від часів правління молдовського господаря Г. Ґики (1738–1741 рр.) єврейські громади були автономними утвореннями. Громади Чернівців, Сучави мали статус головних кагалів, яким підпорядковувалися відповідно громади Вижниці, Садагури, Серета і Кімполунга.

Фон Сплені намагався реформувати систему кагального управління євреїв і підпорядкувати їх державі Габсбургів. Однак виявилось, що зламати давню корпоративну структуру єврейських громад було непросто. Тому австрійський намісник був змушений зберігати статус кво єврейських громад Буковини. Незначні зміни стосувалися лише подвоєння ставки податку з євреїв та підпорядкування містечкових євреїв у справах їх підсудності місцевій адміністрації. Проте австрійців хвилювала проблема стрімкого збільшення кількості єврейського населення на Буковині за рахунок інтенсивної імміграції євреїв з Галичини.

У 1778 р. новопризначений начальник австрійської військової адміністрації на Буковині генерал К. фон Енценберг (1778–1787 рр.) виявився прихильником рішучих дій з єврейського питання. У 1782 р. за рішенням фон Енценберга з Буковини було депортовано 365 єврейських родин, які не мали відповідного дозволу на проживання. Згодом генерал здійснив «класифікацію» буковинських євреїв, тобто поділив усіх євреїв за їх корисністю для краю на ремісників, крамарів і землеробів.

Усі інші види діяльності заборонялися. У підсумку ухвалено рішення, що 392 єврейські родини мали стати землеробами, 111 – крамарями та шинкарями, а 101 родина повинна займатися ремісництвом.

Однак таке рішення крайової влади викликало обурення з боку місцевого єврейства, представники якого скаржилися у Відень, але натомість наражалися на критику з боку офіційної влади. Не мали успіху і численні усні та письмові звернення буковинських євреїв особисто до Йосифа II, який 17 червня 1783 р. відвідав Чернівці. Зрештою чимало євреїв були змушені залишити Буковину. Наприкінці XVIII ст. 225 родин виїхали до Хотина і попрямували до Молдавії. Та попри жорсткі заходи австрійської адміністрації проти євреїв Буковини, їх чисельність поступово збільшилася. Так, якщо у 1783 р. на Буковині проживали 175, то у 1787 р. – 614 родин.

У серпні 1786 р. Буковину приєднано до Галичини у статусі окремого округу. На території краю були запроваджені правові норми стосовно єврейського населення, що діяли у Галичині. Зокрема, 1 листопада 1789 р. на Буковині набув чинності Едикт терпимості.

Як уже зазначалося, «Толеранцпатент», як і більшість нормативних актів доби освіченого абсолютизму в Австрійській імперії, мав суперечливий характер. Проголошений в Едикті принцип зрівняння євреїв у «їх правах та обов'язках» з іншими підданими монархії нівелювалися принципом конфесійності індивідуальних прав і свобод євреїв, залежністю останніх від волі державних чиновників. Маючи на меті перетворити євреїв на «корисних громадян» держави, Едикт терпимості передбачав неприховане втручання держави у внутрішні справи єврейських громад з метою регламентації їх повсякденного життя. Наприклад, євреям заборонялося шинкарство, орендувати млини, селянські землі, пасовища, торгувати сіллом, зерном, хутром, мати гуральні та броварні, окремі ремісничі майстерні. Внаслідок приєднання Буковини до Галичини передбачалося запровадити єдину систему оподаткування. Однак насправді євреї Буковини податків не сплачували кілька років поспіль, що значно поліпшило їх економічне становище в краї. Узагалі,

якщо оцінювати становище євреїв у Чернівцях і Відні наприкінці XVIII ст., то стане очевидно, що столичні євреї були більш дискримінованими у правах, аніж їх східні одновірці.

Водночас було скасовано автономію кагалів, а їх функції відтепер зводилися винятково до задоволення релігійних потреб євреїв та утримання необхідних релігійних інститутів. Керівництво громадами здійснювалося правліннями у складі трьох осіб, які призначалися місцевою адміністрацією з шести обраних членами громад кандидатів. Право участі у виборах правління громад на Буковині мали тільки ті члени, як мали у своїй власності будинки на території відповідної громади. Для утримання адміністративного апарату та релігійних інститутів євреї сплачували «доместиційний» податок.

Значне місце у «Толеранцпатенті» відводилося заходам, що мали на меті підняти культурно-освітній рівень євреїв, виховати їх як доброчесних підданих імперії, а, отже, поставити на службу інтересам держави. Йосиф II був послідовним прихильником політики своєї матері (Марії-Терезії), суть якої полягала у поступовому поніменні євреїв. Задля цього в єврейських громадах Галичини та Буковини в обов'язковому порядку запроваджували офіційні німецькі школи. Єврейські діти відтоді не могли здобувати традиційну єврейську освіту в хедерах, доки вони не отримували свідоцтва про закінчення німецької школи. Наявність свідоцтва про закінчення публічної німецької школи ставало головною передумовою для отримання дозволу місцевої влади на реєстрацію єврейських шлюбів між євреями. Німецькою повинні були володіти й кандидати на посади рабинів або даянів. Усе діловодство у громадах, а також метричні книги мали вестися німецькою мовою. Усі євреї були вимушені брати німецькі прізвища та відмовитися від традиційного єврейського одягу.

Наслідки реформ на Буковині виявилися такими ж суперечливими, як і вся політика Йосифа II. Намагання залучити євреїв до виробничої праці виявилися у примусовому переселенні євреїв із сільської місцевості у міста та містечка. Ті з євреїв, які залишалися у селі начебто мали займатися землеробством. Однак насправді, зазвичай, вони вдавалися до

різноманітного економічного крутіства. Євреї також бойкотували німецькі школи, намагалися підкупити місцевих чиновників аби отримати шлюбні ліцензії. Масовим явищем стали таємні шлюби, маніпуляції з єврейськими та німецькими прізвищами. Не було досягнуто іншої, важливої для австрійської адміністрації мети, а саме: обмеження на Буковині кількості «чужинських» євреїв, яких було складно контролювати й оподатковувати. Маса нелегальних євреїв щороку зростала на Буковині. Наприкінці XVIII ст. кількість єврейської громади становила близько 5 тис. осіб.

Мабуть, найбільш динамічною єврейською громадою на Буковині була громада Чернівців, які стали формальною столицею новопридбаного краю. Місто поступово стало привабливим центром економічного життя Буковини. Незважаючи на обмежувальні заходи влади, упродовж 1776–1792 рр. кількість єврейських родин у Чернівцях зросла утричі. Вона складалася з 355 родин і була найзаможнішою у краї, адже мала власні синагогу і кладовище. За свідченнями генерала фон Сплени, євреям у Чернівцях належали найкращі будинки у центрі міста. Чернівецькі євреї контролювали майже всю торгівлю, тримали шинки та заїжджі двори. Зростала кількість єврейських ремісників. Місцева громада неохоче приймала галицьких євреїв, які відрізнялися від буковинських євреїв як зовнішнім виглядом, так і побутовими та релігійними звичаями. Крім цього, євреї з Галичини зазвичай були жебраками.

Другою за кількістю членів була єврейська громада Сучави (170 родин). Сучавські євреї мали власну синагогу, відбудовану за рішенням австрійської влади у 1777 р., після того, як вона була зруйнована у часи російсько-турецької війни. Значно збільшилися єврейські громади у Вижниці, Садагурі, Сереті, Кімполунзі.

Після нетривалого правління Леопольда II на австрійський престол у 1792 р. вступив Франц II¹, який поклав край політиці

¹ 10 серпня 1804 р. Франц II офіційно проголосив себе імператором Австрії, а 6 серпня 1806 р. зрікся імператорської корони Священної

освіченого абсолютизму. Габсбурги повернулися до звичної політики консерватизму і деспотії. Для австрійських євреїв це означало кінець справжньої правової емансипації. Однак на Буковині, яка залишалася занедбаною в економічному сенсі австрійською провінцією, на щастя місцевого єврейства, австрійська бюрократія чинила швидше за інерцією.

За такої ситуації важливим чинником соціально-економічного розвитку єврейських громад Буковини була місцева адміністрація, яка намагалася виконувати усі директиви центральних органів влади. З іншого боку, місцеве чиновництво, особливо у Чернівцях, воліло виходити з інтересів єврейських підприємців, адже статки євреїв, їх економічні зв'язки важили на місцях набагато більше, ніж безглузді середньовічні забобони. На зламі XVIII–XIX ст. буковинські євреї заснували виробничі цехи з виготовлення поташу у Великому Кучурові та Берегометі, а також з виробництва скла і видобування солі у Фюрстенталі. Водночас у Чернівцях, Садагурі, Сучаві виникли перші єврейські броварні. В економічні відносини з євреями все частіше вступали місцеві землевласники, які передавали їм в оренду власні маєтки за 500 флоринів на рік.

Прибутковим бізнесом для єврейських підприємців були фінансові операції з нерухомістю. У Чернівцях одними з перших євреїв, хто викупив земельні ділянки у місцевих християн і побудував на них гарні кам'яні будинки, були С. Зальтер, Г. Лангер та М. Юстер. Поступово придбання євреями будинків і земельних ділянок у містах стало настільки поширеним явищем, що у 1805 р. австрійці запровадили у Галичині та Буковині певні обмеження на здійснення операцій із нерухомістю. Відтоді аж до 1860-х рр. придбання нерухомості стало для буковинських євреїв можливим як виняток за дозволом імператора. Багатьом євреям зазвичай доводилося оформляти відповідні угоди на підставних осіб християнської віри.

Розширення сфер економічної активності єврейства привела до поглиблення його соціального розшарування.

Римської імперії, яка припинила своє існування. Отже, Франц II після 1806 р. став Францом I Австрійським.

Щоправда, через існування численних, хоча і суто формальних заборон і обмежень, на офіційній статистиці буковинських євреїв цей факт мало відобразився. Так, з 814 єврейських сімей Буковини, які на початку 20-х років XIX ст. задекларували наявність постійного джерела доходів, 456 жили з торгівлі, а 80 – з ремесла. Серед єврейського торгового люду були ті, хто торгував вином (6 осіб), 32 особи торгували худобою та 18 – деревиною. Єврейський ремісничий стан складався з ювеліра, палітурника, бляхаря, столяра, а також годинників, миловарів, майстрів скляних справ, різників, кушнірів, чоботарів, мідярів, пекарів, м'ясників, кравців, мірошників і гуральників. Прибутковим ремеслом у Чернівцях було виготовлення «мацеве» (кам'яних гробівців для єврейського кладовища).

Скасування автономії єврейських кагалів і підпорядкування їх членів юрисдикції органів державної влади означало поширення на євреїв дії норм австрійського публічного права. Останнє містило чимало середньовічних забобонів, які обмежували або прямо забороняли релігійну свободу підданих монархії. Так, «загальний кодекс публічного права» Австрійської імперії, який набув чинності 1 січня 1812 року, забороняв особам християнських конфесій вступати до шлюбу з нехристиянами. Особи нехристиянських конфесій не мали права засвідчувати останню волю християнина та вступати до шлюб без дозволу місцевої адміністрації. Згідно з §142 «Загального судового кодексу», свідчення, дане євреєм на користь іншого єврея у судовій справі проти християнина, вважалося «сумнівним». Дискримінаційний характер австрійського законодавства щодо євреїв проявлявся й у тому, що ведення метричних книг у єврейських громадах перебувало під наглядом католицьких священників, а витяги з них підлягали засвідченню з боку останніх.

Примусова інтеграція буковинських євреїв у соціально-економічну і політико-правову системи Австрійської імперії не супроводжувалася автоматичним розширенням їх громадянських і політичних прав. Аж до революції 1848 р. євреї вважалися лише «терпимими» мешканцями місцевих громад, на яких не поширювалося міщанське право. З 1812 р. їхнє

перебування на території краю і в конкретній громаді посвідчувалося спеціальною «посвідкою терпимості», яка, однак, не надавала євреям права обирати і бути обраним у представницькі органи міст. Відсутність доступу до міщанського права й обмеженість у праві придбання та володіння нерухомістю перетворювало євреїв на паріїв. Матеріальне або соціальне становище євреїв, їх активність у суспільно-політичному житті Буковини не могли зупинити свавілля чиновників. Наприклад, Чернівецький магістрат у 1838 р. відмовив у наданні міщанського права відомому єврейському купцю, поважному члену правління місцевої єврейської релігійної громади Г. Юстеру. Австрійські чиновники посилялися на чинні правові обмеження для підданих іудейської віри. Справа Г. Юстера тривала кілька років, і, незважаючи на позитивні відгуки й підтримку крайової влади, не увінчалася успіхом.

Але єврейське населення чинило опір політиці онімечення. Значні організаційні та фінансові труднощі, з якими зазвичай стикалась австрійська влада упродовж упровадження в життя вимог «йозефінського» законодавства щодо відкриття в єврейських громадах Галичини та Буковини звичайних шкіл німецького типу, а також відверте небажання єврейських сімей віддавати своїх дітей до таких шкіл, змусили австрійський уряд у 1806 р. остаточно відмовитися від цієї ідеї. У 1820 р. уряд розпорядився, щоби діти «терпимих» євреїв відвідували звичайні публічні школи разом із християнськими дітьми. Однак консервативне буковинське єврейство бойкотувало й це рішення. Навіть у єдиний на той час у Чернівцях Цісарсько-Королівській німецькій гімназії у 1820–1821 навчальному році навчалася лише одна єврейська дитина. Переважна більшість єврейських сімей віддавала своїх дітей до хедерів або талмуд-тор. Щоправда, значна частина єврейських дітей, передусім дівчата, взагалі залишалися неписьменними через бідність своїх батьків.

Загалом соціокультурний розвиток місцевого єврейства був невисоким. Духовне життя буковинських євреїв, яке протікало обабіч тих культурно-історичних процесів, які

наприкінці XVIII – на початку XIX ст. охопили значну частину єврейства Центральної та Східної Європи, було примітивним і носило, попри всі спроби його секуляризації, переважно релігійні форми. На противагу Галичині, де віддавна існували відомі центри східноєвропейського талмудизму, світогляд євреїв Буковини, які навіть не мали власної єшиви, розвивався ізольовано, без зв'язку з тогочасною релігійно-філософською думкою єврейського народу. Хоча ситуація змінилася після призначення у жовтні 1789 р. на посаду крайового рабина відомого талмудиста і кабаліста Х. Тирера (Хаїма бен Шломо) (1760–1816 рр.), котрий водночас був рабином Чернівецької єврейської громади. Єврейське населення краю отримало в його особі загальновизнаного релігійного лідера, прихильника єврейських звичаїв і законів. Х. Тирер (Хаїм Черновіцер) став по суті першим в історії рабином Буковини, походив з Галичини і був палким прихильником хасидизму, сприяв проникненню ідей цього віровчення на терени цього краю.

Хасидизм, який був популярним віровченням на Буковині лише для невеликої купки євреїв на Вишниччині, набув свого поширення на початку 1840-х рр., коли у Садагурі влаштував свою пишну резиденцію відомий представник Ружинської династії хасидів з Подільської губернії Російської імперії раббі Ісроель Фрідман¹. Заснований ним у Садагурі центр хасидського

¹ І. Фрідман (р. Ісроель) (1797–1850 рр.) – народився у містечку Погребище Київської губернії у родині цадика. Прадідом Ісроеля був відомий хасидський діяч Дов Бер з Межириччя. У 16-річному віці, після смерті свого батька і старшого брата, І. Фрідман став цадиком із резиденцією у Ружині Київської губернії. Авторитет Ружинського цадика швидко поширився серед хасидів Поділля та Волині. За порадами та благословенням до р. Ісроеля зверталися навіть російські поміщики. За чверть століття Ружинський двір перетворився на відомий центр хасидизму. Наприклад, син І. Фрідмана заснував власну династію цадиків у Чорткові (Галичина), а сам Ружинський ребе оселився у вишуканому палаці. Однак популярність «хасидського царя» з Ружина, а особливо його вплив на місцевих євреїв, занепокоїли київських чиновників, які у 1838 р. запідозрили його у причетності до вбивства двох поліцейських інформаторів у Дунаївцях Подільської

руху швидко перетворився на «єврейський Ватикан» для східноєвропейського єврейства. До середини 1870-х рр. садагурський двір Ружинського цадика був світоглядним і моральним орієнтиром для переважної більшості буковинських євреїв.

Власне представники Садагурської династії хасидських цадиків виступили в авангарді боротьби проти секуляризації та реформування єврейських громад Буковини, які безуспішно намагалися ініціювати у першій половині XIX ст. окремі представники «реформованої» єврейської інтелігенції з Галичини. Відсутність у буковинського єврейства власного соціокультурного ядра, своїх громадських активістів була головною причиною того, що на початку другої половини XIX ст. ідеї єврейського просвітництва практично не торкнулися широкого загалу місцевих євреїв. Лише невелика, але впливова група єврейських підприємців з Чернівців, які завдяки своїм діловим контактам мали широкі міжнародні зв'язки, виступили проти релігійного світогляду єврейських мас, були готовими кинути виклик єврейському обскурантизму.

Незважаючи на те, що релігійна громада залишалася основною формою колективної організації єврейської спільноти, громадське життя євреїв Буковини було неорганізованим. Тільки найбільші громади краю мали фінансові можливості для утримання адміністративно-управлінського персоналу та

губернії. І. Фрідмана заарештували та кинули до в'язниці. Проте довести його «злочин» російські чиновники не змогли і через 22 місяці його звільнили, але заборонили проживання на території смуги осілості. І. Фрідман змушений був емігрувати до сусідньої Австрійської імперії. На запрошення місцевого поміщика у 1841 р. він зупинився у Садагурі. Але на цьому пригоди Ружинського цадика не завершилися. Російський уряд звернувся до австрійського імператора з клопотанням про видачу відомого вигнанця як «політичного злочинця». Щоб уникнути депортації з Австрії І. Фрідману довелося скористатися підробленими документами і «переконати» австрійську адміністрацію у тому, що він був підданим Австрійської імперії. Зрештою, у 1845 р. Фердинанд I дозволив Ружинському ребе оселитися у Садагурі та заснувати новий двір хасидської династії.

необхідних для задоволення широких релігійних потреб своїх членів. Навіть у Чернівцях, де чисельність єврейських мешканців зросла до 3 тис. осіб у середині XIX ст., будівництво Великої синагоги у центрі єврейського кварталу (Юденштадт) тривало понад століття і було завершено тільки у середині 1850-х років. У багатьох громадах постійна адміністрація взагалі була відсутня, а фактичне керівництво здійснювали хасидські цадики, які виконували функції неформальних рабинів. Складною проблемою для місцевої влади була відсутність постійного обліку членів єврейських громад та належно оформлених метричних книг. Незважаючи на те, що єдиний авторизований австрійською владою рабин перебував у Чернівцях і мав статус крайового рабина, тобто спрямовував релігійне життя громади, його вплив був обмежений, адже громади за єврейською традицією і чинним австрійським законодавством були незалежними одна від одної й не мали над собою жодних вищих органів релігійної влади. Від 1807 р. залишалася вільною і сама посада крайового рабина, функції якого відтоді виконували даяни. Зрештою, у 1833 р. новим крайовим рабином став рабин з Жовкви Г. Майзельс (Мозес Цві Гірш Бен Шімсон Майзельс). Проте він не зміг усунути конфлікти та незадоволення від тих зловживань, які зростали на тлі чинного законодавства Австрії щодо виборів керівного складу громад та розподілу податкового навантаження серед їх членів.

У середині XIX ст. австрійське законодавство щодо євреїв поступово змінилося. У 1859 р. скасовано цехові обмеження для євреїв, наступного року врегульовано право євреїв на придбання нерухомого майна та володіння ним, а у 1863 р. визнано недійсною правову норму, яка забороняла євреям нотаріальну практику.

Конституційні закони імперії Габсбургів у 1867 р. зрештою надали євреям рівноправність. Та оскільки євреї за австрійським законодавством не вважалися окремою нацією, то імперська статистика визначала їх як німців Мойсеевого закону.

Що ж до релігійного життя єврейських громад, то тут вирішальне значення мав закон Австро-Угорщини «Про

врегулювання зовнішніх правовідносин єврейських общин», ухвалений 21 березня 1890 р., за яким «громада є основною формою релігійної організації євреїв і має на меті ... задовольняти релігійні потреби її членів». Для заснування громади та її функціонування передбачалося наявність певних коштів, приміщень культового призначення та служителів культу.

У другій половині XIX ст. єврейська діаспора Буковини швидко збільшувалося за рахунок іммігрантів з Галичини та російської Бессарабії. Упродовж 1857–1900 рр. єврейське населення Буковини збільшилося втричі й перетворилося на третю за чисельністю, після українців і румунів, етнічну групу краю, який 26 лютого 1861 р. було офіційно проголошено Герцогством Буковини зі столицею у Чернівцях.

Територіально євреї заселяли переважно північну частину Буковини. Вони жили у містечках і селах на берегах річок Прут і Черемош. У південній частині краю густота єврейського населення була значно нижчою. Так, у 1880-х рр. із 156 сільських громад Буковини євреї проживали у 121, з яких 86 знаходилися у північній частині Буковини, а 25 – у південній. У 46-ти громадах північної Буковини євреї становили до 10 %, у 26-ти – до 25 % й у п'яти – до 50 % від загальної кількості населення певної місцевості. У південній частині Буковини у шістнадцяти селах євреї становили близько 10 %, і у дев'яти – 25 % від загальної кількості усіх мешканців села.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї поступово ставали містянами. Звісно, що вони і раніше намагалися оселятися у містах. Проте, якщо у першій половині XIX ст. урбанізація єврейського населення була викликана, передусім, дискримінаційним, як для євреїв, австрійським законодавством, то у другій половині століття – соціально-економічними причинами (перенаселення сіл, несприятлива оренда, безробіття тощо). Крім того, євреї завжди були буржуазною, тобто міською діаспорою, а отже, найбільш урбанізованою етногрупою. Водночас єврейське населення буковинських міст інтенсивно поповнювалося за рахунок переселенців з інших земель Австро-Угорщини, особливо з Галичини. Внаслідок стрімких процесів

урбанізації на початку XX ст. серед жителів багатьох міст і містечок Буковини євреї стали помітною, а у Садагурі та Віжниці панівною більшістю. Наприклад, у 1900 р. у Чернівцях проживало 21 587 євреїв, що становило 32 % від усього населення міста; у Садагурі – 3 437 (76 %), Вижниці – 3 997 (89 %), Сторожинці – 2 430 (36 %), Сучаві – 4 229 (38,6 %), Сереті – 3 093 (40,6 %), Гурагуморі – 1 457 (35,9 %).

У містах євреї змогли застосувати свої зусилля, знання, навички і природні здібності у галузі освіти, фінансів, торгівлі, медицини тощо. Вони були найбільшими платниками податків до міського бюджету, відігравали провідну роль у міському самоврядуванні і справляли неабиякий вплив на австрійську адміністрацію краю. Соціальна структура єврейського населення буковинських міст була неоднорідною: від дрібних вуличних торговців до великих оптовиків, від простих ремісників до великих банкірів і промисловців. Економічна активність євреїв на Буковині була помітною від перших років австрійського панування. Незважаючи на відомі обмеження за «Єврейським статутом» у виборі занять і доходів, єврейські підприємці сконцентрували свою діяльність у торгівлі. У першій чверті XIX ст. євреям вдалося не тільки монополізувати усю дрібну посередницьку торгівлю, але й зовнішню (транзитну) торгівлю. У 1826 р. з 814 офіційно зареєстрованих на Буковині єврейських сімей 456 займалися торгівлею.

Чималі прибутки євреї отримували також від виробництва і продажу горілки та пива. Незважаючи на зусилля австрійської адміністрації щодо обмеження діяльності євреїв у справі гуральництва, кількість зайнятих у цьому бізнесі зростала. Наприклад, на початку 1820-х рр. близько 122 єврейських сімей виробляли або продавали спиртні напої. Традиційним видом діяльності євреїв залишалося ремесло. У 1820-х рр. на Буковині було 160 єврейських ремісників. До кінця століття їх кількість зросла щонайменше в десять разів. Єврейські кравці, шевці, бляхарі, столяри, друкарі, ювеліри, чоботарі вирізнялися високою майстерністю й організацією праці. Зазвичай євреї були цехмістрами ремісничих об'єднань (ферейнів).

У другій половині XIX ст. в економіці Буковини зростає роль лихварського капіталу. Близько половини (44,5 %) від усього самозайнятого єврейського населення краю стали лихварями, які спрямували свою діяльність на місцевих селян і міщан. Предметом лихварських спекуляцій були не тільки гроші, цінні папери та нерухомість, але й домашня худоба, птиця, зерно, продукти харчування тощо. Прибутки від лихварських операцій сягали, залежно від об'єкта та предмета спекуляцій, від 20 до 300 процентів. Пік поширення лихварської діяльності євреїв на Буковині припав на другу половину 1870-х рр., що викликало занепокоєння у австрійській адміністрації, представники якої у 1877 р. були змушені відновити антилихварські закони.

Проте до 1877 р. євреї-лихварі встигли прибирати до рук знекровлені боргами селянські господарства. В Австрійській імперії євреї не обмежувалися у праві власності та спадкового володіння нерухомістю. У результаті, у другій половині XIX ст. стрімко зростає кількість великих єврейських землевласників. Так, у 1862 р. уперше у власність єврейських лихварів потрапив маєток у с. Кам'яна. Напередодні Першої світової війни єврейськими власниками, орендарями та факторами управлялося близько 85 % від усіх поміщицьких і селянських господарств Буковини.

У другій половині XIX ст. єврейський фінансовий капітал активно залучався до організації промислового виробництва в краї. За даними Буковинської торгово-промислової палати, у 1871 р. з 95 парових котлів, що тоді діяли на підприємствах Буковини, 75 використовувалися на підприємствах, власниками яких були євреї.

Єврейські підприємці швидко адаптувалися до мінливих умов розвитку краю, відчували найбільш перспективні напрямки економічної діяльності, в якій не останнє значення мав рівень професійної освіченості. Наприклад, у 1880-х рр. євреї становили понад 50 % від усіх учнів промислових шкіл Серета, Чернівців (52 %), Радівців (17 %). Особливою популярністю серед євреїв користувалися торгові та комерційні школи, де вони становили абсолютну більшість учнівської

молоді. Чимало євреїв також було й у сільськогосподарських школах. Зокрема, у Чернівецькій сільськогосподарській школі у 1880 р. навчалось 3 872 учні, з яких євреїв було майже чверть. Наприкінці XIX ст. цей показник сягнув половини від усіх учнів школи. Водночас на Буковині започаткували свою діяльність Ремісничі школи, що були створені за кошти благодійного єврейського фонду барона М. Гірша. У 1907 р. там навчалось 240 єврейських учнів.

Після революції 1848 р. перед євреями Австрійської імперії відкрилися двері закладів вищої освіти. Діти буковинських євреїв навчалися переважно у Віденському університеті. В інших австрійських університетах у 1872 р. навчалось 58 єврейських студентів з Буковини. У перший рік навчання після відкриття Чернівецького університету ім. Франца-Йосифа у 1875 р., на юридичний і філософський факультети вступили 26 студентів-євреїв. У другій половині 1890-х рр. частка єврейської молоді в університеті зростає й сягнула 40 % від усієї кількості студентів. У 1902–1903 навчальному році національний склад студентів університету був вельми строкатим. На трьох його факультетах навчалися румуни (145 студентів), українці (60), поляки (39), серби (12), чехи (4), росіяни (8), вірмени (2), болгары (4), німці (104) і євреї (224). У 1905 р. до університету вступили на навчання 636 студентів, у тому числі 264 єврея, що становило 41 % від загальної кількості студентів. 188 єврейських студентів навчалось на юридичному, 65 – на філософському факультетах, а також 11 студентів – на фармацевтичному відділенні. У 1914 р. з 1 198 студентів 431 були євреями.

Звісно, можливості здобувати освіту у буковинських євреїв були неоднаковими. Передусім, це залежало від матеріального становища єврейської родини. Якщо менша частина родин була дуже заможною, то інша, особливо з ортодоксальних громад, жила у злиднях. Однак соціально-майнове розшарування буковинських громад євреїв не було таким різким, як, приміром, у Галичині. Наприклад, єврейська біднота, яка потребувала допомоги, складала напередодні Першої світової війни 2,3 % від загальної кількості євреїв краю.

Основна маса євреїв становила середній клас (міщанство, буржуазія) соціальної структури краю, що забезпечувало стабільність у суспільно-політичному розвитку Буковини. Формування єврейської буржуазії відбулося внаслідок революційних подій і конституційних перетворень 1848–1867 рр. в Австрійській імперії. Заможність єврейської буржуазії Буковини дозволило окремим її представникам створити вельми ефективну і розгалужену систему єврейської доброчинності. Наприкінці XIX ст. виникли перші культурно-освітні й доброчинні товариства євреїв, як-от: «Товариство Темпля», «Машіке Шаббат», Товариство жінок, Товариство будівельних майстрів тощо

Унаочненням соціальних змін в єврейському середовищі Буковини став тривалий конфлікт, який виник між «ортодоксальною» та «прогресивною» частинами чернівецького єврейства у другій половині XIX століття¹.

Перемога табору «прогресивних» на чолі з представниками молоді єврейської буржуазії (М. Амстер, Н. Тітінгер², Г. Кіслер, Я. Флінкер, Е. Райс та Е. Розенцвайг) стала результатом реформаторської діяльності директора Чернівецької вищої державної гімназії та крайового рабина Л. Е. Ігеля³, котрий виявився прихильником німецької культури.

¹ Пристрасна боротьба між двома партіями змусила втрутитися у конфлікт австрійських чиновників, які у 1872 р. призупинили повноваження обох громад чернівецьких євреїв і відновили регламент «Толеранцпатенту» Йосифа II. У результаті було ухвалено компромісне рішення про те, що рабином об'єднаної громади обирається реформістами («прогресистами») (ним став Л. Е. Ігель), а головою рабинського бет-діну мав стати представник ортодоксальної частини громади. За ортодоксами залишили Велику синагогу міста, а реформісти звели власну синагогу – Темплъ. Зрештою, конфлікт було погашено, єдність громади відновлена.

² Тітінгер Нафаталі (1829–1915 рр.) – відомий громадський діяч Буковини, президент Чернівецького культурного товариства євреїв, член Крайової шкільної ради, співзасновник «Товариства Темпля».

³ Ігель Лазар Еліас (1825–1892 рр.) походив з відомої родини торговців антикварними книгами у Львові, здобув титул рабина у рабинській семінарії у Падуї (Італія), був доцентом Львівського університету. У

Чернівецькі маскили на початку XX ст. стали впливовою німецько-єврейською елітою у соціально-економічному і політичному житті Буковини. Наприклад, Е. Розенцвайг (1843–1906 рр.) був відомим у Чернівцях меценатом і благодійником, а Е. Райс (1850–1907 рр.) у 1905 р. став бургомістром міста.

На зламі XIX–XX ст., як уже зазначалося, загострилися суперечності у національному розвитку Австро-Угорщини, посилювався антисемітизм, що оголював проблему ідентичності євреїв у багатонаціональній імперії Габсбургів. Популярною національною ідеєю євреїв, як відомо, став сіонізм, лідери якого на Буковині (Ф. Менцель, М. Ебнер) намагалися зупинити процеси необачної асиміляції буковинських євреїв, перетворення їх на «доброчесних німців». На початку XX ст. у Чернівцях створено Крайовий комітет сіоністів Буковини, який видавав сіоністську літературу, збирав кошти на створення буковинської колонії у Палестині, організовував зустрічі з відомими діячами сіонізму. Носіями сіоністської ідеології були новостворені молодіжні організації буковинських євреїв. Так, 14 липня 1891 р. у Чернівцях засновано товариство «Гасмонеа», у 1897 р. – студентське об'єднання «Зефіра», «Гебронія» (1899 р.), «Гуманітас» (1900 р.), «Емуна» (1903 р.). Загалом, це були студентські корпорації у стінах Чернівецького університету.

Водночас зберегли свій вплив хасидські династії Буковини, які у другій половині XIX ст. були представлені садагурськими, вижницькими і боянськими цадиками. Протистояння чернівецьких маскілів і хасидів із Садагури, Вижниці і Боян не припинялося аж до Першої світової війни.

Євреї Буковини були активними учасниками політичних процесів. Так, депутатами Австрійського рейхсрату наприкінці XIX – на початку XX ст. були І. Рубінштейн, Д. Ротенберг і Б.

1853 р. його було обрано рабином Буковини. Л. Е. Ігель справив неабияке враження на єврейську громаду Чернівців. Його світський одяг, стиль поведінки і надто молодий вік, як для рабина, суперечив традиційним уявленням про зовнішній вигляд духовних лідерів єврейської громади.

Штраухер¹, який вимагав від австрійців визнання євреїв окремим народом імперії та надання їм відповідних національно-культурних прав. У 1900 р. прихильники Б. Штраухера створили свій політичний клуб, який став прототипом політичної партії. Меншість євреїв підтримувала політику професора Л. Келльнера, який дотримувався ліберальної ідеології офіційного Відня. Хоча це не завадило Л. Келльнеру, який був особистим другом Т. Герця, запросити засновника сіонізму відвідати у 1904 р. Чернівці, що, безперечно, стало неабиякою подією в історії сіонізму на Буковині.

На початку ХХ ст. у Чернівцях єврейські політичні діячі видавали німецькомовні часописи і тижневики: «*Czernowitzer Allgemeine Zeitung*», «*Czernowitzer Tagblatt*», «*Die Volkswehr*», «*Das jüdische Echo*», «*Jüdische Volksblatt*».

У 1903 р. Б. Штраухер разом з іншими відомими політичними діячами краю М. Васильком і М. Ончулом створив об'єднання депутатів Буковинського сейму «Вільнодумний союз». 23 травня 1903 р. вони зібрали у Чернівцях багатотисячне віче, на якому зазначалося, що важливою передумовою для оздоровлення політичних та економічних відносин у краї було проведення виборчої реформи Буковинського сейму. Під час роботи Буковинського сейму восени-взимку 1903 р. «Вільнодумний союз» рішуче відстоював цю ідею. Новий законопроект розробив Б. Штраухер, за яким передбачалося збільшити кількість депутатів сейму до 50-ти, з яких 10 повинні обиратися від великих землевласників, 13 – від жителів міст, 18 – від сільських громад і 11 – від загальної виборчої курії, що пропонувалося запровадити за зразком п'ятої

¹ Штраухер Бенно (1854–1928 рр.) – відомий німецько-єврейський політичний діяч Австро-Угорської імперії, адвокат і видавець. Народився у передмісті Чернівців (Рогізна), закінчив юридичний факультет Віденського університету. Від 1904 р. був головою єврейської громади Чернівців, виступав з програмою «діаспорального націоналізму» євреїв проти політичного сіонізму. У 1900–1918 рр. – депутат Буковинського ландтагу, а у 1897–1914 рр. – Австрійського рейхсрату. Похований на єврейському цвинтарі у Чернівцях.

виборчої курії на виборах до Австрійського парламенту (рейхсрату). Вибори повинні були стати безпосередніми, таємними і рівними. Кількість депутатів від кожної курії мала бути пропорційною кількості податків, які сплачувала кожна курія. Проте новий виборчий закон запровадити не вдалося, хоча боротьба за нього тривала упродовж наступних років¹.

На виборах до Австрійського парламенту у 1907 р. за новим виборчим законом євреї Буковини змогли отримати тільки один депутатський мандат. В окрузі «Східні Чернівці» переміг Б. Штраухер. Натомість у «Західних Чернівцях», де євреї мали великі надії отримати другий мандат до рейхстагу, перемогу здобули соціал-демократи.

У 1908 р. було ухвалене рішення про реформування виборчого закону до Буковинського сейму на основі національного кадастру. Створювалися національні виборчі курії, у тому числі єврейська. Однак внаслідок того, що офіційний Відень не визнавав національні права євреїв, то незабаром їх було приєднано до виборчої курії німців. Це викликало хвилю протестів з боку єврейського населення Буковини. 26 вересня 1909 р. у Чернівцях відбулися масові виступи євреїв, які вимагали від Габсбургів визнати єврейську національність. Однак ці вимоги не були враховані і новий виборчий закон санкціоновано імператором у 1910 р. без єврейської національної курії.

Незважаючи на певні недоліки, новий виборчий закон сприяв політичній активності євреїв. Кількість мандатів від

¹ Нагадаємо, що у 1861 р. на Буковині засновано ландтаг з 30 депутатів (послів), які обиралися на 6 років. Посли обиралися у трьох виборчих куріях: поміщицькій, міській і селянській. Православний єпископ і ректор Чернівецького університету мали у ландтазі постійні місця. Після 1910 р. кількість депутатів Буковинського сейму (ландтагу) зросла до 63 осіб. З 30 депутатів ландтагу Буковини до Палати послів рейхсрату обиралися 5, а згодом – 9 осіб. Після запровадження у 1907 р. загального, прямого виборчого права їх стало 14, тобто кожний виборчий повіт (округ) мав власного депутата. У Палаті панів Буковина була представлена православним митрополитом і видатними діячами краю, які призначалися цісарем.

єврейської курії до Буковинського сейму збільшилася до восьми. Від створення Буковинського сейму у 1861 р., єврейські депутати були його активними членами. Відомими депутатами крайового парламенту були Й. Фехнер (1861–1877 рр.), І. Рубінштейн (1861–1863 рр.), Г. Рогас (1870–1871 рр.), Л. Барбер (1871–1877 рр.), Я. Кон (1874–1898 рр.), Д. Тітінгер (1886–1901 рр.), Й. Штайнер (1901–1903 рр.).

У 1911 р. єврейськими депутатами Буковинського сейму стали Й. Блюм, Я. Фішер, Б. Штраухер, С. Вайссельбергер (котрий у 1913 р. став бургомістром Чернівців), Н. Вендер, Л. Келльнер, І. Кац, С. Рудіх, які згодом утворили у крайовому парламенті єврейський політичний клуб. Інтереси буковинського єврейства у Палаті послів австрійського рейхстагу захищали Б. Штраухер і Л. Келльнер.

За переписом населення від 31 серпня 1910 р. на Буковині проживало 97 тис. 150 євреїв, що становило 12,2 % від усього населення краю. Це друга за чисельністю конфесійна громада на Буковині, де іудеї за кількістю поступалися лише православним. У Чернівцях єврейська громада у 1910 р. налічувала 28 613 осіб, або 33 % від усіх мешканців міста.

Євреї відігравали вельми помітну роль у суспільному житті Буковини, про що свідчила їхня добродійність, яка за своїми масштабами значно випереджала подібну діяльність інших народів краю. Наприклад, у 1913 р. у Чернівцях діяло 46 єврейських благодійних організацій, тоді як румунських нараховувалось 7, німецьких – 5, польських – 5 та українських – 4 організації.

Перед вступом російських військ до Чернівців 2 вересня 1914 р., єврейських мешканців міста охопила паніка. Місто залишило близько 10 тис. його єврейських мешканців, серед яких були Б. Штраухер і бургомістр Садагури Руфес.

Згідно із наказом Верховного головнокомандувача російської армії від 29 серпня 1914 р., на окупованих Росією територіях Австро-Угорщини було створено Військове генерал-губернаторство Галичини із центром у Львові, до складу якого увійшла й Чернівецька губернія. 13 вересня на посаду

Чернівецького губернатора призначено колишнього віце-губернатора Бессарабської губернії С. Д. Євреїнова.

Чернівецький губернатор був свідомим російським монархістом, а отже, переконував інших у тому, що політика російської адміністрації на Буковині повинна виявлятися у «навіюванні, з одного боку, мирному населенню думки про те, що росіяни назавжди укорінилися у цьому краї і всебічно сприятимуть своїм братам за вірою і кров'ю, але з другого – до викорінення тих шкідливих елементів, які були залишені тут австрійської владою, що мають підтримку серед євреїв». У своєму листі до Військового генерал-губернатора Галичини графа Г. О. Бобринського від 16 вересня 1914 р. С. Д. Євреїнов, зокрема, зазначав: «Євреї ставляться до нас вороже і навіть дозволяють собі нахабні витівки стосовно росіян. Інше населення до нас загалом ставиться прихильно, але, залякане євреями, не наважується виявляти ці симпатії, і моїм найпершим завданням буде припинення цього єврейського панування». У той же день С. Д. Євреїнов наказав заарештувати групу відомих державних і громадських діячів Буковини, з-поміж яких троє мали єврейське походження. Зокрема, це бургомістр Чернівців С. Вайссельбергер, редактор «*Czernowitzer Allgemeine Zeitung*» Ф. Менчель і товариш прокурора Н. Лазарус, котрі, на думку Чернівецького губернатора, були агентами австрійського уряду, залякували місцеве населення тим, що начебто в австрійців були «чорні списки» тих, хто допомагав росіянам під час окупації.

Не останню роль у посиленні репресій стосовно євреїв на Буковині відіграв О. Ю. Геровський. Бурхлива діяльність цієї одіозної особистості напередодні, а особливо у перші місяці війни, варта уваги.

Відомо, що один із провідних діячів москвофільського руху на Буковині О. Ю. Геровський ще до війни не вирізнявся симпатіями до євреїв, але із наближенням її загрози у О. Ю. Геровського, мабуть, уже були особисті з ними рахунки. Ідеться про те, що у 1913 р. угорська поліція обвинувачувала його у проросійській діяльності, що стало підставою для організації резонансного Мармарош-Сігетського судового процесу, який було влаштовано австрійською владою у грудні 1913 р. проти

москвофілів, яких було звинувачено у державній зраді та образі католицької церкви. Але справа завершилася у червні 1914 р. виправданням підсудних за недостатністю доказів.

Як пригадував О. Ю. Геровський, свідками у сфабрикованій Мармарош-Сігетській справі виступили два єврейських шинкаря, котрі начебто бачили у місцевих селян російську банкноту у тисячу карбованців, якої насправді у Російській імперії не існувало. Наприкінці 1913 р. О. Ю. Геровського та його рідного брата Георгія було заарештовано в Чернівцях, але із початком війни їм вдалося втекти із чернівецької в'язниці до Росії і наприкінці серпня вони отримали російське підданство. Не виключено, що С. Д. Євреїнов заарештував Ф. Менчеля і Н. Лазаруса на прохання Ю. О. Геровського, адже свого часу вони закликали австрійців до страти останнього. Проте австрійці вчинили більш підступно. Вони взяли у заручники маму О. Ю. Геровського О. А. Добрянську, його дружину із дворічним сином, сестру Ксенію та кинули за ґрати до Віденської в'язниці, де О. А. Добрянська незабаром померла за незрозумілих обставин.

Отже, початок російської окупації Буковини виявився для О. Ю. Геровського зручним приводом для помсти своїм кривдникам. Його було призначено старшим чиновником з особистих доручень Чернівецького губернатора. О. Ю. Геровський переконував С. Д. Євреїнова у тому, що євреї за жодних умов не стануть лояльними російськими підданими. Навіть «єврейські ватажки австрійської соціал-демократії» були, на його думку, налаштовані проти Росії. Розв'язання єврейського питання на Буковині, за О. Ю. Геровським, знаходилося у площині ліквідації єврейського землеволодіння в окупованих Росією землях Австро-Угорщини. Проте, міркував він, оскільки «Всесвітня єврейська організація» цьому процесові усіляко перешкоджатиме, то треба вирішувати це питання радикальними методами, до чого закликали, як зазначав О. Ю. Геровський, і місцеві народи Буковини (румуні, поляки і мадьяри). «У прагненні до позбавлення від єврейського ярма, – зауважував він, – усі національності, що проживають в Австрії, усі вони очікують від Росії звільнення від євреїв, а це

умиротворить їх настрої від втрати тих привілеїв, які деякі з них мали за австрійського режиму».

Водночас репресії російської окупаційної адміністрації стосовно євреїв Буковини посилювалися. Ситуація загострилася особливо після того, як росіяни були змушені на кілька тижнів залишити Чернівці, куди знову повернулися австрійці і влаштували масовий терор стосовно українців, яких вони підозрювали у проросійській діяльності. У відповідь упродовж жовтня-листопада 1914 р. у Снятині, Вашківцях, Садагурі та інших містечках Чернівецької губернії, частини російської армії вчинили єврейські погроми. Незважаючи на спроби Г. О. Бобринського якось запобігти ганебним явищам, єврейські погроми не припинялися, а чернівецькі євреї жалілися С. Д. Євреїнову на те, що солдати відбирали в них коней, корів, сіно, брезент і навіть годинники.

Однак С. Д. Євреїнов був упевненим у тому, що завданням російської влади на Буковині було звільнення слов'янського та румунського населення краю від «єврейського гноблення», що, мовляв, «за росіян буде і земля, і правда», а отже, зазначав він, «ніщо так не схилило б на наш бік село, як розподіл єврейських земель на користь селян». Напруженість у відносинах російської влади та євреїв дедалі зростала. 24 січня 1915 р. Військовий генерал-губернатор Галичини у своєму публічному виступі перед мешканцями Чернівців заявив що, «оскільки Австрії вже не існує», то відтепер всю землю євреїв розподілять поміж селянами краю. Водночас С. Д. Євреїнов відкидав будь-які компроміси з єврейського питання на Буковині. Він неодноразово підкреслював, що «євреї настільки різко висловлювали свою ворожість до нас, настільки явно прагнуть до упокорення усього християнського населення (і досягають у цьому свої мети) у моменти австрійського управління, що необхідно змінити ставлення до них з боку війська і прямо придушити їх спроби залишатися господарями становища». Здавалося, що С. Д. Євреїнов свідомо прагнув загострення єврейського питання, щоби зрештою отримати вагомі підстави для виселення усіх євреїв з Буковини.

Але російська влада на Буковині не мала певної стратегії розв'язання єврейського питання. Навіть виконання загальних завдань російської окупаційної адміністрації, приміром, стосовно запровадження політики русифікації краю, ускладнювалося через суто технічні обставини управління. Г. О. Бобринський, котрий управляв губернією, що складалася з 15 повітів, мав у своєму підпорядкуванні усього 29 посадових осіб. С. Д. Євреїнов уже після свого призначення Чернівецьким губернатором у вересні 1914 р. жалівся Г. О. Бобринському на відсутність у нього формальних повноважень губернатора, на те, що, мовляв, він чинить «на свій страх і ризик». За умови «недоуправління» окупованими землями Австро-Угорщини, російські чиновники не надто переймалися справами євреїв Буковини, адже були заклопотані передусім проблемами врегулювання більш гострого, з їхньої точки зору, «українського питання». Однак ситуація різко змінилася, коли 14 вересня 1914 р. на вулицях окупованого Львова несподівано пролунали постріли з боку місцевих євреїв, які поцілили у російських солдатів на Краківському базарі міста.

5 грудня 1914 р. С. Д. Євреїнов запросив представників єврейської громадськості Чернівців до магістрату і заявив їм буквально про таке: «Єврейське населення! В мене є свідчення, що євреї під час відступу російських військ із Чернівців святкували, спалювали російські прапори, глузували з російських установ; у мене є свідчення, що всі євреї є шпигунами, що вони знаходяться на службі в австрійській армії. З їхньої вини російські солдати були змушені страждати від суворого холоду і великої потреби, російських солдат обстрілювали з гармат. За це я помщуся євреям. Як штраф я зобов'язую єврейську громаду сплатити контрибуцію у сумі 50 тис. крб. та оголошую усе майно єврейської громади та Єврейського народного дому конфіскованими». Одразу були заарештовані шість євреїв як заручників для сплати контрибуції, однак зібраних коштів виявилось недостатньо. Тоді С. Д. Євреїнов наказав схопити на вулиці перехожих євреїв і провести їх колоною вулицями міста як злочинців. Водночас він ще раз підкреслив, що доки євреї не позбавляться свого австрійського

патріотизму та не стануть «доброчесними росіянами» за прикладом російських євреїв, які вже «насолоджуються усіма правами», доти вони будуть страждати.

Незабаром по усій території Чернівецької губернії розгорнулася хвиля арештів євреїв. За сприяння «доброчесних росіян» у Коломиї було заарештовано п'ятьох єврейських активістів, котрі, на думку начальника Коломийського повіту К. О. Лобанова-Ростовського, поширювали «безглузді чутки про панування австрійської зброї». Студента Чернівецького університету М. Ельгіссера, котрий вільно спілкувався семи мовами, заарештували лише за підозрою у тому, що він начебто шпигував на користь австрійців у російській частині Новоселиці. Сторожинецьких євреїв Є. Бухбіндера та М. Вайнера чернівецькі жандарми схопили за те, що у тих не виявилося перепустки на проїзд до Садагури. Щоправда, хабар у три карбованці миттєво компенсував її відсутність. У Боянах були заарештовані садгірські євреї, котрі цупили спирт у місцевій гуральні. Зауважимо, що в Російській імперії від початку війни діяв «сухий закон», а максимальним покаранням, приміром, за незаконне гуральництво був штраф у розмірі до 3 тис. крб. із попереднім ув'язненням до моменту сплати штрафу. Водночас місцева окупаційна адміністрація заборонила євреям працювати у російській поліції, торгувати на базарах і навіть грати у місцевих оркестрах.

Характерною рисою політики Чернівецького губернатора в єврейському питанні була практика депортації нелояльної частини єврейського населення до Росії. Загалом, за майже піврічне губернаторство С. Д. Євреїнова на Буковині заарештовано й депортовано до Росії, за нашими підрахунками, близько ста євреїв, які у 1915 р. опинилися у губернській в'язниці Києва. Як справедливо зазначав прокурор Київського окружного суду, більшість ув'язнених буковинських євреїв були заарештовані незаконно. Наприклад, єврейського шинкаря з австрійської Новоселиці М. Гохмана було депортовано лише за підозрою «у військовому шпигунстві на користь австрійського уряду». Відомого діяча сіоністського руху на Буковині М. Ебнера вислано до Томської губернії, передусім, як сіоніста,

який, на думку С. Д. Євреїнова, «намагався потрапити до Відня після тримісячної мандрівки Галичиною та Буковиною».

Траплялися і випадки, коли рішення Чернівецького губернатора про арешт і депортацію євреїв були обґрунтовані вимогами війни. Зокрема, на початку 1915 р. засудили та вислали до Сибіру М. Зомера, котрий видавав австрійцям українських селян, брав участь у масових стратах місцевого населення, які влаштовували австрійські каральні загони у Глибоці. Іншому учаснику цієї трагедії, австрійському ландштурмісту (ополченцю) Л. Енгелю, котрий особисто вішав односельчан, вдалося втекти. Наприкінці грудня 1914 р. у Вишніці заарештовано К. Бітера за «підбурення місцевого населення проти російських військ і провокування чуток про загрозу єврейського погрому з боку останніх». Водночас зустрічалися й дивні справи. Так, С. Д. Євреїновим заарештовано мешканця Садагури Я. Лікварника, котрий у жовтні 1914 р. (після відступу російських військ із Чернівців) влаштував справжній погром селян, які продавали борошно росіянам, і навіть учинив збройний опір російським військовим частинам. Проте Г. О. Бобринський чомусь не ухвалив начебто очевидне рішення Чернівецького губернатора щодо депортації Я. Лікварника, як писав генерал-губернатор Галичини, через «недостатність доказів його злочину».

Ганебною практикою дискримінації у правах єврейського населення Буковини була заборона Чернівецького губернатора безкоштовно годувати бідних євреїв. Оскільки у грудні 1914 р. на Буковині та у Галичині загострилася продовольча криза, то в деяких містах окупаційними адміністраціями для місцевого населення були влаштовані пункти безкоштовного харчування. Як пригадував єврейський журналіст Ю. Вебер, С. Д. Євреїнов у своєму наказі нібито вилучив євреїв із числа тих, хто міг би там безкоштовно харчуватися. Чи насправді існував такий наказ Чернівецького губернатора – невідомо, хоча, звісно, проблема була, адже на Буковині залишилося чимало бідних євреїв, тобто тих, кому не вдалося своєчасно евакуюватися через брак коштів або з причини свого похилого віку чи хвороби. Як зазначала у листі до С. Д. Євреїнова багатодітна мати, дружина одного з

єврейських заручників П. Вайсельберг, «у Чернівцях залишилися одні тільки бідні євреї, заможні повтікали до Відня».

Зрештою, 17 лютого 1915 р. російські війська вдруге залишили Буковину, а канцелярія Чернівецького губернатора евакуювалася до Києва. Формально її повноваження припинилися 21 серпня 1915 року.

Загалом, роки Першої світової війни стали важким випробуванням для мирного єврейського населення Буковини. Пограбування, вбивства, взяття заручників, накладання контрибуцій, виселення стали звичайними явищами у роки війни. Щоправда, в останній період російської окупації Буковини (18 червня 1916 р. – 3 серпня 1917 рр.) Чернівецький губернатор В. В. Лігін виявив більшу прихильність до євреїв, аніж його попередник. Наприкінці 1917 р. чимало євреїв повернулося на Буковину.

У 1918 р. монархія Габсбургів була приречена. Виснажена світовою війною Австро-Угорська імперія занепадала. На Буковині українські та румунські політичні діячі прагнули розв'язати питання про державну належність краю. Єврейські політичні партії та новостворена Національна Рада євреїв організували 23 жовтня 1918 р. у Чернівцях віче, на якому було ухвалено рішення з приводу того, що у випадку певних геополітичних змін, незважаючи на майбутню державну належність Буковини, євреї повинні отримати національну автономію, право вільного в'їзду та виїзду з країни, можливості для діяльності в різних сферах економіки та інші права і свободи, що гарантовані конституцією демократичної держави.

Отже, єврейське населення Буковини спокійно сприйняло розпад Австро-Угорщини та з розумінням поставилося до волевиявлення українців Буковини, ухваленого 3 листопада 1918 р. на всенародному віче у Чернівцях, увійти до складу Західноукраїнської народної республіки. Втім, за рішенням уряду королівської Румунії та за підтримки командування союзних військ Антанти, румунські війська 11 листопада 1918 р. окупували Чернівці. Буковина опинилася у складі Румунії.

Розвиток культури австрійських євреїв

Освічений абсолютизм Йосифа II змінив становище австрійських євреїв, сприяв його соціокультурному розвитку. Австрійська адміністрація своє культурне і політичне завдання бачила у поширенні просвітництва серед народів імперії Габсбургів. Це означало не тільки поширення німецької мови, але сприйняття Німеччини як зразка для культурного і політичного розвитку. Йосиф II прагнув перетворити євреїв на «корисних підданих монархії». Для цього були вжиті кардинальні заходи, які зменшили соціокультурну знеособленість єврейської громади: скасована влада кагалу, втрачала силу юрисдикція рабинів, практично руйнувалася складна структура колишнього самоврядування євреїв, успадкована від часів Речі Посполитої.

Водночас серед австрійських євреїв на початку XIX ст. набули поширення ідеї просвітництва, автором яких був відомий єврейський філософ з Берліну М. Мендельсон. Усередині єврейських громад Австрійської імперії точилися гострі дискусії з приводу ідентичності євреїв: конфесійної або національної. Залежно від особистого ставлення до громадських і релігійних рухів прихильники Гаскалі, зокрема, підтримували відкритість єврейської громади або навпаки, як того вимагали міснагеди, виступали за її повну ізоляцію. Крім цього, посилювалася ідейна боротьба як перших, так і других, проти хасидизму.

Проте, незважаючи на вельми тривалі конфлікти між маскілами, хасидами і міснагедами, вплив останніх дедалі слабшав. У найбільших центрах австрійських міснагдів у Львові, Бродях, Бучачу на початку XIX ст. більшість єврейського населення були хасидами. Проти австрійської влади та пов'язаної з нею Гаскалі виступали галицькі міснагеди і хасиди. А маскіли демонстративно відмовлялися від традиційного єврейського одягу та від ідишу, який вони

вважали непристойним «жаргоном» базарних площ і вулиць. Вони активно запроваджували у побут німецьку або польську. Літературною мовою натомість вважали давньоєврейський іврит. Тобто, просвітники прагнули, щоб євреї ставали «доброчесними австрійцями», селянами і ремісниками, а не тільки дрібними торговцями.

Однак хасидизм набував усе більшого поширення на теренах Східної Європи. Виникли нові центри єврейського друкарства, адже більшість діячів хасидського руху виступали учасниками гострої дискусії, прагнули впливати на братів по вірі переконливими текстами, вдячні учні вважали за потрібне видати почуте від учителів. Противники ж хасидизму відповідали низкою полемічних памфлетів, новими виданням талмудичної літератури. Здебільшого єврейські друкарні розташувалися на землях Російської імперії (Поділля, Волинь, Литва), однак після того, як Микола I у 1836 р. заборонив майже усі єврейські друкарні, центрами єврейського книгодрукування у середині XIX ст. стали Галичина і Буковина. Зокрема, у Львові та Чернівцях були видані кодекс Маймоніда, Шулхан Арух зі стандартними коментарями, Талмуд, Тора, інша рабиністична і літургійна література, а також твори з Кабали, хасидизму, Гаскали тощо.

У XIX ст. австрійські євреї, які захоплювалися ідеями Гаскали рідше давали дітям традиційну єврейську освіту. Замість хедерів та ешив їхні діти навчалися у німецько-єврейських світських школах, яких на початку XIX ст. налічувалося 107, у яких 160 учителів німецькою викладали єврейським дітям арифметику, читання, письмо, історію, географію тощо. Водночас у Львові засновано вчительську семінарію для вдосконалення освіти вчителів-євреїв. У Кракові, Тернополі, а також у 1844 р. у Львові урочисто відкрилися «німецько-єврейські молитовні будинки» (реформістські синагоги), де, крім німецькомовних проповідей, використовувалися хоровий спів та орган. У Чернівцях у 1877 р. було споруджено прогресистську синагогу (*Темпл*), в урочистому закладанні якої у 1873 р. взяли участь раббі Ігель і

архієпископ Чернівецький і митрополит Буковини та Далмації Є. Гакман.

Просвітницький рух євреїв зумовив виникнення нової єврейської літератури в імперії Габсбургів. Послідовники Гаскали писали не німецькою, але івритом, що значно збагатило останній термінологією.

Найпомітнішим із авторів цього напрямку був Н. Крохмаль (1785–1840 рр.), котрий народився у Бродах і помер у центрі галицької Гаскали – Тернополі. Як справжній маскіл Н. Крохмаль виступав проти хасидизму, але водночас вважав «біблійну віру» унікальною щодо чистоти й універсальності її образів. У своєму єдиному творі «Путівник спантелчених нашого часу», виданого на івриті у Львові у 1851 р., Н. Крохмаль мандрував історією єврейського народу від давніх часів до вигнання євреїв з Іспанії. Автор висвітлив історію євреїв як розгортання божественної волі, з вірою у необхідність оновлення творчих сил єврейського народу після його духовного занепаду. Отже, Н. Крохмалю можна вважати одним із засновників філософії історії євреїв.

Прихильниками ідей Н. Крохмалю були М. Сатановер (1749–1826 рр.) і Й. Перль (1773–1839 рр.), котрий, зокрема, заснував у Тернополі єврейську школу, де вперше, крім релігійних предметів, викладали світські науки. Цікаво, що Й. Перль розпочав свою літературну діяльність як щирий прихильник хасидизму, але після відвідин Бродів, де пропагував свої просвітницькі ідеї Н. Крохмаль, став глузувати з хасидів, уперше запровадив до єврейської літератури на іврит пародійний і сатиричний жанри.

Згодом з'явилися німецькомовні єврейські письменники. Один із таких був К. Е. Француз (1848–1904 рр.), котрий народився у Чорткові, закінчив гімназію у Чернівцях, вивчав право в університетах Відня та Граца. К. Е. Француз написав чимало загальноновідомих творів (перекладених іще за життя письменника 15 мовами), зокрема *«Aus Halb-Asien, Land und*

Leute des östlichen Europas», «*Die Juden von Barnow*», «*Moschko von Parma*», «*Judith Trachtenberg*», «*Ein Kampf um Recht*», «*Vom Don zur Donau*», в яких змальовувалося нелегке життя пересічних євреїв у «Напів-Азії», як називав він Галичину і Буковину, а також їхніх сусідів – українців. Водночас К. Е. Францоз видавав у Відні та Берліні журнали *Nue Illustrierte Zeitung* і *Deutsche Dichtung*, відповідно.

Серед євреїв германізацію підтримували лише масклім, які вважали ідиш жаргоном, що ним розмовляла базарна чорнота, а отже, прагнули поширення німецької мови. Вони писали переважно івритом, хоча час від часу, щоби їх зрозуміли пересічні євреї, їм доводилося вдаватися до ідишу як до «неминучого зла». Однак, яким би негативним не було ставлення масклів до ідишу, модерна література мовою ідиш у Галичині була започаткована за часів Гаскалі, а саме в єврейській народній пісні – жанрі, який маскл Б. Зеєв (Велвл Збараський), знавець як івриту, так і ідишу, розвинув до рівня літератури. Поет-пісняр В. Збараський зазнав слави і поза межами Галичини. Декілька років він жив у Румунії, виступав у Відні, де його аудиторію складали переважно галицькі торговців, євреї зі старовинних віденських родин і масклі.

У Галичині багатомовність визначалася соціальною диференціацією. Тобто німецька та польська були мовами аристократичних верств австрійського суспільства і бюргерів, тоді як українська та ідиш вважалися містечковими мовами, якими сварилися жінки на базарних площах.

Проте національне відродження єврейського народу, виникнення сіонізму та розвиток соціалістичного руху в Галичині та на Буковині на початку ХХ ст., відновили культурне значення ідиш. У Львові у 1904 р. Г. Бадером заснований перший щоденний часопис на їдиш «*Togblat*». У деяких галицьких містах (Коломия, Станіслав, Бучач) видавалися місцеві часописи на ідиш. Навіть у Кракові, де єврейське населення було вкрай полонізованим, у друкарні Й. Фішера

видавалися часописи на ідиш. У Кракові жив відомий єврейський пісняр на ідиш М. Гебіртіг (Біртіг) (1877–1942 рр.).

Історичною подією у розвитку культури ідиш стала Міжнародна конференція з ідиш у Чернівцях 30 серпня – 3 вересня 1908 р., учасниками якої були відомі єврейські письменники, публіцисти, революційні та політичні діячі з Австрійської та Російської імперій¹. Передбачалося, що конференція буде присвячена дослідженням у галузі філології та літератури, однак політичні суперечки стосовно значущості ідишу як національної мови затьмарили наукові дискусії. Сіоністи захищали іврит, тоді як соціалісти наголошували на важливості ідишу для маси знедолених євреїв. Зрештою, ідиш визнали однією з національних мов єврейського народу, хоча політичні розбіжності серед учасників конференції залишалися нерозв'язаними. Напередодні австрійського перепису 1910 р. всі єврейські партії країни закликали своїх прихильників назвати рідною мовою ідиш, адже сподівалися, що це стане першим кроком до визнання євреїв нацією. Проте виявилось, що австрійська адміністрація не підтримала ідею офіційного визнання ідишу та не зазначила його в опитувальниках.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Австро-Угорщині спостерігався бурхливий розвиток світської, зокрема університетської, освіти євреїв. Так, якщо у Львівському, Краківському та Чернівецькому університетах у 1880-х рр. навчалося кілька сотень єврейських студентів, що становило близько 10 % від загальної маси студентства цих вищих навчальних закладів, то у 1910 р. тільки серед студентів Львівського університету євреїв було 27,5 % від усіх студентів університету. На початку XX ст. стрімко зросла кількість євреїв і серед студентів Чернівецького університету ім. Франца-Йосифа.

¹ Зокрема, у конференції взяли участь Н. Бірнбаум, І. Л. Перец, Ш. Аш, А. Рейзен, Г. Д. Номберг, М. Фрумкіна, Х. Житловський, Н. Прилуцький, М. Мізес, М. Спектор, М. Л. Гальперн та інші (загалом 70 учасників).

Значний внесок у розвиток єврейської культури Австро-Угорщини зробили відомі польсько-єврейські митці. Видатними майстрами пензля на зламі XIX – XX ст. були З. Надель, М. Готтліб, С. Гиршенберг, А. Маркович, В. Вахтель, С. Валь, Л. Вейн та інші художники та художниці. Більшість з єврейських митців у 1880–1895 рр. навчалися у Школі витонченого мистецтва у Кракові (*Szkoła Sztuk Pięknych w Krakowie*). Один із випускників цієї школи С. Гиршенберг був автором таких відомих далеко поза межами імперії Габсбургів картин: «Єшиботник», «Уріель Акоста і Спіноза», «Єврейський цвинтар», «Вічний Жид», «Прокляття Спінози», «Голус». М. Готтліб, С. Валь, В. Вахтель і Л. Вейн народилися у Галичині й у своїх творчих доробках майстерно зобразили усі тонкощі повсякденного і духовного життя єврейського містечка, внутрішні хвилювання окремого єврея. Водночас В. Вахтель залишив живописні малюнки краєвидів Львова, Варшави і Кракова, а також портрет львівського рабина, діда відомого філософа М. Бубера – Соломона Бубера (1902 р.). Крім цього, В. Вахтель, мабуть, був першим із відомих художників, які зобразили у своїй творчості жахіття Кишинівського погрому 1903 року.

У висвітленні процесів становлення політичної культури австрійських євреїв варто підкреслити, що реакцією на посилення антисемітизму в Австро-Угорщині став бурхливий розвиток національного руху єврейського народу, зокрема політичного сіонізму. Так, у 1880-х рр. у Львові заявили про себе молоді сіоністи під керівництвом відомого літературного і політичного діяча А. Носсига. У 1887 р. засновано об'єднання «Сіон» на чолі з відомим діячем Польської соціалістичної партії Г. Діамантом. У Тарнові наприкінці XIX ст. створено «Галицьке товариство для колонізації Палестини» (*Агават Сіон*) на чолі з рабинами Ф. Штраєром (Богородчани) і В. Вайсом (Чернівці). Членами *Агават Сіон* було 597 осіб, серед яких відомі діячі сіоністського руху (Т. Герцль, О. Марморець, А. Носсиг, Д. Сімпсон та інші). У 1897 р. сіоністи з Тарнова (А. Сальц і З. Бромберг-Битковський) за підтримки відомого

французького банкіра Е. Ротшильда заснували першу галицьку колонію у Палестині – Магнаїм.

Після проведення у 1897 р. Першого сіоністського конгресу у Базелі в Галичині виникли сіоністські товариства, які підпорядковувалися віденському керівництву та збирали кошти на колонізацію Палестини. Лідером галицьких сіоністів став відомий публіцист і політичний діяч, голова єврейської фракції у віденському парламенті 1907–1911 рр. А. Штанд. Визнаними центрами галицького сіонізму були Тарнов, Львів і Краків. У 1907 р. сіоністи вперше взяли участь у виборах до Державної ради Австрії. Напередодні виборів сіоністи спробували разом з іншим єврейськими політичними партіями, зокрема соціалістичними, створити окрему єврейську виборчу курію¹. Однак цю ідею не було підтримано з різних причин, а тому сіоністам довелося блокуватися з українськими політичними партіями². Головними політичними гаслами сіоністів на виборах 1907 р. були: боротьба проти асиміляції, економічного та національного гноблення, визнання національних прав євреїв, єврейської мови, автономії та скасування офіційного відпочинку в неділю. Незважаючи на дещо галасливу виборчу кампанію, вибори сіоністи програли. Замість 19 кандидатів, лише 3 отримали мандати від Галичини (А. Штанд, Г. Габель і А.

¹ Надійним союзником сіоністів на виборах була *Поалей Ціон* – впливова єврейська робітничка партія, яка вимагала створення єврейської держави у Палестині, але на соціалістичних засадах. Осередки створеної у 1904 р. у Кракові *Поалей Ціон* існували майже у кожному місті Галичини.

²Проти створення окремої виборчої курії для євреїв виступали польські політичні партії, єврейські консервативні кола, особливо у Тернополі та Львові, де панували традиції асиміляції, а також австрійські урядовці, які робили ставку на підтримку польського національного руху в Галичині. Очевидно, що єврейсько-український виборчий альянс у цьому вельми заплутаному вузлі політичних суперечностей національного питання Дунайської монархії, видавався привабливою, хоча й небездоганною перспективою для обидвох його учасників. З іншого боку, відсутність політичної єдності у лавах самих сіоністів також негативно вплинула на результати виборів.

Малер) і один від Буковини (Б. Штраухер). Власне ці чотири депутати створили перший у європейському парламенті єврейський клуб, який, щоправда, проіснував недовго. На виборах у 1911 р. галицькі євреї не отримали жодного мандата. Зрештою, єврейські політичні діячі Австро-Угорщини опинилися у вирі українсько-польського протистояння напередодні та в роки Першої світової війни, що негативно позначилося на розвитку австрійського сіонізму.

З імперії Габсбургів походило чимало відомих у ХХ ст. науковців, митців, прозаїків і поетів єврейської національності. Зокрема, це творці психоаналізу З. Фрейд (1856–1939 рр.) і В. Райх (1897–1957 рр.); психіатр, засновник індивідуальної психології, президент Віденського психоаналітичного товариства А. Адлер (1870–1937 рр.); творець гештальтпсихології М. Вертхаймер (1880–1943 рр.); філософ-екзистенціаліст, теоретик сіонізму М. Бубер (1878–1965 рр.); письменники Ф. Кафка (1883–1948 рр.), Й. Рот (1894–1939 рр.), С. Цвейг (1881–1942 рр.), Б. Шульц (1892–1942 рр.), А. Шніцлер (1862–1931 рр.), поет і драматург Ю. Зайер (1841–1901 рр.), лауреат Нобелівської премії з літератури 1966 р., ізраїльський письменник Ш. Й. Агнон (1888–1970 рр.); композитори І. Кальман (1882–1953 рр.), Г. Малер (1860–1911 рр.), О. Штраус (1870–1954 рр.); винахідники Д. Шварц (1845–1897 рр.) і Й. Поппер-Лінкойс (1838–1921 рр.).

Отже, за 147 років правління Габсбургів, на території Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, сформувалося щонайменше три специфічних регіони, в яких проживали євреї: Галичина, Буковина і Закарпаття. Незважаючи на певні відмітності у розвитку єврейських громад у цих регіонах, які визначалися, передусім, економічними та географічними умовами життя, усіх їх об'єднував соціокультурний простір штетла (єврейського містечка), що залишився Габсбургам як спадок від Речі Посполитої. Саме штетли були проміжною ланкою між австрійськими метрополіями (Відень, Львів, Чернівці), в яких панували ідеї Гаскалі, емансипації та прогресу й економічно занедбаною провінцією, в якій жевріло

зашкарубле селянство. У цих мальовничих і національно строкатих регіонах імперії Габсбургів не було жодного містечка, в яких євреї не становили б половини населення. Наприкінці XIX ст. у деяких австрійських коронних землях навіть поїзди ходили за «конфесійним графіком», адже під час шабату віруючим євреям не дозволялося їздити: перевезення скасовували через брак пасажирів.

Однак соціальна структура єврейського населення імперії Габсбургів у XIX ст. ускладнилася, якщо порівняти її з епохою Речі Посполитої. Стіни єврейського гетто в австрійських містах упали. Євреї там ставали німцями та поляками Мойсеєвого закону. Наприклад, якщо Чернівці були великим безбожним містом, в якому вирували політичні пристрасті, а в місцевих кав'ярнях до кави подавали 160 часописів з усього світу, де «євреї розмовляли правильною німецькою мовою хохдойч та їли свинину», то у Садгорі та Вижниці аж до 1914 р. переважала традиційна культура штетла. Проте невпинні процеси індустріалізації та урбанізації призвели до занепаду містечкової культури, яку, немовби іржа роз'їдала зсередини гостра боротьба за єврейську ідентичність між хасидами, міснагедами, маскілами, а згодом і сіоністами. «Віденський» антисемітизм 1890-х рр., який прийшов на зміну європейському лібералізму 1860-х рр., прискорив пошуки єврейської ідентичності, а «землетрус» Першої світової війни остаточно переконав євреїв Австро-Угорщини у необхідності національного самовизначення.

Австрійський період історії східноєвропейського єврейства став своєрідною епохою у розвитку соціально-економічного, політичного та культурного життя євреїв Галичини, Буковини та Закарпаття. Ця епоха загалом вирізнялася толерантним ставленням до євреїв з боку Габсбургів, емансипацією й оніменням єврейського населення, що стало наслідком лібералізації національного питання у політиці офіційного Відня. Це призвело до бурхливого розвитку громадського і політичного життя євреїв, становлення національних інститутів австрійських євреїв.

Водночас маси містечкового єврейства потерпали від злиднів, безробіття і невігластва. Сотні тисяч нужденних євреїв Австро-Угорщини були змушені шукати ліпшої долі в інших країнах.

У вирі Першої світової війни Дунайська монархія впала, а разом із нею – традиційний світ східноєвропейського єврейства, світло якого ще довго мерехтітиме у ХХ столітті.

ЛІТЕРАТУРА

Барталь І., Полонські Е. Євреї Галичини під владою Габсбургів. *Полін*. Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 23–50.

Безаров О. Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні. *Історична панорама*. Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія». 2018. Вип. 26-27. С. 66–85.

Безаров О. Феномен міжетнічної толерантності на Буковині (1861–1914 рр.): випадок із євреями. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія. 2017. № 2(46). С. 67–75.

Берзина С. И. Евреи Буковины. 120 славных имен. Черновцы, 2016. 304 с.

Валявська К. Емануель Розенцвайг (1843–1906) – людина модерного часу в пiдавстрiйських Чернівцях. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія. 2017. № 2(46). С. 76–83.

Возняк Т. Штетли Галичини. Львів, 2010. 442 с.

Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті ХVІІІ – на початку ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів: упор. О. В. Добржанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. Чернівці, 2007. 464 с.

Зелинськи К. Галицийские евреи в 1914–1918 гг. *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*. Т. 1: отв. ред. М. Волос, Г. Д. Шкундин. М., 2012. С. 249–266.

Камаун В. Вплив середнього класу на пресу початку ХХ століття (на прикладі газет «Черновіцер Альгемайне Цайтунг» та «Боцнер Цайтунг»). *Шарп К., Барт-Скалмані Г. Сучасність минулого в урбаністичному просторі Чернівці-Іннсбрук*: укр видання підготували Герегова С В та Олексишина Л Г. Чернівці, 2019. С. 45–56.

Кохльбауер-Фріц Г. Їдиш як вираз єврейської культурної ідентичності на Галичині та у Відні. *Полін. Вибрані статті*: пер. з англійської. К., 2011. С. 201–217.

Куриц Ф. Тоді я все ще тужив у Напів-Азії)... «Спогади із Буковини Вільгельма Роттлойтнера». *Шарп К., Барт-Скалмані Г. Сучасність минулого в урбаністичному просторі Чернівці-Іннсбрук*: укр видання підготували Герегова С В та Олексишина Л. Г. Чернівці, 2019. С. 171–184.

Лутц Шт., Ваєрмайр М. Розвиток конфесій на Буковині. *Шарп К., Барт-Скалмані Г. Сучасність минулого в урбаністичному просторі Чернівці-Іннсбрук*: укр. видання підготували Герегова С. В. та Олексишина Л. Г. Чернівці, 2019. С. 113–126.

Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття існування: пер. з англ. О. Форостина; ред. укр. вид. В. Падяк. Ужгород, 2018. 340 с.

Малиновский Е. Еврейские художественные объединения Кракова и Львова в 1900-х годах: пер. с польского Б. Пинчевской. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. № 8-9. М., 2007. С. 143–180.*

Монолатий И. Патент толерантности австрийского императора Иосифа II и галицийские евреи. *Проблемы еврейской истории. Ч. I. Материалы научных конференций Центра «Сэфер» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Джона Дойла Клира. М., 2008. С. 116–129.*

Нариси з історії та культури євреїв України: упорядники та редактори: Л. Фінберг, В. Любченко. К., 2008. 440 с.

Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини: пер. з нім. Н. Ваховської. Чернівці, 2017. 272 с.

Ратнер Н. Д. К вопросу о формировании идейно-политических концепций Австрийского пангерманизма (Линцкая программа 1882 г.). *Славяне в эпоху феодализма*. К столетию академика В. И. Пичеты. М., 1978. С. 267–276.

Сич О. Єврейський чинник у контексті української еміграції до країн Америки (кінець ХХ – перші десятиліття ХХ ст.). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2018. № 4 (20). С. 55–59.

Смольский И. Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – XX вв. Материалы Одиннадцатой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Ч. 1. М., 2004. С. 404–411

Хаймович Б. «Дело рук наших для прославления». Росписи синагоги Бейт Тфила Бенъямин в Черновцах: изобразительный язык еврейского мастера. К., 2008. 200 с.

Цьолнер Е. Історія Австрії: пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів, 2001. 712 с.

Шабо Ф. А. Дж. Перші враження австрійців про міжетнічні відносини на Галичині: випадок губернатора Антона фон Пергена. *Полін*. Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 59–73.

Jews and Slavs. Vol. 22. Їдиш – єврейська національна мова через 100 років. Матеріали Чернівецької Міжнародної Конференції з мови їдиш, 2008 р. Міжнародна ювілейна конференція. Єрусалим–Київ. К., 2010. 352 с.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте головні етапи політики Габсбургів стосовно єврейського населення та сформулюйте їх результати.

2. У яких землях Австрійської імперії євреї вперше отримали рівноправність?
3. Що таке «гроші для королеви»?
4. Висвітліть зміст «Толеранцпатенту» Йосифа II.
5. Чому австрійські маскіли схилялися до польської, німецької та угорської ідентичності?
6. Назвіть причини посилення антисемітизму в Австро-Угорщині наприкінці XIX століття.
7. Охарактеризуйте головні принципи політичному сіонізму.
8. В якому році збудовано Темпл у Чернівцях?
9. Підготуйте есе на тему: «Політична діяльність Б. Штраухера».
10. Пригадайте з попередньої теми, в якому місті Буковини, за переказами хасидів, знаходилася «міква Бешта»?
11. Назвіть найбільші «єврейські» міста Буковини другої половини XIX століття.
12. Підготуйте есе на тему: «Участь євреїв у соціал-демократичному русі Галичини та Буковини».
13. Чому для проведення міжнародної конференції з їдиш у 1908 р. було обрано саме Чернівці?
14. Чому єврейське населення Буковини упродовж російської окупації у роки Першої світової війни зберігало свою лояльність австрійському режимові?
15. Висвітліть політику С. Д. Євреїнова стосовно єврейського населення Буковини.
16. Що мав на увазі К. Е. Француз, коли називав Галичину та Буковину «напів-Азією»?
17. Підготуйте есе на тему: «Літературна спадщина К. Е. Францоza».

ЄВРЕЇ В ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ (1772–1917 рр.)

1. Політика самодержавства стосовно єврейського населення.
2. Суспільно-політичне життя єврейського народу в Російській імперії.
3. Розвиток культури російських євреїв.

Політика самодержавства стосовно єврейського населення

У результаті поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр., у складі Російської імперії опинилось 630 тис. євреїв. На початку XIX ст. унаслідок нових територіальних придбань, кількість російських євреїв збільшилася вдвічі, що становило у той час найбільшу єврейську діаспору у світі – понад один мільйон осіб.

Як уже зазначалося вище (див. тему 3), на теренах Російської держави у XVI–XVIII ст. євреїв майже не було, адже їм заборонялося постійно проживати на території Московського царства, а згодом і Російської імперії. За часів правління Катерини II ситуація змінилася, а отже, самодержавству довелося познайомитися з релігією, мовою, побутом і звичками євреїв, які проживали у колишній Речі Посполитій.

Єврейське населення у білоруських губерніях Російської імперії становило 4,3 % від усіх осіб краю, що сплачували податки. Була запроваджена ставка поголовного окладу з єврея, яка складала 1 крб. на рік, що становило значну суму, адже, приміром, купці сплачували 1 крб. 20 коп. на рік. Для зручності оподаткування єврейського населення російська влада зберегла кагали. У вересні 1772 р. новопризначений генерал-губернатор Білорусії граф З. Г. Чернишов наказав переписати усіх євреїв і «приписати їх до кагалів, які влаштувати за ухвалою губернаторів з необхідності». Були створені повітові та губернські кагали.

7 листопада 1775 р. Катерина II запровадила адміністративну реформу губернського управління Російською імперією, за якою 16 білоруських штетлів перетворилися на

повітові міста із функціями адміністративних центрів відповідних губерній. У новостворених повітових містах євреї становили майже чверть від загальної кількості населення міст.

Отже, Катерина II мусила розв'язати не просте для себе «єврейське» питання у політиці російського самодержавства наприкінці XVIII століття. З одного боку, було не зрозуміло, що робити із масою новоприданого єврейського населення, яке надто вирізнялося за своїми соціокультурними ознаками серед місцевого українського і білоруського селянства, а з іншого – як узгодити попередні традиції російських самодержців у їх ставленні до євреїв із тогочасною європейською політикою «освіченого абсолютизму», яскравою прихильницею якої була Катерина Велика.

У становищі євреїв Російської імперії в останній чверті XVIII ст. відбулися значні зміни. Спочатку ці зміни були наслідком загальних реформ управління імперією, що їх провадила Катерина II. У 1778 р. Російська імперія була розділена на губернії, а населення приписувалося до різних станів. Заможні євреї реєструвалися як купці і приписувалися до купецьких гільдій (корпорацій). Усі інші вважалися міщанами. Хоча євреї де-факто залишалися членами громади, формальне включення їх до загальної станової структури імперського суспільства створило ґрунт для їхньої участі у представницьких органах відповідних станів.

Отже, Російська імперія стала першою державою у світі, в якій євреям були надані виборчі (громадянські) права. *«Когда еврейского закона люди, – йшлося в указі Катерини II від 26 лютого 1785 р., – вошли уже, на основании указов её величества, в состояние равное с другими, то и надлежит при всяком случае наблюдать правило, её величеством установленное, что всяк по званию и состоянию своему долженствует пользоваться выгодами и правами, без различия закона и народа».* Однак даровані імператрицею права євреїв вибирати та бути обраними до новостворених міських дум, спричинили напруженість у відносинах між містянами-християнами і євреями. Водночас російський уряд у 1782 р. вирішив, що купці та міщани повинні проживати у містах, а не у

селах. Тож євреї також мали приписуватися лише до міст, що спричинило їх масове вигнання із сіл і містечок. Виселення євреїв із сільської місцевості було загальною тенденцією російської політики стосовно євреїв протягом усього XIX століття. Спроби єврейських купців торгувати у внутрішніх губерніях Росії призвели до конфліктів із місцевими купцями, внаслідок яких було видано указ про заборону євреям проживати поза межами новопридбаних польських губерній.

У такий спосіб виникла «смуга постійної осілості євреїв», тобто визначені у законі губернії поза межами яких євреї не мали права проживання без особливого дозволу губернатора або імператора.

На початку XIX ст. Романови намагалися визначити політичний статус російського єврейства. За царювання Олександра I створена державна комісія для розв'язання цієї проблеми. Члени комісії дотримувалися двох точок зору. З одного боку, вони вважали, що євреїв спочатку треба «виправити», тобто змінити їх життєвий лад і лише після цього дати їм можливість брати участь у політичному і соціальному житті країни. З другого боку, деякі члени комісії вважали, що емансипація євреїв буде засобом для їх «виправлення». Зрештою у 1804 р. комісія ухвалила рішення, за яким євреї визнавалися шкідливим народом, але який можна виправити, якщо зобов'язати його займатися корисною для усього суспільства працею. Уложення 1804 р. зобов'язувала євреїв виселитися із сіл протягом декількох років. Їм заборонялося орендувати селянські землі, займатися шинкарством і взагалі «експлуатувати» селянство. Уложенням 1804 р. визначалися межі смуги осілості для євреїв: від новопридбаних польських земель на півночі до причорноморських губерній на півдні країни.

З метою поліпшення становища євреїв російський уряд рекомендував дозволити їх дітям навчатися у загальноросійських школах; обмежити вживання єврейської мови (іврит та ідиш), усе діловодство мало здійснюватися німецькою, польською або російською; на посади рабинів обиралися тільки ті кандидати, які володіли однією з трьох мов;

сприяти розвитку єврейського землеробства шляхом колонізації незайманих або поміщицьких земель, фабричної промисловості тощо.

З усіх зазначених пунктів Уложення 1804 р. практичне значення мали лише ті, які стосувалися виселення євреїв із сіл і єврейської колонізації. У 1807 р. розпочалося масове виселення євреїв із білоруських сіл і водночас колонізація у Херсонській губернії. Однак заходи російського уряду щодо примусової аграризації єврейського населення, депортації «шкідливих» євреїв із сільської місцевості особливих успіхів не мали. У 1809 р. була створена урядова комісія для визначення проблеми проживання євреїв у селах. У своєму звіті члени комісії, зокрема, зазначали, що євреї не завдавали жодної шкоди селянам, навпаки, вони були корисними посередниками у торгівлі між селом і містом.

Проте цар не схвалив рішення цієї комісії, але складна політична ситуація в країні та війна проти Наполеона змусили Олександра I відкласти заплановані заходи щодо депортації євреїв із сільської місцевості, які, щоправда, відновилися згодом.

Коли в країнах Західної Європи перемогли ідеї емансипації євреїв, у Російській імперії тривала боротьба проти «єврейської експлуатації» селян. Незважаючи навіть на те, що російські євреї залишалися лояльними підданими Романових у роки наполеонівської окупації Росії, царат із недовірою ставився до них. Євреям заборонялося проживати у містах уздовж західного кордону імперії, у військово-морських портах. У 1825 р. вони виселялися із 50-верстної прикордонної смуги.

Олександр I, котрий наприкінці свого царювання захопився релігійною містикою, вирішив виправити євреїв шляхом їхнього хрещення. Він погодився надати вихрестам з євреїв широку рівноправність і навіть «пробачити» їх «експлуаторську діяльність», адже станова структура тогочасного російського суспільства не дозволяла навіть вихрестам потрапити до нього. Із цією метою за особистим рішенням царя у 1817 р. створено «Товариство ізраїльських християн». Проте у 1833 р. воно припинило свою безуспішну

діяльність. Натомість серед селян популярними були ідеї руху «суботників», «жидівської» секти, до організації якої євреї, мабуть, прямого відношення не мали.

Микола I провадив більш енергійну політику щодо єврейського населення, ніж його попередник. Він також вважав, що євреїв можна «виправити» та похрестити. З метою «виправлення» євреїв російським урядом було запропоновано створити казенні єврейські училища, скасувати кагали, заборонити особливий одяг євреїв, розподілити усіх євреїв, з точки зору їх суспільної діяльності та роду занять, на «корисних» підданих і «волоцюг», збільшити для останніх рекрутський набір утричі тощо.

У 1827 р. скасовано грошовий податок з євреїв, яким вони відкупалися від рекрутської повинності. Відтоді до війська забирали дванадцятирічних єврейських хлопчиків, які мали навчатися у кантоністських школах під наглядом унтер-офіцерів. Насправді зазвичай хапали навіть молодших за віком хлопчиків для служби у рекрутах. Микола I був переконаний у тому, що упродовж 25-річного терміну рекрутської служби єврейські солдати стануть справжніми християнами. Армія, на думку російського імператора, була найліпшою школою для перевиховання.

Кантоністи перебували у жахливих умовах. Діти важко звикали до життя у казармі, де панувала атмосфера жорстокості і знущання. Чимало кантоністів загинуло на шляху до своїх частин, які знаходилися у внутрішніх губерніях Росії. Проте російський уряд закликав Святий синод прискорити процеси хрещення єврейських кантоністів. Православні священики примушували їх до хрещення. Однак єврейських кантоністів, які зрадили свою віру, виявилося небагато. Більшість із них кінчали життя самогубством перед загрозою хрещення. Деякі з них хрестилися формально і таємно сповідували іудаїзм. Хоча за це їм знову загрожувало покарання у вигляді чернецтва у монастирі. Загалом, ця політика російського уряду не мала бажаних результатів. Хрещені євреї не стали новими лідерами свого народу, а згодом розчинилися у ньому.

Іншим методом «виправлення» євреїв було втручання чиновників у їх релігійне та культурне життя. У липні 1826 р. російським урядом запроваджено нагляд за єврейськими книгами, які видавалися за кордоном і поширювалися у Росії. Особливий контроль стосувався хасидської літератури, яка, на думку єврейських просвітників, негативно впливала на єврейські маси. Незабаром було запроваджено цензуру на всі єврейські видання. У 1836 р. ухвалено закон, за яким видання єврейських книг дозволялося лише у тих містах, де був цензор. Усі єврейські друкарні у Російській імперії, за винятком Вільно і Житомира, були закриті.

Політика Миколи I стосовно єврейського населення знайшла своє відображення у законодавстві 1835 р., яке ґрунтувалося на «Положенні про євреїв» 1804 року. Щоправда, в оновленому законодавстві не було статті про виселення євреїв із сільської місцевості, але визначалися губернії смуги осілости, в яких євреям дозволялося жити лише в містах і містечках. Крім цього, євреї зобов'язувалися мати постійні (зареєстровані) прізвища, їм заборонялося вступати до шлюбу до вісімнадцяти років. Водночас, відповідно до закону 1835 р., єврейські ремісники і землероби користувалися пільгами, особливо у сфері виконання ними військової повинності. Під впливом нового законодавства кілька тисяч єврейських родин виявили бажання стати землеробами. Вони попрямували до Сибіру, де урядом начебто були відведені для них земельні ділянки. Проте незабаром план переселення єврейських колоністів до сибірських губерній було скасовано. Натомість їм запропоновано оселитися у південноросійських колоніях, зокрема у Херсонській губернії.

У 1835 р. у Російській імперії запроваджено казенний рабинат з метою посунути традиційних рабинів, а на їх місце призначити рабинів – прихильників асиміляції. За відповідним урядовим рішенням, казенні або державні (громадські) рабини повинні володіти російською, а їх призначення на посаду узгоджувалося із губернаторством. У 1847 р. у Житомирі та Вільно засновані особливі (експериментальні) училища для

підготовки казенних рабинів¹. Однак більшість євреїв поставилася з недовірою до системи казенного рабинату. Казенні рабини не були визнаними у громаді авторитетами. Їх сприймали передусім як державних чиновників, а тому громада водночас обирала для себе «духовного» рабина, який власне поставав легітимним головою громади. А повноваження казенного рабина у громаді обмежувалися його формальними підписами на відповідних документах про народження, шлюб, смерть тощо. Та нерідко траплялися випадки, коли духовний і казенний рабин уособлював обидві функції. Проте, загалом, система казенного рабинату призвела до занепаду у другій половині XIX ст. традиційного інституту рабинів у Російській імперії. Для російськомовної єврейської молоді духовні рабини сприймалися радше як представники зашкарублого містечка, аніж авторитети великого міста.

Водночас міністр народної освіти граф С. С. Уваров спробував реформувати традиційну систему єврейської освіти. На думку російських урядовців і маскілів, хедери залишалися розплідниками єврейського релігійного фанатизму і невігластва. Було вирішено поступово перетворити хедери на світські школи, змінити навчальну програму і методику викладання. Біблія повинна вивчатися за виданнями міністерства народної освіти у німецькомовному перекладі, а Талмуд – за окремими фрагментами. За прикладом релігійної реформи іудаїзму в Німеччині передбачалося також замінити мелемедів прихильниками Гаскалі². Директорами цих державних

¹ Обидва училища були засновані, за задумом російських реформаторів, «для набуття досвіду» і відкрилися лише як підготовчі класи з трирічним курсом навчання. Згодом, коли стало очевидно, що реформувати релігійний побут євреїв через запровадження штучного інституту казенних рабинів не вдасться, урядовці відмовилися від підтримки цього проекту й у 1873 р. обидва училища перетворили на єврейські учительські інститути.

² С. С. Уваров звернувся до єврейських просвітників у Німеччині, щоби вони допомогли своїм одноплемінникам у Російській імперії. Директор новоствореного єврейського училища у Ризі, німецький маскіл М. Лілієнталь, за дорученням міністра народної освіти,

навчальних закладів мали б стати християни, але вчителями – євреї. У таємному циркулярі міністерства народної освіти зазначалося, що на меті цих оновлених єврейських шкіл і училищ було перевиховання єврейської молоді та відволікання її від Талмуду.

Саме такі ідеї були покладені за основу урядової постанови від 23 липня 1844 р. щодо приватних навчальних закладів і домашніх вчителів. У губерніях новостворені урядові комісії видавали посвідчення на здійснення меламедами навчальної діяльності, але за умови сплати ними певного грошового внеску та наявності відповідних документів, а саме: відомостей про матеріальний стан хедеру, склад учнів, думки батьків про якість освіти, про політичну лояльність меламеда тощо. Посвідчення про дозвіл навчальної діяльності видавалося на певний термін, після завершення якого процедура повторювалася знову. Важливим нововведенням було поступове запровадження російськомовного навчання у старших класах хедерів, а також розподіл класів за віком з окремими приміщеннями й окремим вчителями. У 1849 р. усі меламеди мали скласти іспит з російської або німецької мов. Оскільки не всі меламеди успішно впоралися із цим нелегким для них завданням, чимало хедерів опинилися на нелегальному становищі. Зрештою, у 1855 р. спроба реформувати єврейську традиційну освіту завершилася провалом: російська мова не стала мовою викладання, а самі хедери зберегли традиційну систему релігійного виховання та навчання¹.

намагався знайти підтримку серед лідерів єврейських громад Російської імперії, але зустрів з їхнього боку нерозуміння і ворожість щодо ідей просвітництва. Проте М. Лілієнталь наполегливо переконував російських євреїв у тому, що урядовці мають на меті поліпшити їх становище, що, мовляв, він відмовиться від своєї посади, якщо політика просвітництва загрожуватиме релігійній ідентичності євреїв. Зрештою, М. Лілієнталь, ідеї якого знайшли підтримку лише на Півдні Росії, розчарувався у спробах самодержавства «виправити» євреїв і незабаром повернувся до Німеччини.

¹ Цікаво, що євреї традиційно протидіяли політиці їх «виправлення» у спосіб підкупу чиновників, що вочевидь цілком задовольняло

Водночас російський уряд намагався скасувати кагали, тобто позбавити єврейські громади їх традиційної системи управління. Відповідний указ було видано у 1844 р., за яким нагляд щодо діяльності єврейських установ та оподаткування здійснювали міські думи та органи поліції. З іншого боку, урядовці не відмовилися під політики дискримінації єврейського населення, а отже, зберегли повноваження спеціальних збирачів податків з євреїв. Відтоді, невелика група синагогальних старост і дрібне чиновництво отримали владу над єврейською громадою, більшість членів якої з недовірою поставилися до усіх заходів уряду щодо реформування побуту євреїв.

З метою посилення контролю за діяльністю євреїв, російським урядом було запроваджено систему «разбора», за якою усе єврейське населення розподілялося на «корисних» (купці, землероби, ремісники і міщани, які мали постійне місце проживання, а також рабини і старости синагог) і «некорисних» євреїв, тобто тих, хто не мав постійного місця проживання (візники, ювеліри, прикажчики, слуги, міщани тощо). За планом такого розподілу, рекрутська норма «некорисних» євреїв мала б збільшитися втричі. Крім цього, вони виселялися із сіл, обмежувалися у праві проживання навіть у межах смуги осілости. Проте цар наказав збільшити рекрутський набір «некорисних» євреїв у п'ять разів. Незважаючи на те, що навіть деякі російські урядовці вважали царське рішення надто жорстоким і несправедливим як для євреїв, указ було

останніх. Більшість списків учнів, які місцеве чиновництво відправляло до міністерства народної освіти, були фіктивними. Також невдалимися виявилися спроби російського уряду видавати у другій половині XIX ст. свідоцтва на право здійснення освітньої діяльності меламедам, які, на думку чиновників, «не були помічені в особливому фанатизмі». Щоправда, невелика частина російського єврейства пристала до урядового експерименту з просвітництва єврейської маси. У 1860-х рр. російськомовні єврейські учні та студенти стали авангардом майбутньої російсько-єврейської інтелігенції, представники якої опанували російську культуру і закликали російських євреїв до асиміляції.

оприлюднено на початку 1851 року. Кожний єврей зобов'язувався надати документи, за якими визначалася його належність до однієї з двох категорій. Але євреї у будь-який спосіб намагалися отримати посвідчення про належність до першої категорії. На щастя євреїв, Кримська війна і смерть Миколи I припинили практику цього ганебного закону.

Поразка Російської імперії у Кримській війні змусила самодержавство розпочати реформи соціально-економічного життя країни. В епоху «Великих реформ» змінилося життя не лише росіян, але, передусім, російських євреїв. Комітет з єврейських справ, створений у 1840 р., дійшов висновку, що усі заходи Миколи I стосовно «виправлення» євреїв не мали жодного успіху. Олександр II наказав у 1856 р. «переглянути усі чинні про євреїв закони з метою їх зближення з корінним населенням, адже моральний стан євреїв дозволяє це зробити».

Водночас були скасовані особливі вимоги до єврейських рекрутів. Влітку 1856 р. припинив своє існування інститут кантоністів. Євреї зрівнювалися у правах щодо рекрутського набору з іншим населенням країни.

Вельми гострою проблемою для російських реформаторів стала проблема вільного проживання євреїв у Російській імперії. Прихильники лібералізації єврейського законодавства, у тому числі міністр внутрішніх справ граф С. С. Ланской, виступали за скасування смуги осілості для євреїв. Натомість цар і голова урядового комітету з єврейського питання відхилили пропозицію С. С. Ланского та його однодумців. Комітет пояснив свою позицію тим, що, мовляв, скасування смуги осілості і взагалі емансипація євреїв можливі лише за умови поширення серед єврейського населення ідей просвітництва, що євреї, врешті-решт, стануть «корисними», доброчесними підданими імперії.

Отже, політика Олександра II в єврейському питанні мала на меті визначити найбільш «корисних» з точки зору економічних інтересів країни євреїв і сприяти їхньому розвитку. Російським урядом були визначені певні категорії євреїв (купці, ремісники, лікарі, адвокати тощо), яким надавалися пільги, передусім у праві проживання поза смугою осілості. Кожний з

«корисних» євреїв, який отримував таке право, міг узяти із собою певну кількість «некорисних» євреїв, які були його родичами або слугами (діловими партнерами, підмайстрами, асистентами тощо).

У 1856 р. скасований таємний циркуляр Миколи I, за яким євреям заборонялося посідати державні посади. У 1859 р. єврейським купцям першої гільдії, які сплачували високий податок у цьому стані, дозволялося проживати поза смугою осілости. У 1861 р. до них приєдналися євреї з вищою освітою, ремісники (1865 р.), «миколаївські» солдати (1867 р.) та їх діти й онуки.

У Царстві Польському євреям дозволялося у 1862 р. придбавати нерухоме майно та оселятися у всіх містах і містечках польських губерній Російської імперії. Але після придушення польського повстання 1863–1864 рр. самодержавство поступово відмовилося від своїх попередніх рішень. Узагалі становище євреїв у Царстві Польському залишалося вельми невизначеним і заплутаним. Однак у порівнянні з єврейським населенням інших губерній смуги осілости, польські євреї Російської імперії загалом користувалися більшими пільгами і правами.

Проте політика вибіркової (селективної) емансипації російських євреїв гальмувалася через юдофобію членів царської родини, а також унаслідок поширення в урядових колах ідей слов'янофільства, головні ідеологи якого закликали до «священної» боротьби за ідеали православної культури та російської ідентичності. У 1869 р. єврейський вихрест з Мінська Я. Брафман видав «Книгу Кагалу», яка викликала недовіру в російському суспільстві стосовно всіх євреїв. На думку Я. Брафмана, євреї утворили в Росії таємну «державу» (*status in statu*) з метою експлуатації місцевого населення, передусім селянства. Зрештою, за словами автора книги, у такий спосіб євреї прагнули опанувати всю державу. «Книга Кагалу» виявилася вельми популярною серед російських урядовців, які у 1875 р. перевидали її за державні кошти.

У 1870 р. ухвалено новий Міський статут, за яким кількість єврейських гласних у міських думах не повинна

перевищувати третини від їх загальної кількості навіть у тих містах, де євреї становили більшість населення. Євреї не могли бути міськими головами.

Водночас російський уряд поступово згортав реформи й у галузі освіти. Так, міністр народної освіти граф Д. А. Толстой у 1873 р. наказав закрити державні школи для євреїв, засновані за часів Миколи I. Рабинські училища перетворювалися на учительські інститути. Своє рішення Д. А. Толстой пояснював тим, що, мовляв, навчання єврейської молоді в особливих школах посилювало її відчуженість від російської... З іншого боку, для євреїв двері російських університетів, інститутів і гімназій були відкриті. Незабаром кількість єврейських студентів та учнів стрімко зросла, що дало новий привід для розпалювання антисемітизму в країні. Так, шовіністична газета «Новое время» у 1880 р. виступила із редакційною статтею під красномовною назвою «Жид іде!», в якій застерігала своїх численних читачів від «єврейської загрози», яка причаїлася, на думку редактора газети О. С. Суворіна, у російських містах і столицях.

Середньовічна юдофобія поступилася місцем антисемітизму, який став новим суспільно-політичним явищем в історії Російської імперії. Антиєврейська агітація, що розпочалася наприкінці 1860-х рр., згодом набула особливої гостроти. В Одесі у 1871 р. стався єврейський погром, який влаштували місцеві греки. У роки російсько-турецької війни у російських виданнях з'явилися статті, в яких звинувачували «єврейських ділків», які наживалися на війні та завдали шкоди російській армії. У 1878 р. у Кутаїсі організовано ритуальний процес проти євреїв. Незважаючи на те, що обвинувачувані євреї були виправдані судом, суспільний резонанс від цієї справи негативно вплинув на загальну атмосферу в країні. Наприкінці 1870-х рр. антисемітські настрої захопили не тільки періодичну пресу, але й чиновництво. Після вбивства Олександра II ліберальним тенденціям у політиці самодержавства в єврейському питанні було остаточно покладено край.

У висвітленні політики самодержавства стосовно єврейського населення варто, також, зупинитися на характеристиці становища російських караїмів у XIX – на початку XX століття. Як уже зазначалося (див. тему 4), караїми були субетнічною групою східноєвропейських євреїв, представники якої вирізнялися від останніх особливостями віросповідання.

У Департаменті духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії створено Таврійське та Одеське караїмське духовне правління, яке опікувалося справами караїмських громад. Ставлення самодержавства до караїмів загалом було позитивним. Романови сприяли діяльності караїмських підприємців, митців і науковців. За часів Катерини II караїми були звільнені від податків, які сплачували інші євреї. У 1827 р. караїми, які проживали в Криму, а також кримські татари звільнялися від рекрутчини¹, а у 1863 р. Сенат визнав за караїмами рівні з християнськими підданими права. Очевидно, що емансипація караїмського населення пов'язувалася з особистими відносинами, які виникли між Романовими і головами караїмських громад у Криму. Наприклад, Олександр I упродовж свого перебування в Євпаторії зупинявся у резиденції С. С. Бобовича, майбутнього караїмського гахама². Інший гахам С. М. Панпулов особисто був знайомий з Олександром III. Микола II близько тижня перебував зі своєю родиною у міського голови Євпаторії, відомого караїмського діяча С. Е. Дувана. У товариських стосунках із царською родиною також був науковець, дипломат

¹ У 1828 р. право на звільнення від військової повинності отримали караїми Литви та Волині.

² У 1837 р. у Таврійській губернії караїмам надані певні права, якими користувалося мусульманське населення Криму, у тому числі право релігійного самоврядування. Головою караїмського духовенства став *гахам* із резиденцією в Євпаторії. У кожній караїмській синагозі (*кенассі*) були два *газзана* (рабина) і один *шамаш* (староста). Ці посади були виборними. Гахам і газзани євпаторійської синагоги становили Таврійське духовне правління, до відомства якого у 1850 р. були приєднанні караїми західних губерній.

і останній караїмський гахам С. Шапшал¹. Найвідомішим громадським і науковим діячем караїмського руху у XIX ст. був А. С. Фіркович (1787–1874 рр.), котрий був колекціонером старовинних єврейських рукописів, які незабаром стали надбанням Імператорської публічної бібліотеки. Щоправда, тенденційний характер творів А. С. Фірковича, його схильність до фальсифікації історії дещо применшили наукову цінність його досліджень.

Епоха двох останніх Романових вирізнялася державним антисемітизмом і хвилями жорстоких єврейських погромів, які розпочалися одразу після царевбивства 1 березня 1881 року. Вони вибухнули у середині квітня 1881 р. в Єлизаветграді і швидко поширилися майже на всій території Лівобережної України. 26–29 квітня 1881 р. погроми охопили передмістя Києва (Деміївка) і Київську губернію, в результаті яких 6 осіб було вбито і 187 поранено. За участь у київському погромі заарештовано близько двох тисяч осіб, чотирьох з них засуджено до каторги, декілька погромників заслано до Сибіру.

¹ Узагалі, лідери караїмських громад докладали чимало зусиль, аби переконати російських урядовців у тому, що вони принципово вирізнялися з-поміж інших євреїв, а отже, не могли бути об'єктом дискримінаційної політики. Наприклад, караїми стверджували, що вони не тільки не визнавали Талмуд, але й мали якості, які нібито не характерні для євреїв-раббанитів, а саме: працьовитість, щирість і вірність трону. У 1809 р. караїми порушили судову справу проти євреїв (раббанитів) міста Троки (поблизу Вільно) і заявили, що, мовляв, раббанити не мали права проживання у місті, адже польські королі свого часу дарували це право власне караїмам. Після тривалої судової тяганини караїмам вдалося переконати російський уряд, який у 1835 р. ухвалив рішення про вигнання раббанитів з Трок. Водночас караїми наполягли на зміні офіційного формулювання своєї самоназви: замість «євреї-караїми» вони стали називатися «російські караїми старозавітного віросповідання», а згодом, просто «караїми». Крім відмінностей у правовому статусі, раббанити та караїми мали певні особливості в їх соціально-економічному житті. Зокрема, якщо євреї в Криму традиційно були крамарями і ремісниками, то караїми у другій половині XIX ст. стали заможними землевласниками, «тютюновими» й «фруктовими» магнатами, власниками соляних копалень.

На початку травня 1881 р. в Одесі відбувся триденний погром єврейського населення міста. Упродовж весни-літа 1881 р. постраждало понад сто єврейських громад країни. Погроми супроводжувалися грабуванням єврейського майна розбишаками з місцевої юрби міщан, робітників і селян. Траплялися вбивства і згвалтування. Гнані євреї очікували на захист і допомогу від місцевої влади і поліції, представники якої напрочуд виявилися безсилими протидіяти розлюченому натовпу погромників. За винятком Одеси, у більшості міст і містечок, що були охоплені погромами, євреї безуспішно намагалися створити загони самооборони.

Самодержавство зовсім не було зацікавлене у поширенні міжнаціональної ворожнечі, а отже, намагалось припинити сплеск антиєврейського насильства. Щоправда, спроби місцевої поліції своєчасно припинити погроми були напрочуд незграбними, а подекуди не надто енергійними. З іншого боку, хвиля антиєврейських заворушень була настільки потужною, що створювалося враження про заздалегідь сплановану антиєврейську акцію, в якій були зацікавлені революційні народники. Не виключено, що «розгойдування» самодержавної Росії «зсередини» завдяки роздмухуванню традиційної юдофобії селянства цілком відповідало тактичним завданням революціонерів¹. Будь-які стихійні заворушення сприймалися російськими соціалістами як зручний привід для організації масового соціального виступу селян і робітників.

У широкому сенсі єврейські погроми були викликані об'єктивними причинами, серед яких переважали економічні та соціальні чинники. В українських губерніях Російської імперії загострилася конкуренція і напруженість у стосунках між колишніми селянами, які у пошуках роботи прямували до міст, з одного боку, та єврейськими робітниками та міщанами, з другого. Політика модернізації Російської імперії за часів

¹ Про «революційний характер» єврейських погромів зазначали майже всі представники місцевої адміністрації тих районів, які були у 1881 р. охоплені заворушеннями. Міністр внутрішніх справ М. П. Ігнатьєв 11 травня 1881 р. прямо заявив єврейським депутатам, що погроми – «справа рук анархістів».

Олександра II пожвавила економічне життя в країні, звільнила маси селян від кріпацтва, які намагалися опанувати нехарактерні для себе види діяльності, але які були традиційними для місцевих єврейських підприємців – економічних посередників між селом і містом. На тлі давніх релігійних забобон процеси модернізації на українських землях супроводжувалися звинуваченнями євреїв у тому, що вони, мовляв, залишилися експлуаторами трудового народу. Водночас, після того, як Олександр III став новим російським імператором, у суспільному просторі українських губерній поширювалися чутки, що нібито новий цар дозволив «бити жидів», аби помститися їм за вбивство свого батька (справді, у замаху на Олександра II брала участь єврейська революціонерка). Нездатність поліції швидко приборкати погромну стихію лише посилювали у народних масах упевненість у подібних чутках. Крім цього, заяви окремих російських урядовців про те, що, мовляв, «для євреїв у нас завжди відкриті кордони на виїзд із країни», по суті, перетворювали єврейські погроми на легітимний засіб політики державного антисемітизму.

Для виправдання єврейських погромів або власної безпорадності щодо їх приборкання російським урядом у серпні 1881 р. були створені особливі комісії у губерніях смуги осілости для вивчення причин антисемітських заворушень. Більшість комісій дійшла висновку, що самі євреї були винними у тому, що їх грабували та вбивали, а отже, їх шкідливу економічну діяльність («експлуатацію селян») варто обмежити.

Ставлення до євреїв слугувало важливим чинником внутрішньої політики самодержавства Олександра III, особисті погляди якого не були позбавлені упередженості в єврейському питанні. У грудні 1881 р. у Варшаві відбувся єврейський погром. Спроби російських урядовців перекласти відповідальність за організацію антисемітських заворушень у польський столиці на місцевих антисемітів виявилися безуспішними. Кривавий погром у Балті Подільської губернії

навесні 1882 р. сколихнув країну¹. Цар був у край незадоволений діями російських урядовців щодо припинення погромів і призначив нового міністра внутрішніх справ графа Д. А. Толстого, якому вдалося жорсткими заходами впоратися із хвилею антиєврейського насильства. Але наприкінці XIX ст. погроми спалахували вже поза смугою осілості, у Нижньому Новгороді, Ростові-на-Дону, у Саратовській та Іркутській губерніях.

У травні 1882 р. уряд ухвалив «Тимчасові правила про євреїв», за якими їм заборонялося проживати у селах навіть у межах смуги осілості; придбавати нерухоме майно поза містами і містечками, орендувати маєтки; торгувати у неділю та в інші святкові дні християн. Новий закон привів до негативних наслідків в економічному житті містечкового єврейства, яке внаслідок скупчення та природного приросту потерпало від злиднів. Водночас місцеве неєврейське населення втратило традиційного партнера в економічних відносинах між містом і селом.

Однак суперечливість «Тимчасових правил» вищенаведеними чинниками не вичерпувалася. Новий закон створив сприятливий ґрунт для корупції місцевого чиновництва, яке сприймало проблеми гнаних євреїв як додаткове джерело для власного збагачення. Хабарництво у сфері єврейських прав сягало фантастичних масштабів, особливо у Києві, в якому проживання євреїв дозволялося лише у певних районах міста. Було очевидно, що урядом проголошено війну єврейському населенню, яке, на думку деяких російських урядовців, загрожувало «експлуатацією» місцевому селянству. Особливо непримиреним антисемітом в уряді Олександра III був обер-прокурор Святого синоду К. П. Победоносцев, котрий вважав, що євреї – це бур'яни на полі російського жита, який треба

¹ У результаті погрому 29–31 березня 1882 р. у Балті зруйновано 976 будинків і 300 крамниць місцевих євреїв. Загальна сума збитків становила 1,5 млн. карбованців. 12 осіб убито і 250 поранено. За рішенням Київського військово-окружного суду 30 травня 1882 р. двох учасників антиєврейських заворушень у Балті страчено, трьох заслано на каторгу, інші погромники отримали різні терміни ув'язнення.

виполоти. На щастя євреїв, не всі урядовці погоджувалися із думкою К. П. Победоносцева.

З метою розв'язання єврейського питання, що загострилося в Російській імперії, у 1883 р. створено чергову державну комісію для перегляду законів про євреїв на чолі з графом К. І. Паленом. Упродовж п'яти років члени комісії збирали матеріали, аналізували думки експертів і дійшли висновку про необхідність запровадження політики поступової емансипації єврейського населення. Проте цар із таким висновком більшості членів комісії не погодився і припинив її діяльність.

Водночас посилювалася політика дискримінації євреїв у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя Російської держави. Так, на початку 1880-х рр. військове міністерство видало наказ, за яким у російській армії встановлювалася п'ятивідсоткова норма для військових лікарів єврейського походження через те, що, за словами військового міністра, «вони не зовсім сумлінно виконують свої обов'язки і внаслідок їх несприятливого впливу на санітарну службу у військах». Російська громадськість була обурена такою кричущою несправедливістю щодо єврейських військових лікарів, які у роки російсько-турецької війни відзначалися героїзмом і високим професіоналізмом.

Згодом розпочалася агітація за виключення євреїв з урядових установ. Їм заборонялося посідати державні посади. Від 1889 р. євреї могли бути адвокатами тільки за особливим дозволом міністра юстиції. У 1886 р. запроваджені обмеження для єврейських учнів і студентів. У липні 1887 р. міністерством освіти ухвалено відсоткову норму для вступу євреїв до закладів середньої та вищої освіти: 10 % від загальної кількості учнів і студентів у містах смуги осілости, 5 % – поза смугою осілости і 3 % – у Петербурзі та Москві.

Отже, у політиці самодержавства в єврейському питанні відбулися докорінні зміни. Якщо у першій половині XIX ст. російський уряд сподівався асимілювати єврейське населення країни, то за часів Олександра II, а особливо Олександра III, від ідеології «виправлення» євреїв довелося відмовитися. Після

єврейських погромів 1881–1882 рр. самодержавство стало на шлях державного антисемітизму, тобто визнало безперспективність асиміляційних перетворень у середовищі російського єврейства. Проте політику асиміляції єврейського населення не можна вважати зовсім невдалою, адже певні соціальні групи російських євреїв (зокрема єврейські землероби та російсько-єврейська інтелігенція) з'явилися власне як результат асиміляційних процесів, що були започатковані реформаторами в уряді Миколи I.

Наприкінці царювання Олександра III дискримінація єврейського населення сягнула свого апогею у депортації 20 тис. єврейських ремісників із Москви, які, начебто, не мали права проживання поза смугою осілості. Насправді, причиною виселення став антисемітизм московського генерал-губернатора, брата Олександра III, великого князя Сергія Олександровича, котрий наказав негайно очистити православну столицю від «іудейського племені». Брутальність виконання ганебного наказу полягала, крім іншого, у тому, що деяких нещасних євреїв примушували виселятися у кайданах. Систематичні обмеження у праві проживання, масові виселення євреїв «у 24 години» із російських столиць, заборона на професійну діяльність, цькування у публічному просторі, – усе це змушувало євреїв емігрувати з Російської імперії. Звісно, що еміграція тоді ще не набула масового характеру, як це сталося на початку XX ст., адже не всі євреї могли з різних причин дозволити собі назавжди залишити свою батьківщину, але перша хвиля єврейських емігрантів з Російської імперії виникла саме за часів Олександра III.

Вступ на царський престол його сина особливих змін у становищі єврейського населення не приніс. Микола II отримав у спадок глибоку політичну кризу в країні, що пов'язувалася з необхідністю поглиблення реформ, особливо політичної системи самодержавства. Небезпечними для Романових ставали виступи російських революціонерів, у лавах яких з'явилося чимало євреїв, які прагнули помститися режимові за багаторічні приниження свого народу. За права російських євреїв виступала російська інтелігенція (письменники, науковці, публіцисти,

адвокати). В. С. Соловйов, В. Г. Короленко, М. Горький та багато інших відомих мислителів на початку ХХ ст. висловили свій рішучий протест проти переслідування євреїв.

Натомість російський уряд звинуватив російську інтелігенцію у «єврейській змові» проти самодержавства, мовляв, представники її ліберального крила потурали євреям і полякам, які були найбільш непримиреними і підступними внутрішніми ворогами російської монархії. Загострення єврейського питання в країні відбувалося на тлі особистого антисемітизму Миколи II, котрий не приховував своїх негативних почуттів до євреїв. У результаті у 1903 р. у Кишиневі вибухнув жорстокий єврейський погром із численними жертвами та пораненими як з боку єврейського, так і неєврейського населення міста. Російська, особливо міжнародна, громадськість намагалася звинуватити російський уряд у тому, що, він, мовляв, не лише допустив трагедію у Кишиневі, але був причетний до її організації. Проте в сучасній історіографії немає однозначної відповіді щодо причин цього резонансного єврейського погрому. Очевидно, що прямого відношення до його провокації російські урядовці не мали.

Однак хвиля єврейських погромів у Російській імперії не вщухала. Вони ставали більш жорстокими, а участь поліцейських на боці погромників більш явною. Тоді євреї вперше почали створювати озброєні загони самооборони, які змогли дати гідну відсіч погромників. Зокрема, влітку 1903 р. у Гомелі єврейська самооборона під час погрому влаштувала справжні вуличні бої із застосуванням вогнепальної зброї.

Після ганебної поразки Романових у російсько-японській війні 1904 р. уряд прямо звинуватив російських євреїв у революційній діяльності і створив низку монархічних організацій («Русское собрание» «Союз русского народа», «Союз двуглавого орла»), які виступали з націоналістичними, антисемітськими гаслами. Їх бойові загони («чорні сотні») отримали від уряду конкретне завдання: у будь-який спосіб виявляти і протидіяти революційній пропаганді та агітації, особливо, з боку євреїв. Проте уряду не вдалося подолати революційний рух, а царю довелося піти на деякі політичні

поступки ліберальним організаціям. 17 жовтня 1905 р. було оголошено про скликання першого в історії Російської держави парламенту (Державної думи), про гарантії громадянських прав і свобод, у тому числі свободи віросповідання. Упродовж обговорення виборчого закону російські консерватори спробували позбавити єврейських виборців їх прав, адже, на їхню думку, євреї взагалі були обмежені у правах. Однак під тиском громадськості антисеміти були змушені поступитися.

Водночас революційні перетворення в країні супроводжувалися масовими єврейськими погромами в Одесі, Білостоці, Києві, Седлеці та інших містах Російської імперії, влаштованими російськими монархістами за сприяння місцевої та центральної влади. «Чорні сотні» на підтримку самодержавства організовували демонстрації та мітинги, які, особливо у містах смуги осілості, завершувалися єврейськими погромами, вуличними заворушеннями і боями поліції з озброєними загонами єврейської самооборони. У 1905–1906 рр. хвиля єврейських погромів охопила 70 населених пунктів країни¹. Євреїв звинувачували у тому, що вони, мовляв, підбурювали народ до революції та повалення самодержавства. Антисемітизмом «заразилися» не тільки монархісти і деякі представники місцевої влади, а й широкі верстви російського суспільства (армія, міщанство, селянство). Юдофобія охопила православну і католицьку громадськість.

¹ Упродовж 17 жовтня – 1 листопада 1905 р. у 36 губерніях Російської імперії зафіксовано 660 єврейських погромів, половина з яких припадала на міста, що входили до смуги постійної осілості євреїв. Унаслідок «жовтневих» погромів 1905 р. загинуло 1622 та поранено 3544 особи, з яких 711 та 1207 осіб, відповідно, євреї. В одній лише Чернігівській губернії за роки революції стався 251 погром із 76-ма вбитими євреями. Кривавими наслідками Перша російська революція відзначилася і для Одеси, де у жовтні 1905 р. вбито, щонайменше, 300 євреїв. хвиля потужних єврейських погромів не вщухала і в наступні два роки революції та охопила Київ, Житомир, Миколаїв, Катеринослав, Сімферополь, Білосток, Седлець, Мінськ, Могильов, Гомель, Ростов-на-Дону, Катеринодар і Саратов.

Єврейські погроми у роки Першої російської революції виявилися пусковим механізмом, задіяним опозиційними та революційними групами в Російській імперії та поза її межами з метою провокування політичного протистояння із російським урядом, який постфактум оголошувався винним у «масових вбивствах мирних євреїв». Відповідна пропаганда «погромної політики» самодержавства поширювалася опозиційною та революційною періодичною пресою. Це, за логікою російської опозиції, по-перше, мало б дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні, а, по-друге, дискредитувати самодержавство в очах світової громадськості. Протистояння стало критичним, коли до методу провокування погромів почали вдаватися обидві сторони конфлікту. Якщо антиурядові групи скористалися цим методом на початку революційних подій, то російська влада звернулася до відповідних «послуг» монархістів і лояльних режимові російських підданих наприкінці революції, коли від уряду вимагали більшої рішучості в її придушенні. Зрештою, революційні події 1905–1907 рр. виявилися непростим випробуванням для самодержавства, яке ледь не втратило владу в Росії.

Перша російська революція завершилася призначенням на посаду прем'єр-міністра відомого реформатора П. А. Столипіна, котрий, за його словами, передусім намагався заспокоїти розбурхану революційними подіями державу. Йому вдалося припинити погроми та хвилю кривавого терору, який влаштували революційні організації. П. А. Століпін спробував розв'язати заплутаний вузол єврейського питання, запропонував царю надати російським євреям деякі пільги і свободи. Однак Микола II відхилив зазначені пропозиції Ради міністрів.

Незважаючи на те, що хвилю антисемітизму вдалося приборкати «на єврейських вулицях» російських міст і містечок, у Державній думі з'явилися одіозні депутати (В. М. Пуришкевич, М. Є. Марков), які закликали до справжньої війни проти світового єврейства, яке, на їхню думку, мріяло знищити не тільки самодержавство, але й Російську державність. Убивство двох єврейських депутатів І Державної думи, М. Я. Герценштейна і Г. Б. Іоллоса чорносотенцями у 1906 і 1907 рр.

відповідно, доводило серйозність намірів російських антисемітів. У 1911 р. на з'їзді «Об'єднаних дворянських громад» відомий ідеолог російського антисемітизму О. С. Шмаков закликав «очистити» Росію від євреїв, звинуватив їх у ритуальних убивствах.

Водночас у Києві заарештували єврейського прикажчика місцевого цегельного заводу М. Бейліса за підозрою у вчиненні ним убивства християнського хлопчика А. Ющинського з метою «ритуальних дій». Наклеп походив з боку чорносотенних організацій Києва, проте поліція і міністерство юстиції, які від моменту скоєння злочину знали, що вбивці – кримінальні злочинці, сприяли фальсифікації досудового розслідування у справі Бейліса. Судовий процес 1913 р. у справі Бейліса став публічним. У такий спосіб самодержавство намагалося відвернути увагу російської громадськості від політичних проблем, що загострилися у Російській імперії напередодні Першої світової війни. З іншого боку, представники ліберальних кіл російського суспільства згуртовано виступили на захист М. Бейліса. Відомі адвокати Російської імперії доводили на суді невинність Бейліса, викривали сфальсифіковані покази свідків, закидали звинувачення міністру юстиції у свідомих провокаціях і перекрученнях фактів. Справа Бейліса викликала міжнародний резонанс і обурення світової громадськості у підступності самодержавного режиму. Незважаючи навіть на тенденційний склад присяжних засідателів (усі вони були неосвіченими селянами), суд М. Бейліса виправдав за відсутністю прямих доказів у його злочині. У прикінцевій частині вироку поняття ритуального вбивства серед євреїв було вилучено. Ліберальна громадськість Російської імперії справедливо вважала, що виправдання М. Бейліса стало очевидною перемогою у боротьбі за права усього російського єврейства і ганебною поразкою антисемітів.

А ось у Царстві Польському політичні процеси національного відродження поляків призвели до посилення польського антисемітизму. Найбільша політична партія поляків – Національно-демократична партія Польщі – на початку XX ст. розпочала кампанію економічного бойкоту єврейських товарів у

Царстві Польському. Польських націоналістів підтримали польські ліберали і соціалісти, які виступали проти створення у Польщі єврейської автономії. Коли у 1912 р. єврейські виборці польських губерній Російської імперії не підтримали кандидата від польських націоналістів, польська громадськість сприйняла це як національну образу з боку євреїв. Своєрідною помстою останнім з боку польських націоналістів стала їхня підтримка у звинуваченні М. Бейліса.

Після початку Першої світової війни російські євреї виявили свої патріотичні почуття та прямували на фронт добровольцями. Так, якщо у 1914 р. у лавах російської армії налічувалося близько 400 тис. євреїв, то наприкінці 1916 р. – уже 500 тис. осіб. Тисячі євреїв відзначені нагородами за участь у бойових операціях на різних фронтах війни.

Однак від самого початку війни серед вищого командування російської армії поширилися чутки про те, що, мовляв, усі євреї підтримують Німеччину й Австро-Угорщину. У серпні 1914 р. військовий комендант селища Мишенки, що поблизу Лодзі, наказав усім євреям (близько двох тисяч осіб) негайно залишити містечко і не скасував свій наказ навіть тоді, коли лодзинський губернатор вирішив їх повернути. Помітну роль у поширенні антиєврейських настроїв у російській армії відіграло польське населення прифронтових губерній.

У вкрай скрутному становищі опинилися євреї Галичини, яка стала головним театром бойових дій на російсько-австрійському фронті. Як зазначалося у попередній темі, командування російської армії, яка окупувала Галичину та Буковину у 1914–1915 рр., небезпідставно вважало, що місцеві євреї вороже ставляться до російської окупаційної влади. Це призвело до напруженості у відносинах між російськими окупаційними військами та місцевим єврейським населенням, що незабаром виплеснулася у репресії проти активістів єврейських організацій, які підтримували політику Габсбургів. У Львові та Чернівцях російське командування вдавалося до взяття євреїв у заручники. Хоча практика взяття заручників з місцевого населення прифронтових міст була вперше запроваджена австрійцями. У Снятині, Вижниці спостерігалися

«військові» погроми євреїв, які влаштовували загони російських козаків. Після контрнаступу німецько-австрійських військ у Галичині 1 травня 1915 р., російське командування розпочало масові депортації євреїв з прифронтових районів. Ганебними виявилися факти взяття заручників серед російських євреїв. У російській армії запанувала атмосфера підозрілості та шпигуноманії. Поширювалися чутки, що, мовляв, усі євреї були зрадниками, австрійськими та німецькими шпигунами. Щирими антисемітами були головнокомандувач російської армії великий князь Микола Миколайович та начальник штаба верховного головнокомандувача генерал М. М. Янушкевич, які намагалися виправдати поразки російської армії на фронтах війни підступністю євреїв. Наприклад, за підозрою у зрадництві, з Курляндської та Ковенської губерній навесні 1915 р. депортовано майже усе єврейське населення за 48 годин у товарних вагонах для худоби¹. Такі рішення російського командування викликали хвилю обурення з боку міжнародної громадськості та критику з боку російського уряду. Так, на засіданні Ради міністрів 4 серпня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М. С. Щербатов закидав звинувачення М. М. Янушкевичу у тому, що той, мовляв, нехтує загальнодержавними інтересами заради поширення в армії упередженості щодо євреїв, з яких він зробив єдиних винуватців невдачі російської армії на фронті. На щастя російських євреїв, М. М. Янушкевича незабаром усунули з посади верховного головнокомандувача, а деякі державні та військові діячі намагалися виправити помилки російського командування стосовно єврейського населення. Зокрема, уповноважений з громадського управління Прибалтійського краю генерал П. Г. Курлов під особисту відповідальність припинив депортацію певних категорій місцевих євреїв, які допомагали російській армії.

¹ За ініціативою військового командування з прифронтових губерній депортовано як політично неблагонадійних близько пів мільйона євреїв. Частину з них доправлено до внутрішніх губерній Росії.

Незважаючи на обережні кроки російського уряду у політиці лібералізації в єврейському питанні (зокрема, у 1915 р. була де-факто скасована смуга осілості; євреям – учасникам війни, а також їх дітям дозволялося поза конкурсом і без обмежень вступати до університетів; збільшувалася квота на заміщення вакантних посад для адвокатів з євреїв), антисемітизм у країні стрімко посилювався. Однак відтепер він набував більш загрозливого для євреїв характеру.

Так, 9 січня 1916 р. виконуючий обов'язки віце-директора Департаменту поліції К. Д. Кафафов надіслав місцевим чиновникам циркуляр, у якому зазначалося, що «революціонери та їх натхненники євреї, а також прихильники Німеччини намагаються викликати загальне невдоволення і протест проти війни завдяки голоду та штучному дефіциту життєвих необхідних продуктів... Завдяки браку дзвінкої монети в обігу євреї прагнуть посіяти недовіру з боку російського населення до російських грошей. У такий спосіб євреї закликають вкладників забирати свої заощадження з державних банків і кредитних установ, а металеву монету, як єдину готівкову цінність, заховати». Незважаючи на те, що циркуляр навесні 1916 р. урядом скасовано, у суспільно-політичному житті країни єврейське питання знову загострилося. Російських євреїв звинувачували у революційній активності, у тому, що, вони, начебто, бажають Росії поразки у війні.

У подіях Лютневої революції, яка призвела 2 березня 1917 р. до повалення самодержавства в Росії, євреї помітної ролі не відігравали, хоча очевидно, що симпатії більшості єврейського населення були на боці російських революціонерів. Російські євреї сприйняли Лютневу революцію, що припала на святкування Пурим, як «дивовижне звільнення» з рабства, адже отримали рівноправність і були визнані як повноцінна нація Російської республіки.

Суспільно-політичне життя єврейського народу в Російській імперії

На початку висвітлення питання, варто наголосити на важливій особливості становища євреїв у Російській імперії, яка визначила характер суспільно-політичного й економічного життя російських євреїв аж до Лютневої революції 1917 року. Ідеться про існування «смуги єврейської осілості». У XIX – на початку XX ст. абсолютна більшість єврейського населення Російської імперії, як уже зазначалося, була змушена постійно проживати саме там, за певними винятками, які обумовлювалися урядом додатково.

Територія смуги осілості займала 25 губерній західної частини європейської Росії, яка умовно розпадалася на п'ять регіонів: північно-західні, північно-східні, південно-східні, південно-західні губернії, а також губернії Привіслинського краю¹. Пропорційно до загальної кількості населення, найбільше євреїв було у Варшавській (18,2 %), Гродненській (17,4 %), Мінській (16 %), Петроковській (15,8 %), Ковенській (13,7 %) і Волинській (13,2 %) губерніях. Відповідно найбільш «єврейськими» містами в Російській імперії виявилися Одеса (34,4 %) та Варшава (32 %).

¹ До складу смуги осілості, зокрема, належали такі губернії: Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Ковненська, Мінська, Могилевська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська, а також частина Ліфляндської губернії і 10 губерній Царства Польського (Привіслинського краю). Курляндія, Царство Польське й Сибір становили особливі регіони щодо проживання там євреїв, але, по суті, вони були окремими «смугами осілості євреїв», адже визначалися додатковими юридичними приписами і нормами. Наприклад, «сибірська смуга осілості» постійних меж не мала, чимало сибірських євреїв могли вільно пересуватися від Томська до Нерчинська, але кожний єврей мав власну «смугу», перетнути яку він міг лише за дозволом генерал-губернатора або губернатора... Водночас існували «прикордонні смуги», 50-верстна в європейській і 100-верстна в азійській частинах Російської імперії, де євреям також заборонялося жити.

Петербург, Москва і частково Київ¹ були практично «закритими» для постійного проживання євреїв.

Російські євреї складали найбільш урбанізовану етногрупу в імперії. Зокрема, з-поміж 10,6 % усіх міщан у Російській імперії – 94,1 % були євреями. Не більше 4 % від усього єврейського населення Російської імперії вважалися селянами, але насправді сільським господарством займалося кілька десятків тисяч євреїв, зосереджених у 296-ти сільськогосподарських колоніях на півдні смуги осілости, де вони, на спеціально відведених державою земельних угіддях, займалися тваринництвом, городництвом, вирощували тютюн і кукурудзу. Найбільшу кількість міських євреїв зафіксовано на той час у Мінській (58,8 % від усієї кількості населення губернії), Гродненській (57,7 %) і Волинській (50,8 %) губерніях.

Отже, половина усіх російських євреїв зосереджувалася у 324 містах смуги осілости. Близько 33 % від усіх євреїв смуги осілости проживало у 1522 містечках, і майже 900 тис. євреїв нараховувалося у сільській місцевості. Поза смугою осілости проживало близько 6 % від усього єврейського населення Російської імперії, у Привіслинському краї (Царстві Польському) вони складали 14 % , а в інших губерніях смуги осілости – не менше 11% від усієї кількості населення цих губерній.

Російські євреї не мали такого централізованого органу самоврядування, яким був польський або литовський Ваад, що об'єднував би різні кагали та контролював їхню діяльність. Коли у 1764 р. ваади скасували, зникли їх регіональні організації, оскільки системою оподаткування з євреїв відтоді

¹ Київ формально не належав до смуги осілости, хоча Київська губернія до неї входила. Постійно могли жити в місті лише ті з євреїв, які мали пільгове право на проживання поза смугою осілости, а також ремісники. Євреї мали право на проживання лише у двох частинах Києва – Либідській і Плоський, щоправда, проживання в інших кварталах міста для євреїв не було особливою проблемою і розв'язувалася індивідуально в органах місцевої влади, хоча і породжувала численні зловживання та корупцію.

почали опікуватися місцеві кагали. Російському урядові не потрібні були центральні органи управління єврейською громадою, адже кагали успішно стягували податки з місцевого єврейства. Водночас усередині єврейських громад Російської імперії наприкінці XVIII ст. не було єдності. Тривала боротьба між хасидами та міснагедами, соціально-майнове розшарування єврейського населення, а також нові державні кордони поміж громадами посилювали внутрішню боротьбу в кагалах. Однак кагальне самоврядування євреїв у Російській імперії проіснувало аж до 1844 р., коли черговий урядовий комітет з єврейського питання ухвалив нові правила, що посилювали державний контроль за життєдіяльністю російських євреїв.

Проте навіть після формальної ліквідації кагалів, єврейські громади у Російській імперії зберегли свою автономію. Управління єврейським майном, врегулювання системи оподаткування після 1844 р. здійснювалися місцевими органами державної влади (думами, ратушами й магістратами) за участі єврейських депутатів у цих органах. Однак євреї не мали пропорційного представництва в органах місцевого самоврядування, а тому, зазвичай, численні проблеми російських євреїв розв'язувалися не на їхню користь.

Не всі члени єврейської громади брали участь у діяльності кагалів: до їх числа, зокрема, не належали жебраки, а також купці, щодо яких кагал практично не мав влади. Однак, наприклад, питання про те, кого мали віддати до рекрутів, кагал вирішити самостійно не міг, а тільки за участі представників громади, які не входили до складу кагалу.

У Петербурзі постійно перебували штадлани, – євреї, які виконували функцію представників кагалів. Залежно від обставин, вони зверталися до можновладців із відповідними проханнями або з метою відвернути чергові репресії щодо євреїв. Чимало штадланів були особисто знайомими з російськими чиновниками, добре знали російську мову і були спритними дипломатами. Серед відомих російських штадланів у першій половині XIX ст. – Г. Давидович та І. Гельманович. Крім цього, за часів Олександра I засновано інститут єврейських депутатів або представників єврейських товариств (громад), які

здійснювали контроль за діяльністю синагог, системою оподаткування, взаємодією євреїв із органами місцевої влади, православної церкви та інших неєврейських організацій.

Незважаючи на те, що у російських євреїв не було централізованого управління громадами, вони зберегли власну автономію завдяки інституту товариств. Більшість єврейських товариств (*тевра*) становили ядро єврейської автономії у Російській імперії. Серед популярних тоді товариств – *Гевра кадіша* («Товариство з поховання євреїв»), *Гевра кадіша гомлей хасадім шель емет* («Доброчинне товариство євреїв»), *Гевра поалей цедек* («Товариство єврейських кравців»), *Зівхей цедек* («Товариство м'ясників»), Талмуд-Тора та багато інших.

Якщо членами професійних товариств ставали представники відповідних професій, то двері доброчинних організацій були відчинені для всіх євреїв, які могли стати добродійниками або тими, хто користувався послугами товариства. У Російській імперії усі єврейські товариства були організовані за однаковими принципами, за якими вони функціонували в інших країнах. Єврейські товариства уподібнювалися до середньовічних гільдій або цехових корпорацій. Щоправда, жінки обмежувалися у своїх правах створювати власні товариства або ставати членами чинних товариств. Зазвичай єврейки не брали активної участі у справах громади, ніколи не очолювали їх. Традиційно ця роль належала чоловікам. Хоча, наприклад, у Курляндії, Білорусії існували жіночі товариства перукарок, *Бікур холім* («Товариство з допомоги хворим»), але це було швидше винятком з правила.

Російський уряд у XIX ст. практично не втручався у справи єврейських товариств і місцевого самоврядування євреїв. Наприклад, якщо у Речі Посполитій місцеві кагали підпорядковувалися ваадам, діяльність яких визначалася польським законодавством, то в Російській імперії єврейські громади були автономними утвореннями, що діяли за власним статутом.

За указом Катерини II у 1772 р. російським євреям гарантувалася автономія у судочинстві. На новопридбаних західноросійських землях євреї правили суд за чотирма

юридичними системами водночас. Зокрема, це Литовський статут, що діяв до 1840 р., Магдебурзьке право (до 1831 р.), різноманітні статuti, видані колишнім польським сеймом і Галаха. Бет діни були офіційно визнані російським урядом як третейські суди. Урядовці іноді самі зверталися до послуг єврейського релігійного суду, якщо виникали певні юридичні колізії з приводу розгляду справ євреїв у цивільних судах.

Звісно, що російські євреї визнавали загальнодержавні закони, але за умови, якщо вони не суперечили єврейським. Однак у першій половині XIX ст. євреї зрідка зверталися до неєврейських (загальноімперських) судів, адже єврейське судочинство було більш кваліфікованим і поважним з точки зору євреїв, аніж, наприклад, магістрати, де суди привили обрані громадяни міста.

На початку XIX ст. переважна кількість російських євреїв заробляла собі на хліб фізичною працею. Близько 13 % від усього працездатного єврейського населення були ремісниками. У кожному російському містечку встановлювалася квота на ремісників, яку заповнювали євреї або християни. Оскільки фабричного виробництва російські євреї тоді ще не знали, то майстри та їх помічники об'єднувалися у ремісничі цехи.

Єврейські купці могли вступати до загальноросійських асоціацій (гільдій) і ставати купцями першої або другої гільдій. Належність до гільдійського купецтва надавало єврею пільгове право проживати поза смугою осілості. Зазвичай єврейські купці втрачали зв'язки із власне єврейською громадою та її інститутами, але ставали успішними підприємцями, радниками російських урядовців. Наприклад, впливовими єврейськими діячами у Петербурзі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були А. І. Перетц, Л. Невахович, Н. Х. Ноткин (Натан Шкловер), брати Микола і Людвіг Штігліц¹.

¹ Син рабина з Галичини А. І. Перетц був зятем відомого підприємця і мецената зі Шклова І. Цейтліна, котрого князь Г. О. Потьомкін призначив управляючим своїми маєтками у Білорусії. А. І. Перетц розпочав свою успішну підприємницьку діяльність у Російській імперії як херсонський купець, а завершив (вихрестом) радником

Вище зазначалося про те, що у 1804 р. російський уряд започаткував державну програму з переселення євреїв у незаймані причорноморські степи з метою створення там землеробських колоній. Російські реформатори прагнули перетворити євреїв на хліборобів, але за умови, що єврейські громади підтримають цей унікальний державний проект. Переважна маса єврейських колоністів були бідними членами громади, за яких можна було не сплачувати податки. Однак кагали відмовилися взяти участь у цьому проекті. Незважаючи на певні зусилля урядовців щодо створення єврейських землеробських колоній у Херсонській і Катеринославській губерніях, єврейські селяни наприкінці XIX ст. становили не більше 4 % від усієї кількості працездатного єврейського населення Російської імперії.

У роки Вітчизняної війни 1812 р. російські євреї зберегли лояльність урядові, всупереч заявам Святого синоду з приводу того, що Наполеон нібито був єврейським месією. Декілька чинників змусили євреїв підтримати у цій війні Росію. Французький імператор відмовився надати громадянські права євреям новоствореного Варшавського герцогства. Водночас Наполеона вважали атеїстом і диктатором, а його війська вирізнялися особливою жорстокістю. З іншого боку, як тільки виникла небезпека наполеонівської агресії, російський уряд призупинив реалізацію запланованих антиєврейських заходів, зокрема виселення євреїв із сільської місцевості. Тобто, загальні

міністра фінансів Є. Ф. Канкріна і реформатора М. М. Сперанського. Могилевській купець Н. Х. Ноткин постачав до армії Г. О. Потьомкіна харчі. Згодом, Н. Х. Ноткин став автором державного проекту «політичного та морального удосконалення» єврейського населення Російської імперії, виступав з ідеями переселення євреїв до Новоросії. Торговий партнер А. І. Перетца, німецький єврей М. І. Штігліц видобував сіль з кримських озер для губерній смуги осілості. Збагатився на постачаннях до російської армії у війні проти Наполеона. Згодом М. І. Штігліц охрестився і вступив на державну службу. Незабаром з Німеччини до Росії переїхав його брат Людвіг, котрий став засновником російського дворянського роду баронів Штігліц.

ліберальні тенденції у внутрішній політиці першої половини царювання Олександра I, а також патріотичне піднесення в країні дозволили євреям сподіватися на ліпше.

Пожертви громад на війну проти Наполеона становили значні суми. Євреї допомагали російській армії у дислокації її частин, забезпечували її розвідувальною інформацією, яка надсилалася за допомогою ефективної мережі єврейської пошти. Деякі євреї брали безпосередню участь у бойових діях і навіть отримали поранення. Іноді командування делегувало кагалам повноваження адміністрацій на звільнених від французів територіях. Подібну лояльність євреї виявили і впродовж польського повстання під проводом Т. Костюшка у 1794 р., а також у 1830–1831 роках.

Надзвичайно важливою складовою соціальної діяльності російських євреїв у XIX ст. стала система доброчинності, яка забезпечувалася розгалуженою мережею відповідних громадських організацій. У деяких російських громадах навіть існував окремий підрозділ у справах доброчинності *Цдака гдола* (з івritу – «Велика доброчинність»). Наприклад, у Мінську *Цдака гдола* вважалася товариством і мала свою синагогу. Головні завдання подібних товариств полягали в організації соціальної допомоги малозабезпеченим євреям, жебракам, удовам, ув'язненим, хворим тощо.

Якщо вищезгадана *Бікур холім* опікувалася усіма хворими та жебраками, то *Гахнасат орхім* («Зустріч гостей») забезпечувала житлом і допомогою «поважних мандрівників» (паломників, проповідників, рабинів). Товариства *Гахнасат кала* («Забезпечення наречених») й *Сандакаут* («Батьки наречених») опікувалися організацією весілля для малозабезпечених родин. У мінській громаді, приміром, кошти на придбання одягу або приданого для незаможних наречених, удів, сиріт стягувалися у вигляді окремого податку на весільні подарунки. Нерідко товариство *Сандакаут* опікувалося проблемами новонароджених, допомагало бідним родинам в організації обряду обрізання немовляти тощо.

Давніми доброчинними організаціями євреїв, що діяли на теренах Російської імперії, були *Під'йон швуїм* («Викуп

полонених») і *Гекдеш* («майно для доброчинності»). Традиційно товариство *Під'юн швуїм* допомагало полоненим євреям повернутися додому, але у XIX ст. повноваження цієї організації стали набагато ширшими, аж до внесення застави щодо ув'язнених євреїв. *Гекдеш* слугували громадськими притулками («єврейськими лікарнями») для хворих, немічних і жебраків, які утримувалися за кошти *Бікур холім* або *Геври кадіша*.

Та єврейські доброчинні організації в Російській імперії допомагали не лише хворим і жебракам, але й тим, хто мав власну справу і потребував фінансової допомоги. Наприклад, у Слонімі та Білостоці існували *Гмилут хасадім* («Здійснення милості») і *Галваат хен* («Милостива позика»), кредитні спілки, що позичали гроші під заставу.

Зрештою, найпоширеним видом доброчинної діяльності євреїв узагалі та у Російській імперії, зокрема, була допомога у похованні. В єврейській громаді *Гевра кадіша* була поважним товариством, адже, на противагу іншим доброчинним організаціям, допомагала усім євреям. Наприклад, члени *Гевра кадіши*, крім інших пільг, мали знижку щодо витрат на організацію похорону або взагалі отримували право на безкоштовне поховання. Щоправда, поховання євреїв було порівняно недорогим ритуалом, але для жебраків воно поставало непосильним тягарем. Наприклад, коли якогось самотнього єврея, котрий помер у психіатричній лікарні Києва, поховали за кошти лікарні на християнському цвинтарі, місцева *Гевра кадіша* домоглася ексгумації тіла і перепоховала його на єврейському цвинтарі міста. Отже, членство у цьому товаристві було своєрідними страховим полісом на випадок раптової смерті.

На противагу християнським цвинтарям, які зазвичай розташовувалися поряд із церквами, єврейські цвинтарі завжди знаходилися на краю міста. Їх називали «Домами життя» (*Бейт га-хаїм*), а похоронні книги, відповідно, «книгами життя». У багатьох громадах вартість поховання залежала від престижності ділянки цвинтаря, вибраної для могили. У Російській імперії найдорожчими містами для поховання євреїв були Київ та Одеса. Найдорожчі місця для поховання там

коштували 10 і 30 карбованців, відповідно. Щоправда, громади намагалися знизити надвисокі тарифи на поховання. Зокрема, ще у 1683 р. польський ваад ухвалив рішення щодо максимальної плати за поховання, але ця постанова на місцях майже не виконувалася. У 1863 р. один із російських євреїв, який здавав квартири в оренду, жалівся, що заможні члени громади вимушені сплачувати кілька тисяч карбованців на потреби Товариства з поховання. Цікаво, що керівництво *Гевра кадіша* було особливо принциповим стосовно тих, хто ухилявся від сплати членських внесків. Якщо хтось заборгував за життя на потреби поховання, усі витрати на організацію його похорону сплачували його родичі у подвійному розмірі. Це вважалося справедливим рішенням, адже усі кошти спрямовувалися на доброчинну діяльність. Хоча, звісно, навіть у таких доброчесних установах, Товариство з поховання, нерідко траплялася випадки хабарництва та здирництва.

У другій половині XIX ст., як уже зазначалося вище, у Російській імперії відбулися важливі соціально-економічні зміни, які пов'язувалися зі скасуванням кріпацтва у 1861 р. і спробами російського уряду удосконалити управління імперію за зразками тогочасних «народних монархій». Романови обережно прямували до створення конституційної монархії.

Отже, непрості процеси модернізації пізньої імперської Росії вплинули на суспільно-політичне життя російських євреїв. Упродовж 73 років (1844–1917 рр.), тобто після скасування кагалів і до повалення монархії в Росії, єврейський народ в імперії Романових, як відомо, пережив кілька періодів лібералізації, реакції, антисемітизму та еміграції. Царство Польське загалом користувалося певною автономією, сільськогосподарські колонії у Новоросії також були особливим єврейським соціокультурним регіоном. Та після початку Першої світової війни ситуація різко погіршилася.

Російський уряд прагнув асимілювати євреїв, «розчинити» їх у православному середовищі, але єврейські громади вперто цьому протидіяли, намагалися зберегти свою релігійну ідентичність. Євреїв переслідували, дискримінували у правах і свободах. Вони страждали від нужденності та

жебратства, але змогли подолати політичний тиск, який чинився щодо їх громадської автономії.

У трьох регіонах імперії (Царство Польське, Новоросійські губернії та Рига) збереглася повна автономія єврейських громад з елементами самоврядування. Зокрема, у польських губерніях Російської імперії існували Божницькі дозори (з польської – *Dozory Bożnice*), що мали статус юридичної особи. «Дозори» регулювали внутрішні проблеми громади, встановлювали розміри оподаткування незалежно від того, дотримувалися євреї релігійних приписів чи ні. У 1870 р. євреї Варшави отримали статус *гміни* (громади). Євреї у сільськогосподарських колоніях у Херсонській та Катеринославській губерніях проживали в окремих від християн громадах, які очолювалися *шульцами* та *безітцерами* (з нім. – головами). У Ризі, яка мала особливий статус міського самоврядування в імперії, до 1892 р. зберігалися традиційні форми кагального управління єврейської громадою. У Курляндській губернії російський уряд наприкінці XIX ст. заборонив нові поселення євреїв і в такий спосіб сприяв автономному розвитку місцевої громади¹.

В інших губерніях функціонували сурогатні кагали, члени яких користувалися деякими правами і привілеями гласних міських дум, оскільки були кооптовані до органів міського самоврядування. Наприклад, євреям заборонялося проживати у Києві, але у міський управі діяло представництво у справах єврейської доброчинності; в Одесі були депутати, які представляли правління синагог та єврейських доброчинних організацій у міський думі; Віленське товариство *Цдака гдола* («Велика доброчинна каса») офіційно визнавалася імперською

¹ На початку XIX ст. у п'яти повітах Курляндської губернії проживало, щонайменше, 10 тис. євреїв. Приріст місцевого єврейського населення виявився вельми помітним. Так, у 1851 р. у 20-тисячній Митаві чверть від усіх мешканців міста становили євреї. Чимало з курляндських євреїв у середині століття були примусово переселенні до Сибіру. Зрештою, на початку XX ст. євреї цієї прибалтійської губернії опинилися виокремленою єврейською громадою, адже її члени не мали права залишати межі губернії.

владою, а отже, взаємодіяло із місцевою владою; у Могилеві, Вітебську, Катеринославі, Бердичіві, Сімферополі існували різноманітні самоврядні структури єврейських громад, які контролювали соціальне життя євреїв.

Важливим центром суспільно-політичного й економічного життя російських євреїв була Україна. Бердичів, Київ та Одеса визначали строкату палітру єврейського суспільства на теренах Російської імперії. Після того, як у Києві у 1797 р. було засновано найбільший в Україні Контрактовий ярмарок, єврейське населення Києва щороку зростало і становило наприкінці XIX ст. 32 тис. осіб або 13 % від усієї кількості мешканців міста. 253-тисячне єврейське населення Київської губернії набагато переважало за численністю єврейські громади будь-якої іншої губернії в межах смуги осілости. Єврейське населення Бердичіва у 1765–1860 рр. збільшилося у 40 разів і становило 90 % від усієї кількості мешканців міста. Саме Бердичів у середині XIX ст. став другим після Варшави «єврейським» містом Російської імперії, помітним фінансовим і торгово-економічним центром країни. Однак у другій половині XIX ст., унаслідок бурхливого залізничного будівництва, Бердичів утратив своє значення впливового «єврейського міста» («Єрусалиму Волині», «єврейського Парижа») і поступився лідерством Одесі та Києву.

Становище єврейських громад поза смугою осілости було іншим, аніж у європейській частині Російської імперії. Наприклад, у Коканді, поблизу Бухари, проживало 200 єврейських родин, які дотримувалися східних обрядів, але відвідували синагогу та хедер. У Самарканді було два квартали – російський і сартський (туземний). Євреї жили в обох кварталах, але зберігали автономію. До кінця XIX ст. євреї Бухари навіть користувалися рівними з усіма підданими імперії правами. В Якутську проживало 140 єврейських родин, які не мали власної синагоги через заборону публічного богослужіння. А у Пермі було дві синагоги, одна – для солдат, друга – для цивільних. Частина пермських євреїв спілкувалася російською,

інша – на ідиш¹. У Пензі наприкінці 1850-х рр. проживало 230 євреїв. Першими з євреїв, хто оселився у Пензенській губернії були «миколаївські солдати» і купці, які швидко опанували місцеву інфраструктуру (ставали перукарями, ремісниками, візниками) і торгівлю. Навіть у далекому Харбіні місцеві євреї мали синагогу і кілька добродійних організацій.

У Петербурзі офіційної єврейської громади не існувало, адже євреям там заборонялося проживати. Однак після того, як вищезгаданий Н. Ноткин у 1802 р. придбав у столичній лютеранської громади місце для єврейського цвинтаря, кількість євреїв поступово зростає, але ніколи не була численною у пропорційному порівнянні. Так, у 1869 р. за офіційними даними у Петербурзі проживали 6 654 єврея, що становило не більше 1 % від усього населення російської столиці. Варто нагадати, що у Відні наприкінці XIX ст. кількість єврейського населення становила майже 9 % від усіх мешканців австрійської столиці. Щоправда, важливість Петербурга та Москви як соціокультурних центрів імперії цінувалася більше, ніж у Відні, адже ці два російські мегаполіси для євреїв виступали чарівним «вікном» у Європу, що ретельно охоронялося властями від «єврейських зазіхань». Проте реформи Олександра II значно

¹ Становлення єврейської громади у Пермській губернії відбулося у першій чверті XIX ст., коли на Уралі з'явилися перші засуджені до заслання євреї. Згодом до них приєдналися рекрути з євреїв та єврей-кантоністи. У 1857 р. загальна кількість євреїв у цій губернії становила 309 осіб, хоча за неофіційною статистикою їх було набагато більше. Проте у відносних цифрах чисельність євреїв була мінімальною (0,01 % від усього населення губернії). Чимало євреїв у Пермі були вихрестами. Так, у Пермському військовому училищі у 1860 р. вчилася 70 вихрестів з євреїв. Відомим вихрестом у Пермі був майбутній дід В. І. Леніна О. Бланк, який у середині XIX ст. працював інспектором місцевої лікарської управи і водночас шкільним лікарем. На початку XX ст. кількість євреїв у Пермській губернії значно збільшилася (щонайменше в п'ять разів) унаслідок інтенсивної міграції євреїв з європейської частини Росії, а в роки Першої світової війни – за рахунок євреїв-біженців, полонених і депортованих євреїв із прифронтових губерній Російської імперії. Наприклад, наприкінці 1915 р. у Пермі перебували 320 євреїв з Галичини.

послабили щільність замкненої брами до столичних благ, і єврейські підприємці обох столиць могли без особливих проблем отримати прибуткові державні замовлення. Північна столиця приваблювала єврейську молодь передусім можливістю отримати вищу освіту: кількість інститутів тут постійно зростала. Москва у цьому значенні була менш значущою, адже вона залишалася важливим економічним центром промислового регіону; вища освіта у Москві цінувалася менше за Петербурзьку, а Московський університет та інші навчальні заклади отримали широке визнання тільки наприкінці XIX століття.

Однак навіть у смузі осілості автономія єврейських громад аж ніяк не гарантувала їх суверенітет, адже держава могла у будь-який момент втрутитися (і зазвичай втручалася) в їх внутрішні справи. Водночас організація самоврядування євреїв, особливо після офіційного скасування кагалів у 1844 р., супроводжувалася корупцією і хабарництвом на місцях. Зрештою сурогатні органи самоврядування виявилися нетривалими рудиментарними утвореннями, які на початку XX ст. поступилися місцем політичним організаціям російських євреїв.

Отже, наприкінці XIX ст. єврейська громада в Російській імперії як традиційна структура, що відповідала за оподаткування і володіла певною автономією, припинила своє існування. Найбільшими єврейськими громадами в Російській імперії у 1900 р. були громади Варшави та Одеси, 280 і 140 тис. євреїв відповідно. Проте вони не мали власних рабинів, що підкреслювало процеси занепаду традиційного рабинату не лише в імперії Романових, але загалом у Східній Європі¹.

Водночас на уламках традиційного єврейського суспільства постала нова єврейська еліта – асимільована або напівасимільована група російського єврейства. Вона

¹ Наприклад, у найбільших єврейських громадах сусідньої Австро-Угорщини, Кракова та Львова, на початку XX ст. також не було громадського рабина. Сто років тому назад у це було складно повірити, адже рабин був у кожній східноєвропейській громаді.

складалася з банкірів, промисловців, адвокатів, лікарів, видавців, публіцистів. Ця еліта була більш заможною, якщо порівнювати її зі «старою» (релігійною та громадською елітою), більш ізольованою у географічному значенні, адже проживала далеко поза межами смуги осілости. Представники нової єврейської еліти швидше інтегрувалися до неєврейського суспільства, були більш успішними за своїх попередників. Зокрема, привілейованою групою підприємців у Російській імперії стали відкупники з продажу горілки¹. Відомими єврейськими відкупниками були Є. Г. Гінцбург, А. І. Горвіц, А. М. Варшавський, Л. Кроненберг, І. Ф. Утін, брати Лазар та Яків Полякови та інші. У другій половині XIX ст. вони стали впливовими банкірами², промисловцями і меценатами;

¹ Продаж горілки у відкуп («винный откуп») запроваджено Петром І для поповнення державної скарбниці і скасовано аж у 1862 році. За 140 років існування монополії на продаж горілчаних виробів прибутки скарбниці з «питва» зросли у 335 разів. Відкупники були привілейованою групою російських підприємців. У 1859–1862 рр. у 70-мільйонній країні налічувалося усього 216 відкупників, щорічний прибуток яких від продажу горілки становив щонайменше 1 млн. карбованців. Усупереч поширеному наприкінці XIX ст. міфу про «шалені статки єврейських відкупників», євреї насправді значно поступалися у цій сфері підприємництва грекам. Так, найуспішнішим відкупником у Російській імперії був Д. Є. Бенардаки, котрий заробив «на відкупах» справді фантастичну на той час суму – 20 млн. карбованців. Прибутки Є. Г. Гінцбурга оцінювалися у 8 млн. карбованців. Відомими відкупниками також були старообрядці, які дещо поступалися єврейським відкупникам за розмірами своїх капіталів.

² Щоправда, на початку XX ст., унаслідок економічної кризи, деякі з відомих єврейських підприємців зазнали суттєвих збитків. Так, у результаті ризикованих спекулятивних махінацій фактично припинила своє існування фінансово-промислова «імперія» Полякових. У 1901 р. банки Л. С. Полякова (Орловський комерційний банк, Московський міжнародний комерційний банк) збанкрутували. Незважаючи на втручання Державного банку Російської імперії, який надав Поляковим багатомільйонні субсидії, їх банки врятувати не вдалося. У

поважними членами різноманітних доброчинних, мистецьких і наукових товариств.

Євреї взяли активну участь у суспільно-політичному житті Російської імперії, яке пожвавилася на початку ХХ століття. Особливої популярності серед єврейської інтелігенції набули ліберальні організації та партії. Члени таких загальноімперських єврейських установ, як «Товариство з поширення просвітництва поміж євреями у Росії» і «Товариство ремісницької праці», прагнули модернізувати життя єврейських громад Російської імперії, подолати їхню занедбаність, сприяти розвитку сучасної освіти і релігійної реформи серед євреїв. Більшість великих єврейських культурних і доброчинних організацій зосереджувалися у Санкт-Петербурзі, а їхня діяльність фінансувалася відомим російсько-єврейським громадським діячем, впливовим банкіром бароном Г. Й. Гінцбургом.

Російська революція 1905–1907 рр. дозволила російсько-єврейським лібералам поширити свій політичний вплив у країні. У березні 1905 р. у Вільно громадські активісти і лідери єврейських громад Російської імперії створили «Союз для здобуття рівноправності єврейського народу в Росії», що тісно співпрацював із ліберальною Конституційно-демократичною партією Росії. Незабаром були створені окремі політичні організації та групи єврейських лібералів («Єврейська народна група», «Єврейська демократична група», «Єврейська народна партія»), члени яких, крім політичної діяльності, зосередилися на «органічній праці», тобто намагалися покращити соціально-економічне життя єврейського народу в Російській імперії. Першим кроком у політиці «органічної праці» стали новостворені у Санкт-Петербурзі 1908 р. заклади з просвітництва євреїв: Вищі курси сходознавства, Єврейське історико-етнографічне товариство і Єврейське літературне товариство. У тому ж році у Києві створено Товариство для допомоги єврейським учителям і меламедам міста Києва і смуги

вирі банкрутства Полякових також зник перший в історії Білорусі акціонерний банк (Мінський комерційний банк).

осілості. Подібні товариства виникли в інших імперських містах. До 1917 р. єврейські ліберальні організації та групи видали десятки тисяч політичних памфлетів, часописів, літературних вісників, наукових статей і книг, в яких пропагувалися ідеї емансипації єврейського народу в Російській імперії, захищалися його економічні та політичні інтереси.

Чимало євреїв взяли участь у російському революційному русі. Найбільша кількість євреїв була серед членів Партії соціалістів-революціонерів і Російської соціал-демократичної робітничої партії. Євреї становили не менше чверті від усіх російських революціонерів. На самому краї лівого флангу революційної боротьби на початку XX ст. визрів анархістський рух, який об'єднав у своїх лавах до 7 тис. учасників, близько 80 % з яких – євреї. Анархістські бойові загони, що діяли на території смуги осілості, виявилися грізною силою у боротьбі проти самодержавного режиму, особливо впродовж 1903–1907 років.

У 1897 р. у Вільно створено найбільшу у Східній Європі соціалістичну партію – Бунд (з ідишу – Всезагальне об'єднання єврейських робітників у Росії та Польщі). Водночас на початку XX ст. виникли ще чотири єврейських революційні партії (Незалежна єврейська робітничка партія, Єврейська соціал-демократична робітничка партія *«Поалей Ціон»*, Сіоністська соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія), які, крім повалення російського самодержавства, вимагали національної автономії для євреїв або створення єврейської державності.

Якщо у ліберальному та соціалістичному русі євреї намагалися розв'язати єврейське питання в межах Росії, то сіоністи не вірили у те, що євреї мають майбутнє в Росії. Вони мріяли про власну державність.

Пригадаємо (див. попередню тему), що сіонізм – це міжнародний рух євреїв, заснований у Відні у 1897 р. Т. Герцлем з метою національного відродження єврейського народу. Незважаючи на те, що в Російській імперії на початку XX ст. сіонізм не мав особливої популярності, національний рух російських євреїв виник ще у 1880-х рр., тобто до становлення

власне сіоністського руху. Так, на початку 1880-х рр. у Російській імперії виникла перша національна організація євреїв «Гіббат Ціон» («Любов до Сіону»), що проголосила своїм завданням відродження єврейської державності у Палестині. М. Л. Лілієнблум, І. Л. Пінскер, А. Грінберг та інші «палестинофіли» не тільки закликали російських євреїв до репатріації в країну своїх предків, але й практично готувалися до цього. Наприклад, у Харкові у 1882 р. створено відповідну організацію Білу («Сини Якова»), члени якої намагалися, щоправда, безуспішно, створити осереддя національного життя євреїв у Палестині.

Після революції 1905–1907 рр. сіоністський рух у Російській імперії значно поживавися. Упродовж 1906–1914 рр. відбулося чотири загальноросійських конференції сіоністів. Визнаними лідерами російських сіоністів стали по черзі М. Усишкін та І. Членов, а найбільшими центрами російського сіонізму – Москва, Катеринослав, Вільно та Одеса. У 1917 р. у 680 російських містах налічувалося 140 тис. сіоністів.

У XIX – на початку XX ст. значного розвитку зазнала й караїмська громада у Криму. Центром суспільно-політичного життя караїмів став Гезлев (Євпаторія), де у другій половині XIX ст. проживало щонайменше 1,5 тис. караїмів. Близько 500 караїмських родин залишили місто в роки Кримської війни. Чимало з кримських караїмів підтримували ділові стосунки з польськими євреями-раббанітами¹. Караїми були успішними підприємцями та відомими меценатами. У Криму та Харкові вони засновали тютюнову промисловість, яка, незабаром, перетворилася на національну економіку караїмських громад Північного Причорномор'я і Криму. Зрештою, у 1911 р. в

¹ Польські раббаніти щорічно приїжджали до Криму, щоби налагодити ділові відносини з караїмськими купцями – торговцями шкірами, які вони купували гуртом у татарських купців і згодом перепродували «полякам». Зазвичай це викликало незадоволення з боку татар, які прагнули торгувати з раббанітами без посередників. Однак, як зазначали очевидці, караїми за звичаями та мовою були більше подібними до татар, аніж до євреїв, а тому викликали в останніх більшу довіру.

Євпаторії відбувся Перший національний з'їзд караїмів, на якому ухвалені важливі рішення стосовно розвитку караїмських громад напередодні Першої світової війни.

Розвиток культури російських євреїв

Як відомо із попередніх тем, єврейський народ був глибоко релігійним, а отже, розвиток його культури так чи інакше пов'язаний з іудаїзмом, відображав зміни, які відбувалися у релігійному світогляді євреїв упродовж століть.

Євреї Російської імперії акумулювали у своїй історії здобутки соціокультурного розвитку східноєвропейського єврейства і почасти самі визначали напрям і характер цього розвитку. Наприклад, у другій половині XVIII ст. (див. тему 4) різко загострилася внутрішня боротьба в єврейських громадах Східної Європи, що стало наслідком, з одного боку, поширення хасидизму – популярного релігійно-містичного вчення серед єврейської бідноти, особливо в Україні та Польщі, а з другого – появою на теренах Російської імперії перших прихильників Гаскалі.

Одними із перших представників хасидизму на території Російської імперії були А. Яків, М. Мендл і Ш. Залман, які заснували наприкінці XVIII ст. відповідні династії хасидських цадиків у Білорусії та Литві.

Поширення хасидизму викликало спротив з боку лідерів традиційних єврейських громад, очільників антихасидського руху міснагдів, які звинувачували хасидів у тому, що вони, мовляв, були носіями сабатіанської ересі, у викривленні засад іудаїзму, порушенні релігійної та моральної єдності єврейського народу, запровадженні кабалістичного вчення серед неосвіченої маси євреїв, зневажанні традицій, ігноруванні релігійних приписів тощо. Духовний лідер міснагдів, відомий талмудист Е. Залман (Віленський Гаон), вважав, що хасиди, які надають перевагу молитвам, а не вченню, у такий спосіб ставлять під

сумнів принципи іудаїзму. Він обурювався з того, що цадики претендували на роль посередників між євреєм і Богом. На початку 1780-х рр. на хасидів Білорусії та Литви було оголошено герем. Хасидів визнали поза законом, а їх майно – конфіскованим на користь традиційних громад євреїв. Після смерті Віленського Гаона у 1797 р., відносини між хасидами і міснагедами загострилися, конфлікт супроводжувався сутичками і навіть людськими жертвами. Віленський кагал вдруге засудив хасидів аж до визнання їх неєвреями. Лише після втручання Віленського губернатора пристрасті в єврейських громадах заспокоїлися. Хасиди незабаром утворили окремі громади із власними синагогами та рабинами, в яких панував авторитет цадиків. Водночас традиційне самоврядування громад залишалося головною формою соціокультурної організації євреїв у Російській імперії.

Наприкінці XVIII ст. у Російській імперії з'явилися проповідники Гаскали, які виступали проти релігійної та культурної знеособленості єврейського народу. Маскіли вважали, що становище євреїв поліпшиться, якщо дати йому сучасну європейську освіту та перетворити їхню діяльність на суспільно корисну працю. Зокрема, одним із перших представників Гаскали в Російській імперії був подільський єврей з Летичева Л. Невахович, автор першого твору російсько-єврейської літератури «*Вопль дщери иудейской*» («Крик дочки іудейської»), виданого у 1803 р. у Петербурзі¹. Автор намагався переконати росіян у тому, що євреї – їх співвітчизники, реабілітувати євреїв в очах християн, розвіяти хибні міфи про єврейський народ. Водночас Л. Невахович висловив ідею громадянської емансипації євреїв.

А серед міснагдів на початку XIX ст. виник рух *Мусар* (з іврити – мораль), засновником якого став рабин і релігійний діяч із Литви І. Салантер. Мусарники протистояли, з одного боку,

¹ Твір присвячено члену Єврейського комітету міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею, а його переклад єврейською – радникам Комітету А. І. Перетцу і Н. Х. Ноткину.

наступу хасидизму, а з іншого – процесам асиміляції, які стимулювалися представниками Гаскали.

І. Салантер вважав, що лідери єврейства відповідальні за все, що відбувається з євреями. «Усі євреї, – казав він, – відповідальні одне за одного. Якщо у Ковенській синагозі євреї сваряться, то у Парижі зневажається свята субота...». Від лідерів єврейських громад він вимагав відвертої мужності, адже, за його словами, «рабин, якого не намагалися вигнати з міста, є несправжнім рабином, але якщо його все ж таки вигнали, то він несправжня людина». І. Салантер намагався перетворити Мусар на широкий релігійний рух євреїв, аби применшити значення хасидизму. Однак, на противагу хасидизму, Мусар висував надто високі вимоги до простих євреїв, які, на думку мусарників, мали б щодня вивчати Талмуд і Тору, навчатися морального життя. Згодом, через складні приписи Мусару, його вивчали лише в ешивах, які власне й стали, особливо в Литві, центрами цього релігійного руху євреїв.

Водночас у XIX ст. ідеями хасидизму захоплювалися широкі верстви російських євреїв. Бурхливий розвиток цього руху супроводжувався внутрішніми чварами поміж представниками різних громад, що, зрештою, призвело до утворення різних династій і напрямків. Зокрема, провідні хасидські династії Поділля походили від Авраама з Опатува у Польщі, місцем перебування якого став Меджибіж, і від Моше Цві з Совран (Бендери). У Київській губернії і на Волині виникла династія Тверських хасидів із центром у Чорнобилі. У цій місцевості жив Ізраїль з Ружина, правнук послідовника Бешта – Дов Бера з Межириччя, відомий як Ружинський цадик. Незабаром він переселився до Австрійської імперії, де заснував Садагурську династію, яка визначила відповідні династії цадиків у Вишніці, Боянах, Чорткові, Гусятині та інших містах і містечках Галичини та Буковини.

У Литві та Білорусі популярним хасидським ученням було вчення Шнеура Залмана, який заснував релігійний рух хасидів Хабад. Характерною рисою вчення Хабад – це пріоритет

розуму над почуттями (що випливає із самоназви руху – аббревіатура від єврейських слів *хохма*, *біна* і *даат* – мудрість, розуміння, знання). Ш. Залман вважав, що цадик – це особливий тип особистості, яка володіє вродженою здатністю спрямовувати свої духовні сили на те, щоби наблизити людей до Бога. Таких людей небагато. Між цадиком і звичайною людиною – порожнеча. Віруючий хасид здатний лише збагнути ідеал *бейноні*, що протиставляється в його душі дурним пристрастям і сягає духовної досконалості, адже, за словами Ш. Залмана, «розум править серцем від самого народження». Ш. Залман систематизував учення хасидів з метою створення універсальної концепції духовного і практичного життя любовичських хасидів (прихильників Хабаду, які проживали у містечку Любовичі Могилевської губернії). У центрі вчення Ш. Залмана – проблема взаємозв'язку Бога і світу. На думку відомого проповідника, світ утаємничений у божественній природі, проте має власну реальність, тобто не є ілюзією чуттєвого досвіду. Фізичне буття існує тому, що приховує божественну суть світу. Справжній (фізичний) світ є парадоксом божественного творіння, а отже, зазначав Ш. Залман, «матеріальне творіння походить від субстанції Бога». Виконання суто етичних приписів, вивчення Тори є важливим за духовне або теоретичне пізнання Бога, адже опанування правил практичного життя є, по суті, спробою людини наблизитися до таємниці Божественного задуму тут, на землі.

У першій половині XIX ст. серед російських євреїв значного поширення набули ідеї Гаскали, визнаним центром якої у Російській імперії була Одеса. У 1826 р. прихильник Гаскали з австрійських Бродів очолив одеську громаду. У тому ж році в Одесі створено першу в Російській імперії світську єврейську школу для чоловіків, а у 1835 р. – для жінок. Євреї поступово стали віддавати своїх дітей до загальноосвітніх начальних закладів. Так, у 1835 р. у престижному Ришельєвському ліцеї навчалася 8 євреїв. Одеські маскіли також реформували традиційну релігійну службу у синагозі. У 1841 р. заснована Бродська синагога, в якій замість звичних літургійних

творів кантором синагоги Н. Блюменталем використовувалися хорові співи за мотивами німецьких композиторів. Щоправда, загалом, частка прихильників Гаскали серед російських євреїв у першій половині XIX ст. була незначною.

Розквіт культури євреїв Російської імперії припав на другу половину XIX ст., коли у соціально-економічному житті російських євреїв важливу роль відігравали столичні міста імперії (Санкт-Петербург, Москва та Київ). Саме там сформувалася фінансова і творча еліта російського єврейства, яскраві представники якої залишили помітний слід не лише в історії єврейської, але й російської культури Нового часу.

У другій чверті XIX ст., після скасування у квітні 1862 р. офіційної заборони на єврейське книгодрукування, у російських євреїв стрімко розвивалися видавнича справа, періодична преса на їдиш, іврит, російською та польською мовами. За офіційними даними, на території Російської імперії у 1833–1854 рр. видавалося 1 191 найменування книг на івриті та їдиш, а упродовж 1906–1914 рр. – 700 книг щороку. У Царстві Польському у 1910 р. опубліковано 463 книги івритом та їдишем накладом у мільйон примірників, а в інших губерніях смуги осілости – 441 книга накладом в 1 млн. 240 тис. примірників. Упродовж XIX ст. у Російській імперії побачили світ 110 видань Біблії з коментарями і 20 повних видань Талмуду. На початку XX ст. російські євреї видавали 25 часописів івритом і 6 їдишем, часописи російською та польською мовами. Перший щоденний часопис на їдиш «Дер Фрайнд» заснована у Петербурзі у 1903 р.; її наклад сягав 50 тис. примірників. У столиці Російської імперії у 1886 р. побачив світ перший в історії івритомовний часопис «Гайом». На початку XX ст. таких часописів було вже три: «Гамеліц» (у Петербурзі), «Газман» (у Вільно) і «Гацефіра» (у Варшаві).

Унаслідок модернізації імперського суспільства у другій половині XIX ст. культура російських євреїв набула особливих, специфічних тільки для неї, рис. Зокрема, на протигагу західноєвропейському єврейству, переважна більшість євреїв

Східної Європи, у тому числі Російської імперії, дотримувалися традиційного способу життя і релігійних цінностей. Незважаючи на збільшення кількості єврейського населення у містах, величезні маси євреїв залишалися на постійному проживанні у штетлах. Збереглася традиційна єврейська освіта у хедерах і ешивах¹. Наприклад, у 1894 р. в країні налічувалося 13 тис. 683 хедери і 14 тис. меламедів. У початкових єврейських школах навчалося майже 202 тис. єврейських хлопчиків і дівчат. На початку XX ст. кількість хедерів зросла до 17 тис., де навчалося 343 тис. учнів та учениць. Тобто традиційною освітою було охоплено 54 % від усієї кількості єврейських дітей Російської імперії. Решта єврейських дітей навчалася вдома. Отже, реформізм в іудаїзмі, який у Західній Європі був вельми популярним рухом, у Російській імперії практично не мав своїх прихильників.

Помітним став соціокультурний розвиток російських караїмів. Наприклад, у 1895 р. у Євпаторії засновано Олександрівське караїмське духовне училище, яке було єдиним навчальним закладом у світі, де готували священників для караїмських громад. Пожертви на будівництво й утримання училища збиралися з усіх караїмських громад. Із 30 учнів училища третину становили слухачі євпаторійських мидрашів²

¹ Наприкінці XIX ст. у Російській імперії виникли перші реформовані хедери (*хедер-метуккан*). Замість задушливих кімнат нові хедери розташовувалися у нових приміщеннях із просторими навчальними аудиторіями. До викладання запрошувалися професійні вчителі. Декілька хедерів об'єднувалися в один для послідовного навчання вікових груп. Замість механічної зубрячки давньоєврейських слів запроваджено систематичне вивчення давньоєврейської мови, історії єврейського народу, географії Палестини. Від 1902 р. новими хедерами опікувалося «Товариство з просвітництва євреїв». У більшості хедер-метуккан викладалася російська мова, інші загальноосвітні дисципліни. Хлопчики і дівчата навчалися разом. Запроваджувалися обов'язкові канікули та щорічні екзамени.

² У 1858 р. в Євпаторії існувала караїмська школа, в якій навчалося 250 учнів. Особливістю цієї школи було те, що слухачі розподілялися не за класами, а за вчителями, яких обирали батьки. У такий спосіб кожний

(аналогічних хедерам у традиційних євреїв), інші були мешканцями Одеси, Миколаєва, Москви та Харкова¹. Чимало караїмських студентів навчалося у загальноросійських гімназіях та університетах.

Важливою рисою соціокультурного розвитку російських євреїв була їх багатомовність. Іврит залишався мовою Тори і релігійної служби в синагозі, а ідиш – мовою повсякденного спілкування євреїв. Та якщо західноєвропейські євреї відкидали ідиш як «ганебну мову базарів і жіночих романів», то у Російській імперії на ідиш творили класики єврейської літератури (М. Мойхер-Сфорим, Шолом-Алейхем, І. Л. Перец і Х. М. Бялик). Не останню роль у становленні соціокультурної самобутності російських євреїв відігравало їх строкате неєврейське оточення, адже вони жили серед росіян, українців, поляків, білорусів, литовців, німців, татар та інших народів багатонаціональної держави. Але перевага надавалася російській як державній мові або як мові міжнаціонального спілкування.

Зрештою, як відомо, рівноправність євреї Російської імперії отримали лише у 1917 р., тоді як у сусідній Австрійській імперії на пів століття раніше. Дискримінаційне законодавство щодо російських євреїв залишалося чинним у Російській імперії аж до повалення самодержавства. Це призвело до того, що російські євреї навіть на початку ХХ ст. загалом залишалися замкненою етногрупою, члени якої зберегли свою національну і релігійну ідентичність.

учитель мав своїх учнів упродовж усього навчання. Від кількості учнів залежав розмір зарплати вчителів.

¹ У Харкові караїмська громада виникла у 1840-х рр. і налічувала на більше 50 осіб, але у 1877 р. у місті було вже 525 караїмів, які мали *кенасу* (синагогу), *газзана* (рабина) і цвинтар. Для прикладу, у тогочасному Києві проживало не більше ста караїмів, які також мали власного газзана. Щоправда, наприкінці ХІХ ст. кількість караїмів у Харкові скоротилася вдвічі.

Отже, у висвітленні історії культури євреїв пізньоімперської Росії варто відзначити насамперед бурхливий розвиток єврейської літератури на ідиш та іврит, а також російсько-єврейської літератури.

Визнаними майстрами єврейської літератури на ідиш у Російській імперії були М. Мойхер-Сфорим (Ш. Я. Абрамович) (1836–1917 рр.), Шолом-Алейхем (Ш. Рабинович) (1859–1916 рр.) та І. Л. Перец (1852–1915 рр.). Особливою популярністю користувалися твори видатного письменника і драматурга Шолом-Алейхема, котрий народився у Переяславі Полтавської губернії у бідній родині. Його відомими творами були «Блукаючі зірки», «Стемпеню», «Хлопчик Мотл», «Тев'є-молочар» та багато інших романів, оповідань і п'єс, які перекладені багатьма мовами світу, у тому числі й українською.

З-поміж тих єврейських прозаїків і поетів у Російській імперії, хто писав на івриті, можна згадати Є. О. Гінцбурга (1795–1846 рр.), А. К. Мапу (1808–1867 рр.), І. Л. Гордона (1830–1892 рр.), П. М. Смоленскіна (1842–1885 рр.), Д. Фрішмана (1859–1922 рр.), І. Л. Переца, М. Й. Бердичевского (1865–1921 рр.), І. Л. Левіна (1844–1925 рр.), С. Г. Черниховського (1875–1943 рр.), Х. Н. Бялика (1873–1934 рр.), І. Д. Берковича (1885–1967 рр.) та інших.

Унікальним феноменом в історії культури російських євреїв була російсько-єврейська література, автори якої намагалися розв'язати проблему єврейської ідентичності в Російській імперії, яку влучно сформулював відомий єврейський поет І. Л. Гордон: чи можна бути євреєм вдома і людиною на вулиці? Процеси виникнення та розвитку єврейської літератури російською мовою, що відбувалися у другій половині XIX ст., були тісно пов'язані зі своїми «близькими родичами» – літературою на ідиш та іврит. З іншого боку, російсько-єврейська література спиралася на провідні традиції російської культури, запозичувала у неї стилі і методи художньої та публіцистичної майстерності. Видатними російсько-єврейськими письменниками, публіцистами, драматургами і

поетами були Й. А. Рабинович (1817–1869 рр.), Г. І. Богров (1825–1885 рр.), Л. Й. Леванда (1835–1888 рр.), С. Й. Ярошевський (1856–1907 рр.), С. С. Юшкевич (1868–1927 рр.), С. Г. Фруг (1860–1916 рр.), С. А. Ан-ський (1863–1920 рр.) та багато інших.

Серед відомих здобутків у розвитку культури російських євреїв варто зазначити становлення наприкінці XIX – на початку XX ст. національного єврейського театру. Засновником єврейського театрального мистецтва на їдиш став А. Гольдфаден (1840–1908 рр.), котрий у 1876 р. на свято Кушів (*Суккот*) у румунському місті Ясси зіграв з двома іншими акторами власну п'єсу. Гастролі гольдфаденівського театру в Москві та Петербурзі у 1879–1881 рр. засвідчили про високу майстерність акторів і художнього керівника новоствореного театру. Водночас А. Гольдфаден виступав у ролі драматурга і директора театру. Незабаром з'явилися п'єси світової драматургії у перекладі на їдиш. Відомою п'єсою на сцені єврейського театру була драма К. Гуцкова «Уріель Акоста», яка залишалася популярною виставою серед єврейських акторів і глядачів і в наступному столітті.

У 1883 р. російський уряд заборонив вистави на їдиш. Це негативно відобразилося на діяльності театру, репертуар якого орієнтувався на невибагливого російськомовного глядача. Однак театр зміг не лише зберегти свій творчий потенціал, але й виховати плеяду видатних корифеїв єврейської сцени, надати новий імпульс у розвитку єврейської драматургії на їдиш. У 1890 р. розпочалася театральна кар'єра видатної єврейської актриси Е. Р. Камінської. Після скасування обмеження щодо діяльності театру у 1905 р., розвиток єврейського театрального мистецтва у Російській імперії значно поживався. У 1909 р. творчість єврейського театру надихнула класика єврейської літератури на їдиш Шолом-Алейхема на створення роману «Блукаючи зірки». З'явилися молоді єврейські драматурги (Я. Гордін, І. Л. Перец, Шолом Аш, Д. Пінський, П. Гіршбейн), п'єси яких гралися на сценах єврейських театрів в Одесі, Варшаві та Вільно. Водночас у 1912 р. у Лодзі та Варшаві

засновані єврейські театральні колективи на чолі з І. Кацнельсоном, М. Гнесіним, Н. Цемахом, які грали вистави на івриті. У 1916 р. у Москві вони об'єдналися у відому театральну студію «Габіма».

Значний внесок у розвиток російського мистецтва здійснили видатні єврейські художники, серед яких, передусім, варто відзначити М. М. Антокольського, І. Пена, М. Шагала та І. Левітана. У 1897 р. у Вітебську І. Пенем було засновано «Школу малювання та живопису», випускники якої відзначилися шедеврами світового мистецтва.

Отже, інкорпорація майже мільйонного єврейського населення колишньої Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. до складу імперії Романових започаткувала нову епоху в історії євреїв Східної Європи. Російське самодержавство спробувало демонтувати традиційну автономію єврейських громад, яка століттями формувалася на землях Литви та Польщі. Однак тільки від середини XIX ст. процеси занепаду традиційного єврейського суспільства на теренах Російської імперії стали очевидними та неминучими. Вони зумовлювалися політикою модернізації російського уряду та соціально-економічними суперечностями у внутрішньому розвитку єврейських громад. Зрештою, у другий половині XIX ст. у Російській імперії утворилася не тільки найбільша єврейська діаспора у світі, але й особлива соціокультурна спільнота східноєвропейського єврейства – російські євреї, які на початку XX ст. стали на шлях національного самовизначення. Російські євреї залишили помітний слід в історії Російської імперії, яка не завжди була для них привітною мачухою. Смуга осілості для євреїв залишалася ганебним інститутом їх дискримінації з боку російського самодержавства майже до його ліквідації у 1917 році.

На противагу Габсбургам, Романови не мали в арсеналі своєї внутрішньої політики ліберальних традицій, а отже, поставилися до своїх єврейських підданих крізь призму інтересів самодержавства, які не завжди збігалися з інтересами

єврейської громади. Єврейські погроми і державний антисемітизм за часів Олександра III і Миколи II стали реакцією самодержавства на процеси національного відродження російських євреїв, посилення їхньої ролі в економічному, соціокультурному та політичному житті країни. Однак не варто сприймати антисемітизм і цькування євреїв у Російській імперії як виняткове явище в історії євреїв Східної Європи, адже подібні процеси спостерігалися також у сусідній Австро-Угорщині.

У Російській імперії проживала половина усього світового єврейства, з представниками якого упродовж 145 років російські урядовці так чи інакше прагнули налагодити взаєморозуміння. Звісно, що це був непростий, почасти болісний процес, але він мав свої позитивні результати. Проте Романови вперто дотримувалися своїх релігійних забобонів стосовно єврейського населення. На початку XX ст. до цих забобонів додалася «теорія єврейської змови проти російської державності», яка посилювала стійкі антисемітські настрої в офіційному Петербурзі. Очевидно, що свою упередженість стосовно євреїв російські монархи так і не змогли подолати аж до Російської революції, яка нарешті подарувала російським євреям бажану свободу у рівноправність.

ЛІТЕРАТУРА

Безаров А. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX века. *Історична панорама*: збірник наукових статей ЧНУ: спеціальність «Історія». 2009. № 9. С. 7–36.

Безаров А. Еврейская проблема в России последней четверти XIX века: социально-экономический аспект. *Тирош – труды по иудаике*. Вып. 5. Сборник статей. Сер.: «Judaica Rossica». М., 2001. С. 217–233.

Безаров О. Т. Влада та єврейські погроми в Росії 1881–1882 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної історії та всесвітньої історії*.

- Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: збірник наукових праць. 2001. № 2. С. 137–146.
- Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881–1894 рр.: еволюція державної політики. Чернівці, 2010. 320 с.
- Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861 – 1917 рр.). Чернівці, 2018. 440 с.
- Безаров О. Єврейські погроми в історичному контексті Першої російської революції. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: історія*. 2018. № 1. С. 115–127.
- Безаров О. Загострення єврейського питання в Росії за часів Олександра III: урядові підходи до розв'язання проблеми. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей*. Чернівці, 2002. Т. 9. С. 233–241.
- Брафман Я. Книга Кагала: Всемирный еврейский вопрос. К., 2004. 384 с.
- Гавлин М. Роль винных откупов в формировании крупных еврейских капиталов. *История еврейского народа. Материалы Шестой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Ч. 2. М., 1999. С. 91–97.
- Зельцер А. Погром в Балте. *Вестник еврейского университета в Москве*. 1996. № 3. С. 40–63.
- Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка: пер. з англ. Я. Стріхи, мапи Д. Вортмана. К., 2019. 394 с.
- Прощенок Т. Становление еврейской диаспоры на Урале (XIX – начало XX в.). *Тирош – труды по иудаике*. Вып. 5. Сборник статей. Сер.: «Judaica Rossica». М., 2001. С. 234–244.
- Кизилов М. Караимская община г. Гезлева (Евпатория) в XVIII – XIX вв. по свидетельствам очевидцев. *Тирош – труды по иудаике*. Вып. 5. Сборник статей. Сер.: «Judaica Rossica». М., 2001. С. 245–256.
- Котляр Е. Караимская община Харькова и родовое гнездо караимов в Крыму: опыт изучения историко-архитектурных связей. *Параллели. Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. № 8-9. М., 2007. С. 181–199.
- Левитац И. Еврейская община в России, 1772–1917: в 2 томах:

пер. с англ. Е. Левина, М., 2013. 656 с.

Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. К., 2016. 416 с.

Меламед. Ю. З історії Житомирського рабинського училища.

Полін. Вибрані статті: пер. з англійської. К., 2011. С. 396–409.

Миндлин А. Б. Антиеврейские погромы на территории Российского государства. СПб., 2019. 412 с.

Контрольні запитання та завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте становище євреїв поза смугою їх постійної осілості.
2. Назвіть найбільш «єврейські» міста в Російській імперії другої половини XIX століття.
3. Висвітліть систему єврейської взаємодопомоги (добročинності) в Російській імперії.
4. Розкрийте зміст автономії єврейського судочинства наприкінці XVIII ст. у Росії.
5. Чим завершилася «справа Бейліса»?
6. За яких умов російські євреї могли отримати рівноправність?
7. У чому полягав зміст «разбора» євреїв за правління Миколи I?
8. Проаналізуйте становище караїмських громад у Російській імперії. Чи отримали вони рівноправність?
9. Назвіть офіційні та неофіційні причини запровадження «Тимчасових правил для євреїв» у 1882 році.
10. У якому році створено «смугу постійної осілості для євреїв»?
11. Чому євреям заборонялася постійне проживання у прикордонній смузі Російської імперії?
12. Хто такі штадлани? Назвіть відомих вам російських штадланів.
13. Уважно прочитайте твір Я. Брафмана «Книга Кагала». На вашу думку, чому ця книга викликала неоднозначну реакцію у російському суспільстві?
14. Як називалося єврейське товариство з допомоги хворим?

15. Яка роль євреїв у подіях Першої російської революції?
16. Хто такі «ловчики» («хапери»? За яких обставин вони виникли?
17. Висвітліть діяльність хабадників і мусарників. Розкрийте зміст їхнього віровчення.
18. Дайте розлоге визначення поняття «російсько-єврейська інтелігенція».
19. Підготуйте есе на тему: «Образи містечкових євреїв у творчості Шолом Алейхема».

ГЛОСАРІЙ

АГАДА (з івр. – «проповідь») – частина Усного Закону (Усної Тори), що не належить до Галахи, тобто не має релігійно-юридичної регламентації; містить оповідання, перекази, проповіді, поеми на честь єврейського народу та Святої землі (Палестини, Єрусалиму), філософські міркування тощо.

АНТИСЕМІТИЗМ – політична ідеологія, що виникла у другій половині XIX ст. у Німеччині, Франції та Австро-Угорщині як реакція на посилення національного руху єврейського населення; ґрунтується на ворожому ставленні до євреїв як таких. Вирізняють расовий, політичний, державний, суспільний, релігійний і побутовий антисемітизм.

АНУСІМ (з івр. – «ті, кого змусили») – євреї, які були змушені навернутися до тієї чи іншої релігії, але дотримувалися приписів іудаїзму.

АШКЕНАЗИ (з івр. ашкеназ – Німеччина, ашкеназім – німецькі євреї) – у середні віки етнографічна спільнота євреїв на південному заході Німеччини (Вормс, Шпеер, Майнц); буквально – «євреї з берегів Рейну», які на початку Нового часу мігрували до країн Східної Європи (Богемії, Моравії, Польщі та Литви).

БАР МІЦВА (з араб. – «Син заповіту») – свято повноліття єврейського хлопчика у 13 років.

ГАБАЙ (з івр. – «визискувач стягнень») – посадова особа в єврейській громаді або синагозі, яка опікувалася фінансами; староста синагоги (хасидського двору), який відповідав за господарство.

ГАСКАЛА (івр.) – просвітництво; ідейно-політичний рух за права євреїв, який виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині. На меті цього руху було створення освіченого єврейства, представники якого мали стати інтегральною частиною європейського суспільства, лояльними підданими монархій. Маскіли відкидали соціокультурну знеособленість євреїв і закликали їх до

асиміляції.

ГАЛАХА (івр.) – нормативна частина іудаїзму, що регламентує релігійне, шлюбне і світське життя євреїв; сукупність законів, які містяться у Торі, Талмуді і творах (коментарях) рабинів.

ГАЛУТ (з івр. – «вигнання») – вимушене перебування єврейського народу поза його історичною батьківщиною Ерец-Ізраїль (Палестина). Цим терміном зазвичай визначають період від зруйнування Другого храму (70 р. н. е.) до створення держави Ізраїль у 1948 році.

ГАОН (букв. з івр. – «велич», «шана», «геній») – авторитетний, загальновизнаний тлумач (коментатор) Талмуду.

ГЗЕЙРИ (ідиш) – неприємності.

ГЕРЕМ (івр.) – те, що заборонено для використання або дотикання, або те, що супротивне Богові, або те, що присвячено Йому; відлучення, конфіскація, заборона; юридичне поняття, яке виникло у середні віки у Західній і Центральній Європі як право місцевого суду призначати покарання або проголошувати прокляття.

ДАЯН (івр.) – суддя, член релігійного суду.

ЄШИВА (букв. з івр. – «сидіння») – вища талмудична школа, що знаходилася під опікою кагалів і рабинів. В єшивах вивчали релігійні канони традиційного єврейського суспільства, юридичні приписи Талмуду, а також різноманітні рабинські кодекси. Обов'язки ректора у цих закладах освіти виконував рабин або особлива особа, яка була відомою у науковому товаристві. Студенти, які успішно навчалися в єшиві (термін навчання необмежений), зазвичай, ставали рабинами.

ІВРИТ – національна мова євреїв, яка належить до ханаанської гілки семітської групи мов. У трьохтисячолітній історії розвитку івриту вирізняють «біблійний» (XII–II ст. до н. е.), «післябіблійний» (I ст. до н. е. – II ст. н. е.), «талмудичний» (III – VII ст. н. е.), «середньовічний» (VIII – XVIII ст.), «просвітницький» (XVIII – XIX ст.) і «сучасний» (від 1880-х рр. – до сьогодення) періоди.

ІДИШ – мова повсякденного спілкування ашкеназім; суміш з івриту, німецьких, польських, українських і російських слів; єврейський «жаргон» («мова єврейських вулиць і базарних

площ»). Ідиш належить до германської групи індоєвропейських мов. Уперше зустрічається у молитовнику 1272 р., але загальноновживаною мовою єврейської діаспори Богемії та Польщі ідиш став у XIV столітті. Оскільки євреї віддавна були змушені спілкуватися мовою народів, серед яких вони жили, наприклад, арамейською, грецькою, перською, то іноді вони створювали власну мову для спілкування (єврейсько- арамейську, єврейсько-грецьку, єврейсько-таджицьку, караїмську, ладіно тощо). У Новий час ідиш був однією з 30 різновидів єврейських мов. Однак серед дослідників немає однозначної відповіді з приводу того, якою мовою євреї спілкувалися у Київській Русі та у Великому князівстві Литовському. Якщо руською, то не зовсім зрозуміло, коли і чому вони почали спілкуватися на ідиш... Загалом, євреї зневажливо ставилися до ідишу, адже вважали його «ганебною мовою гетто», «спотвореною німецькою». Хоча відомо про літературний ідиш, найбільш ранньою пам'яткою якого було видання 1382 року. На початку XIX ст. невелика група єврейських просвітників на чолі з М. Сатановером, з метою посилити авторитет ідишу на Поділлі, спробувала перекласти цією мовою Біблію. Це викликало обурення в освічених колах єврейства, адже за традицією, книги на ідиш читали лише жінки та невігласи. Однак значного поширення культура ідиш набула у другій половині XIX ст., коли у 1862 р. у Російській імперії з'явився перший у світі щотижневий журнал на ідиш («Кол-Мевасер»), який видавався О. Цедербаумом в Одесі. Класичними текстами з літературного ідишу стали твори відомих єврейських письменників М. Мойхер-Сфорима, Шолом Алейхема і І.-Л. Переца. На Міжнародній конференції з проблем розвитку ідиш, яка відбулася у 1908 р. у Чернівцях, ідиш визнано однією з двох національних мов євреїв.

ЙОМ КПУР (івр. – «День прощення», «Судний день») – день посту, каяття і прощення гріхів. Відзначається у десятий день місяця тішрей. Вважається найважливішим святом у єврейській традиції.

КАБАЛА (з івр. – «отримання», «віддання») – єврейське віровчення з елементами містики і магії.

КАГАЛ (з івр. – «громада») – найвищий орган місцевого

самоврядування єврейської громади; у Східній Європі – адміністративна рада, що управляла громадою та відповідала за господарську, фінансову, добродійну та інші види нерелігійної діяльності євреїв; виступав посередником у взаєминах євреїв і неєвреїв, євреїв та органів державної влади.

КАЛЕНДАР ЄВРЕЇВ – ґрунтується на складній системі місячно-сонячного календаря. Простий рік складається з 12 місяців по 29-30 днів: тішрей, гешван, кіслев, тевей, шват, адар, нісан, іяр, сіван, тамуз, ав, елул. Простий рік має 353, повний – 354, надбавний – 355 і високосний – 383, 384 і 385 днів відповідно. Для розрахунку календаря та визначення «нового Місяця» відлік доби провадиться від шостої години опівдня за єрусалимським меридіаном незалежно від пори року та географічного розташування місцевості. Для усіх інших цілей, іще з біблійних часів, початком нової доби вважається не світанок нового дня або опівніч, а кінець заходу Сонця попереднього дня, коли на небосхилі з'являються три перші зірки. Субота та інші святкові дні у євреїв розпочинаються після заходу Сонця, а завершуються після появи трьох зірок. Дні тижня, крім суботи, не мають власної назви і рахують по порядку (день, день другий...).

КАРАЇМИ – субетнічна група євреїв, яка проживала у XVIII – на початку XX ст. у Криму (Чуфут-Кале, Мангуп, Гезлеве, Каффа), на Волині (Луцьк), Поділлі (Деражня), Галичині (Львів), а також у Польщі та Литві. Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. Розрізняють північний (трокайський), південний (галицький) і кримський діалекти караїмської мови.

КАШРУТ (івр.) – система ритуальних заборон або рекомендацій щодо вживання та приготування євреями певних видів страв.

КЕГІЛА (івр.) – єврейська громада.

КПА (ідиш) – «ярмุลка» («той, хто боїться Бога»); головний убір, який євреї вдягають на знак того, що над людиною є Бог; символ єврейської побожності.

КЛОЙЗ (ідиш) – у Східній Європі приміщення, зазвичай у синагозі, де вивчали Талмуд і рабиністичну літературу; назва молитовних будинків хасидів.

ЛІТОЧИСЛЕННЯ ЄВРЕЇВ – єврейська хронологія ґрунтується на талмудичному літочисленні «від створення світу». До I

Никейського собору 325 р. н. е. християни дотримувалися єврейського календаря, але згодом запровадили юліанський. У V ст. свій розрахунок літочислення «від створення світу» за Біблією здійснив чернець Панадор з Олександрії. Його дата 5433 рік від створення світу відповідала 92 р. н. е. і запроваджена у Візантії з додаванням 16 років (5509 р. / 8 ст. н. е.).

МАРАНИ (ісп. – «свині») – євреї в Іспанії та Португалії наприкінці XIV – на початку XV ст., яких насильно навернули у християнство.

МАСКІЛІМ (іврит) – прихильники Гаскали.

МАЦЕВА (івр.) – надгробок єврейських цвинтарів. За написами і малюнками на мацевях можна визначити приблизний час поселення євреїв у конкретній місцевості, генеалогію походження померлого, його соціальний статус за життя, окремі сюжети з біографії тощо.

МІДРАШ (букв. з івр. – «тлумачення») – жанр релігійної літератури євреїв, що ґрунтується на зіставленні (інтерпретації) різних текстів, відомий у філософії як метод герменевтики.

МІН'ЯН (з івр. – «лічба», «розрахунок») – кворум з десяти дорослих чоловіків (старших за 13 років), який необхідний для громадянського богослужіння або організації ритуальних церемоній.

МІСНАГДІМ (МІСНАГЕДИ) (з івр. ашкеназів – «опоненти») – назва противників і критиків хасидизму з боку рабинів і керівників єврейських громад.

МІШНА – кодекс Усного Закону (Тора), який складається з Мідрашу, Галахи й Агади.

ПЕСАХ (івр., араб. – «песах» / «пісах», гр. – «пасха») – єврейське свято на честь Виходу євреїв з Єгипту; свято визволення, порятунку. Відзначається навесні, 15 нісана (за єврейським календарем) і триває тиждень. За релігійною традицією «Песах» буквально означає те, що Бог оминув (врятував) єврейські оселі упродовж покарання Єгипту за відмову фараонів відпустити євреїв.

ПІНКІС (ПІНКАС) (з ідиш – «дошка») – рукописна актова книга («літопис») громади, установи, релігійної або добродійної організації євреїв. Зазвичай усі пінкоси написані на івриті.

Нерідко в одному місті різні синагоги мали свої особливі «літописи». Важливе значення мають пінкоси обласних кагальних управлінь і «Вааду чотирьох земель» у Речі Посполитій, який відігравав роль єврейського сейму і найвищого трибуналу впродовж 1670–1764 рр., а також литовських рабинських з'їздів, що діяли впродовж 1623–1761 років. Проблема збереження пінкосів була доволі гострою, бо часто їх просто викидали і починали писати новий. Крім того, велика кількість старовинних пінкосів згоріла у пожежах, знищена внаслідок погромів, війн тощо.

ПУРИМ (івр.) – єврейське свято, коли відзначається дивовижний порятунок євреїв Персії від неминучої загибелі, яку їм приготував царський чиновник Гаман. Назва свята походить від слова «пур» («жереб»), який кидав Гаман, аби призначити день смерті для всіх євреїв.

РАБИН (з івр. – «рав») – звання, що присвоювалося після здобуття вищої єврейської (релігійної) освіти, яке давало право очолювати єврейську громаду, викладати в єшиві або очолювати її, бути членом релігійного суду.

РАББАНИТИ – євреї, які визнавали (наприклад, на противагу караїмам) авторитет Усної Тори (див.: Галаха, Агада).

РАДАНИТИ (рахданіти) – члени міждержавного об'єднання єврейських купців у IX ст. (раданія або рахданія), які спілкувалися арабською, перською, грецькою, французькою, іспанською і слов'янською, були посередниками у торгівлі між країнами Західної Європи, з одного боку, та Індією та Китаєм, з другого. Очевидно, що раданіти мали свої факторії у Хазарії, але не відомо, чи був там їхній центр. Припускають, що раданіти походять з Провансу або Іспанії. У другій половині X ст. раданіти опанували нові торгові шляхи із Західної Європи через Баварію до Праги та Угорщини, а звідти через Північні Карпати до столиці Хазарії Ітіля. Однак традиційний караван радантів починався, мабуть, в Іспанії, далі Середземним морем до Єгипту, звідки вони на верблюдах везли товари до Червоного моря і, зрештою, прямували до Індії або Китаю. На Схід вони везли рабів, євнухів, тканини, шкіри та зброю. На Заході продавали мускус, алое, камфору, корицю та інші прянощі.

РЕСПОНСИ (букв. з івр. – «запитання і відповіді») – жанр рабиністичної літератури – письмові коментарі та рішення авторитетних талмудистів стосовно Галахи або судових справ на прохання громади чи окремої особи.

РОМАНІОТИ («ромеї», «грегос») – євреї, які жили у центральних районах Візантії, у Малій Азії та на Балканах, частково у Криму.

РОШ ГАШАНА (з івр. – «початок року») – єврейський Новий рік, який починається у перші дні тішрей (за єврейським календарем) у вересні.

СЕФАРДИ (з івр. – «сефардім», від топоніму Сфарад (Іспанія) – нащадки євреїв, яких вигнали з Піренейського півострова наприкінці XV ст.; етнографічна спільнота євреїв неашкеназького походження.

СІОНІЗМ (івр. – «ціонут») – національний рух євреїв за відродження державності, який виник в Австро-Угорщині у другій половині XIX століття. Вперше поняття оформлювано віденським публіцистом Н. Бірнбаумом у 1890 році. Як ідеологія с. сформувався після публікації твору Т. Герця «Єврейська держава» у 1896 р., в якій наголошувалося, що головна мета єврейського національного руху – отримати міжнародні гарантії стосовно права єврейського народу на створення власної держави. Причинами виникнення с. були: розвиток демократії у західноєвропейських країнах, результатом якого було посилення ролі права у регулюванні суспільних процесів, поширення ідеї рівності усіх перед законом, занепад традиційного єврейського суспільства у Східній Європі, посилення асиміляційних та інтеграційних процесів у середовищі єврейської діаспори; загроза державного антисемітизму, особливо в Австро-Угорщині та Російській імперії; бурхливий розвиток національних рухів серед народів Східної Європи.

СИНАГОГА (з гр. – «збори»; з івр. – «бет-кнесет», «будинок для зборів») – головний інститут єврейської релігії, приміщення для здійснення релігійних обрядів і молитов, центр релігійного життя єврейської громади. В історії Нового часу с. також виконувала функцію обліку податків, які сплачували члени громади. Наприклад, якщо євреї переселявся, приміром, до іншого міста або міського кварталу, то він автоматично звільнявся від сплати

податків у колишній синагозі.

СУККОТ (з івр. – «кущі») – семиденне єврейське свято, яке починається на 15-й день місяця тішрей (вересень-жовтень) на згадку про кущі, в яких жили євреї у пустелі після виходу з Єгипту.

ТАЛМУД (букв. з івр. – «вчення») – кодекс правових і релігійно-етичних приписів з іудаїзму, що складається з Мішни і Гемари в їх сукупності.

ТОРА (івр.) – сукупність законів і постанов, які стосуються певної сфери діяльності; Торою, зазвичай, також називають перших П'ять книг Біблії (закони Мойсея) або Письмова Тора (Танах). Доповнення до останньої називається Усною Торою або Усним Законом – загальна назва для усної галахічної та агадичної традиції.

ХАНУКА (з івр., араб. – «оновлення») – єврейське свято, яке починається 25 кіслева (за єврейським календарем) і триває вісім днів. Суть і значення Хануки в єврейській традиції змінювалося. Насамперед, Ханука сприймалася як свято перемоги Хасмонейв (загальне ім'я лідерів повстання Маккавеїв проти Селевкидової Сирії та її правителя Антіоха IV Епіфана у 167 р. до н. е.). Згодом Ханука стала нагадувати про диво з глечиком оливкової олії, що символізувало перемогу слабких над сильними, чистих над поганцями. За давніми переказами, Хасмоней, які опинилися у захопленому ними Храмі, виявили зламану менору (єврейський храмовий світильник із семи свічок), один посуд якої зберігся, хоча олії у ньому вистачило б лише на один день. Однак Хасмоней запалили менору, яка світила їм вісім днів. Отже, запалення ханукії (святкового світильника на Хануку) символізує історію тривалої боротьби єврейського народу за свою національну і релігійну ідентичність.

ХЕДЕР (букв. з івр. – «кімната») – єврейська релігійна початкова школа.

ЦАДИК (з івр. – «праведник»; адмор, ребе) – людина, котра вирізняється побожністю і вірою; духовний лідер хасидської громади.

ШАБАТ (івр., з ідиш – «шабес») – в іудаїзмі святкування суботи, як сьомого дня тижня, який заповіданий євреям через Тору для

спілкування з Богом і молитов. За релігійними приписами, євреям заборонено працювати у цей день. Усі добродесні євреї мають зустріти «наречену-суботу» з родиною та молитися аж до заходу сонця. Святкування розпочинається надвечір п'ятниці запалюванням свічок. Після *гавдалу* (ритуального благословення з келихом вина), коли на нічному небі з'являться перші зірки, святкування завершується і розпочинається буденність до наступного шабату. У традиційному суспільстві Східної Європи євреї на шабат брали участь у трьох трапезах (*сеудот*) із халою (плетінка). Двічі на шабат євреї виголошували благословення над виноградним соком або вином (ритуал *кідущ*).

ШТАДЛАНИ (ШТАДЛЮНІМ) (букв. з івр. – «посередник», «заступник») – посадовці з євреїв або уповноважені ними у справах посередництва між єврейською громадою й органами державної влади (монархом, урядом). Штадлани повинні володіти державною мовою, розумітися на тому, як функціонує державна влада в країні, бути спритними у відносинах із чиновниками. Очевидно, що такими навичками володіли не всі євреї, а тому монополістами у сфері посередництва було декілька поважних родин. Наприклад, у 1520 р. відомим штадланом у Священній Римській імперії був Йосель з Розгейму, якого особисто знав Карл V. Штадлани не були посадовцями у сучасному розумінні слова. Вони були своєрідними волонтерами у сфері єврейської дипломатії. У середньовічній, а особливо у ранньомодерній Європі існувала необхідність у людях, які здатні були виконувати роль заступників (лобістів) інтересів євреїв перед неєврейськими властями. Мабуть, уперше цей термін з'явився в Іспанії у середині XIV століття.

ШУЛХАН АРУХ (букв. з івр. – «накритий стіл») – кодекс основних приписів Усного Закону (Тори), створеного Йосефом бен Ефраїмом Каро, котрий підсумував діяльність галахічних авторитетів багатьох поколінь. Головний посібник з практичної Галахи.

ШХИТА – ритуальний забій худоби і птиці, які дозволені євреям до вживання в їжу (кашрут) і здійснений відповідно до релігійних приписів (Галаха) особливими різниками (*шойхетами*).

ЮДОФОБІЯ (букв. з лат. – «страх щодо євреїв») – упереджене

ставлення до євреїв, яке містить комплекс негативних стереотипів релігійного характеру стосовно поведінки, звичаїв і побуту євреїв. Юдофобія, як феномен соціальної психології, виконувала компенсаторну функцію у національній міфології аграрних етносів або поставала політичною зброєю в економічній боротьбі міських (буржуазних) етногруп проти єврейських конкурентів в історії Нового часу. У широкому значенні – важливий чинник у розвитку ксенофобії, шовінізму й антисемітизму.

Навчальне видання

Олександр Троянович **Безаров**

ІСТОРІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НОВИЙ ЧАС

Навчальний посібник

Літературний редактор О. В. Лупул

Технічна редакторка О. М. Кудрінська

Підписано до друку _____._____.2023. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 15,3.
Обл.-вид. арк. 16,5. Тираж _____. Зам. Н-_____.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.